Татарстан Республикасы мәгариф һәм фән министрлыгы
Казан (Идель буе) федераль университеты

А.Х.Садыйкова, Р.Р.Хәйретдинова

XII–XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР

Дәреслек

КАЗАН 2016

УДК 82.512.145:398
ББК 83:3.Тат:82.3.(2Тат)
Т 75

Т 75 Садыйкова А.Х., Хәйретдинова Р.Р.
XII–XX гасыр башы татар әдәбиятында дини фольклор: дәреслек. – Казан: КФУ, 2016. – 384 б.

Бу хезмәт бакалавриатта укучылар очен дәреслек буларак тәкъдим ителә.

Дәреслек татар язучыларының зур хезмәт башкарып, 800 елны иңләп, мөһим хезмәтләр язганын ачыклый. Шул ук вакытта, алар ислам көнчыгышының күренекле язучыларына еш мөрәҗәгать итәләр, бу я тәрҗемә була, я шәрехләнә, я аерым сюжетларны файдалану рәвешендә башкарыла. Шушы бәйләнышлар ни дәрәҗәдә татар әдәбиятын баеткан соң? Дәреслек шушы сорауга һәм башка күп сорауларга җавап бирә.

© Садыйкова А.Х., Хәйретдинова Р.Р, 2016

© Казань: Казанский (Приволжский) федеральный университет, 2016

КЕРЕШ

Дәреслектә XII гасырдан XX гасыр башына хәтле чорда төркитатарларда иҗат ителгән бай әдәбиятны һәм аның чишмәбашы фольклорны ислам дине күзлегеннән анализлау максат итеп куела. Бу искиткеч зур чор, һәм аны тулысынча иңләү бик катлаулы. Татар әдәбиятын иңләп, галимнәр, гаҗәеп зур көч куеп, киң эрудиция таләп иткән хезмәтне – «Татар әдәбияты тарихы»ның 6-томлыгын язып, 1984–2001 елларда бастырып чыгардылар. Күпкырлы, киң колачлы бу хезмәт халык иҗатының әдәбияттагы күренешләрен дә ачыклап үтә. 6-томлык әдәбият тарихы бик күп фәнни хезмәтләргә нигез булды, күп кенә онытылган исемнәрне яңадан әдәби әйләнешкә кертте. Үткән гасырның сиксәненче елларында басылган шушы хезмәткә ияреп, соңгы 20–25 елда бик күп мәгълүматлар өстәлеп, монографияләр, диссертацияләр дөнья күрде. Мәсәлән,

Ф. К. Фәтхетдиновның Өмми Камал иҗатын, Г.Зәйниеваның Кол Мөхәммәд иҗатын, А. Гайнетдиновның Атнаш Хафиз, Л. Шәмсетдинованың Таҗетдин Ялчыгол иҗатын яктырткан хезмәтләре язылып, басылып чыкты. Бу монографияләрдә дистә еллар буена дини дип исәпләнгән әсәрләргә, уңай күренеш буларакп, объектив бәя бирелә.

Татар халкының тарихын, әдәбиятын яктыртуны нык катлауландырган тискәре фактор – тарихи хезмәтләрнең, чыганакларның сакланмавы. Моның сәбәбе һәркемгә билгеле һәм хәзер курыкмыйча әйтелә. Ул да булса дәүләтчелекнең бетерелүе. Казанның – башкаланың һәм башка шәһәрләрнең җимерелүе, мәгърифәт учаклары – мәктәп-мәдрәсәләр юкка чыгуы тарихта булган бәхәссез фактлар. Бу фаҗигаләрнең нәтиҗәсе мәдәният өчен бик аянычлы – кульязмалар, китаплар яну, бетү һәм шулай итеп татарның мәгърифәтенә искиткеч зур зыян килү.

1552 елда Казан алынгач, җимерелгәч, әдәби һәм тарихи әсәрләр юкка чыгарылгач, янгыннарда һәлак булгач, XVI гасыр шактый караңгы чор булып күз алдына килеп баса. Бу чордагы һәм аннан алдагырак вакыттагы рус әдәбияты тарихына күз салсак, аларда әдәби һәм тарихи әсәрләрнең монастырьларда сакланып калганын күрәсең. Русия аша яу булып үткән мәҗүси татар-монголлар да, чит аллаларга ихтирам йөзеннән, дини биналарга кагылмаганнар. Руслар анда үзләренең мәдәниятенең нигезен, чыганакларын саклап кала алганнар. Рус тарихчылары, әдәбиятчылары аның табигый үсешен, алга бару стадияләрен, проблемаларын эзлекле процесс итеп күзалларга мөмкинлек булган һәм бар да. Аны галимнәр өзлексез әдәби процесс итеп, дөнья әдәбиятының кысаларына салып карыйлар. Татар әдәбиятының үсеше исә бөтенләй башка шартларда үтә. Татар галимнәреннән бу процессны өзлексез культура чылбыры итеп торгызу бик күп көч, хезмәт таләп итте. Христиан дәүләте составына кереп яшәү һәм иҗат итү, халыктан үзенең кабатланмас йөзен, дөньясын саклап калуда күп көч таләп иткән. Бу тарихи вакыйгалар иҗат кешеләрен үтә дә катлаулы хәлгә куйган. Тупланып яшәткән дәүләте, канат астына алып иҗатын тәэмин иткән патшалары да юкка чыккач, алар төрле өлкәләргә таралганнар. Дәүләтләре таркалган галимнәр халык арасына киткәннәр, шулай исән калганнар.

Татар әдәбиятының үткәне озын, тарихы бай, еш кына фаҗигале дә. Аның дәверләрен гасырларга бүлеп я аерып түгел, ә бәлки дәүләтләре оешкан чорларга нисбәтле тикшерәләр. Болгар чорыннан алып, Алтын Урда, Казан ханлыгы һәм XIX гасыр башына хәтле чор урта гасыр әдәбиятына керә. Язучыларның, ә алар Көнчыгышта патша, хан сарайларында иҗат иткән, әсәрләре элита өчен, күңел ачу өчен булган. Бу бер Көнчыгышка гына түгел, шулай ук Көнбатышка да хас. В.Ленин хаклы рәвештә әйткәнчә, җәмгыятьтә әдәбият, шигърият ирекле була алмый. Феодаль җәмгыятьтә ул я феодалга, я патшага мәдхияләрдән башлана. Көнбатышта трубадурлар шигърияте Сарай

(дворцовая) поэзиясен тәшкил иткән. Сәнгать, гомумән, һәм, аерым алганда, шигърият хакимнәргә, аларның батырларына, яисә аларның гүзәл кызларга булган мәхәббәтенә дан җырлаган. Шушы әсәрләр, гасырлар аша үтеп, киләчәк буыннарга мирас булып калган. Тарих үзе дә зур вакыйгалар, сугышлар, күренекле шәхесләрнең хроникасы булып әверелә, ә гади кешеләр тормышы турында мәгълүмат бирми.

Халык иҗаты исә күп жанрларда үз тормышын бөтенләй диярлек чагылдырмый, ул аңа хәтта битараф. Әкиятләр гүзәл патша кызына өйләнергә омтылучы батырның маҗараларына багышлана.

Ә инде ярымъязма жанрларга караган дастаннар турында әйтеп торасы да юк, гүзәл пәри кызлары, пәри егетләре, аларның мәхәббәт юлындагы маҗаралары жанрны яулап алган. Барлык тылсымлы, могҗизалы әйберләр батыр егетне патша кызына өйләндерүгә хезмәт итә, чынбарлык бу әсәрләрдә сирәк-мирәк чагыла – патша кызы егетне тиң күрми, хыянәт итә, үтерергә омтыла. Шулай да әкиятләр күп очракта каһарманнарның бәхетле кушылуы белән тәмамлана.

Дөрес, риваятьләргә чынбарлык дулкыны килеп керә – биредә сугышлар, басып алулар, кан коюлар гашыйкларны аера, илләрне җимерә, язмышларны фаҗигагә этәрә. Мондый вакыйгалар Казан ханлыгы чорына хас, бу чор әлеге жанрда киң чагылыш таба. Тарихи җырларда шулай ук үз заманының фаҗигаләренә бәя хисләр аша бирелә.

Биредә кеше язмышы алгы планда. Бәетләр еш кына беренче заттан хроникаль рәвештә вакыйгаларны бәян кыла һәм буыннар эпосын, чылбырын тәшкил итә, фаҗигане гавамга хәбәр итә. Галимнәр мәчет-мәдрәсәләр янына сыенып яшәгәннәр, ә XVIII–XIX гасырларда хәлфәлек, муллалык та иткәннәр. Мәдрәсә шартларында аларның әсәрләрен күчереп язу мөмкинлеге туган. Шәкертләр хәлфә-муллаларның әсәрләрен күпләп күчереп таратканнар. Гарәп язулы кульязмалар гади халыкта изге саналган. Шулай итеп, үз әдәбиятын,

мәдәниятен, язуны халык үзе саклап, яшәтеп килгән. Хәтта дин халык өчен агу дип игълан ителгән заманда – XX гасыр шартларында да халыктан бик күп борынгы әсәрләр, кульязмалар яисә XIX гасырда литографик ысул белән басылган дини әсәрләр табып алынды, әдәбият тарихына керде.

Шушы катлаулы шартларда язылган, сакланган әсәрләр, татарлар төрле сәбәпләр аркасында Русиянең, Урта Азиянең иксез-чиксез киңлекләренә таралып яшәгәнгә, бик күп регионнарда табыла. Аларның авторлары, туган җирләрен ядкяр итеп, исем-фамилияләренә Болгари, Казани, Курсави һәм башка исемнәр өстәгәннәр. Аларның чыгышы Идел буеннан икәнен әсәрләреннән бөртекләп кенә эзләп табып була. Шулай да каләм тибрәтүчеләр аз булмаган – меңнән артык язучы, дип исәплиләр. Алар арасында зур, саллы хезмәт язганнары да, бер-ике әсәр белән әдәбият тарихына кергәннәре дә бар.

Төрле регионнарга таралып яшәсәләр дә, бу язучыларның бер халык әдәбиятына хезмәт итүләрен күрсәткән уртак сюжетлары, уртак мотивсурәтләре, персонажлары гасырлардан гасырларга күчеп яшәп килә. Төркитатар әдәбияты тарихына кергән бу язучылар, шагыйрьләр бер үк вакытта Көнчыгыш әдәбиятына да зур өлеш кертәләр. Чөнки барлык сюжетмотивларның чишмәбашы ислам халыкларының бөек китабы Коръәнгә барып тоташа. XII гасырдан башлап XX гасыр башына хәтле әдәби әсәрләр, күп кенә халык иҗаты әсәрләренең дә башламнары Аллаһыга, Мөхәммәд пәйгамбәргә, аның дүрт сәхабәсенә салаватлар, мактаулар әйтеп языла, сөйләнә. Традиция гасырлар аша үтә һәм тотрыклы рәвеш ала. Бу үзенчәлек төрки шагыйрьләрдә – борынгыдан Әхмәт Ясәвидә, Кол Галинең «Кыйссаи-и Йосыф»ында, Мөхәммәдьяр поэмаларында, Утыз Имәнидә, Кандалыйның дини әсәрләрендә һ.б. күзәтелә. Бу сыйфатлар, мондый уртаклыклар татар әдәбиятын бербөтен итеп формалаштырды.

Әдәбиятны гасырларга, чорларга бүлеп яисә проблемалар куеп анализлау кабул ителгән. Әйтергә кирәк, татар әдәби әсәрләрен, чыганак

буларак, филолог галимнәр генә түгел, тарихчылар да файдалана. Сәбәп шул ук – язма мәгълүматларның юкка чыгуы. Ә әдәби, бигрәк тә дини, агиографик әсәрләрне татарның мәдрәсә белемен алган (ә бу массакүләм рәвештә булган) укымышлылары ничек тә саклаган.

Бу – кешелек тарихында уникаль күренеш. Шәһәр культурасы юк ителгәч, язучылар, шагыйрьләр халык арасында яши башлый, аксөякләр дә (знать), чукынмас өчен, байлыкларын ташлап, «чабаталы морза» булып китә. Бу факт, тарихи күзлектән караганда, халыкның зур фаҗигасе, икенче яктан, халыкны агарту, мәгърифәтле итү ягыннан, зур файда, казаныш. Халык үзенең язучыларын да үз арасында яшереп саклый. Халык авыз иҗатында әдәби әсәрләр кульязма хәлдә дә очрый. Халык хәтере күп әсәрләрне фольклорлаштырып, тарих чоңгылларына батып югалудан саклаган.

Билгеле булганча, язма әдәбият формалашу чорларында аның халык иҗаты белән бәйләнешләре аерылгысыз була, синкретик характерда яшәеш таба.

XII–XX гасыр башы татар әдәбиятында дини фольклор дигән тема башка темалар белән, һичшиксез, кисешә. Чөнки татар галимнәре, инде әйтеп үткән 6-томлыкны да, шулай ук махсус монографик хезмәтләрне дә яздылар. Соңгы 20 елда Х. Миңнегулов хезмәтләре, бигрәк тә «Татарская литература и восточная классика», Ф. Яхинның «Урта гасырлар татар әдәбияты», ул төзегән «Бакырган китабы», М. Гайнетдиновның «Хакыйкать юлыннан», М. Бакировның «Шигърият бишеге: Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары», А. Садыйкованың «Ислам һәм татар халык иҗаты», М. Әхмәтҗанов төзегән «XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия», Х. Мәхмүтовның «Борынгылар әйткән сүзләр», А.М.Ахуновның «Арабский источник средневековой тюрко-татарской литературы (на материале трудов ат-Табари): учебное пособие» һәм «Исламизация Волжско-Камского

региона», Ә.Сибгатуллинаның «Суфичылык серләре», К. Миңнуллинның «Һәр чорның үз җыры», Ф. Урманчеевның «Татар мифологиясе», С.Гыйлаҗетдиновның «Персидско-татарские литературные связи (X- нач.XX вв.) һ.б. бик күп хезмәтләр дөнья күрде. Бу хезмәтләрдә әдәбият һәм фольклор, дини мистика һәм мифология, әдәбияттагы суфичылык мотивлары, татар әдәбиятының көнчыгыш әдәбияты белән багланышлары һ.б. дигән фәнни темалар ачыклана. Теманың проблема һәм юнәлеш мәсьәләсе катлаулы.

Татар әдәбиятын тарихта, әдәбиятта тирән эз калдырган шәхесләр иҗатына бәйләп карау яисә чорларга, гасырларга нисбәтле анализ ясау да кабул ителгән. Бу саналып киткән хезмәтләрдә татар әдәбиятын тәшкил иткән бер үк авторлар һәм аларның әсәрләре карала. Анализда да охшашлыклар күп. Хәзерге китапның үзенчәлеге шунда: биредә язучылар иҗатында дингә караш яктыртыла; халык иҗатының тотрыклы дини жанрлары һәм аларның татар әдәбиятындагы функцияләре ачыклана. Без бу очракта инде мәгълүм әдәби әсәрләрне дин, беренче чиратта дин фәлсәфәсен үзенә сеңдергән мөнәҗәтләр, бәетләр, дини легенда-риваятьләр белән чагыштырып анализлау максатыннан чыгып эш иттек. Бу хезмәттә исбатланганча, әдәбият, фольклор һәм дин фәлсәфәсе яшертен рәвештә дә, ап-ачык та ислам фәлсәфәсен чагылдыралар. Алар гасырлар дәвамында татар халкын дини рухта тәрбияләделәр, рухи ихтыяҗларын канәгатьләндерделәр, ислам динендә яшәттеләр.

Халык иҗаты әсәрләре, дини фольклор әдәбиятта нинди урын тоткан – хезмәт шул сорауга җавап бирергә тырыша. 8 гасырлык иҗатны үз эченә алган монография бик тә катлаулы һәм җаваплы эш үтәргә тиеш. Дөнья мәдәниятенең: тарих һәм әдәбият, халык иҗаты, сәнгатьнең күп гасырлар дәвамында дин нигезендә үскәнен аңлау кирәк. Көнбатыш һәм рус мәдәнияте, әдәбияты һ.б. Библия-Инҗил сюжет-образларына нигезләнгән булса,

мөселман дөньясы, шул исәптән төрки-татар мәдәнияте Корьән сюжетлары, мотивлары белән тирәнтен сугарылган.

Сигез гасыр буена татар әдәбиятында тотрыклы традицияләр күзәтелә. Ул традицияләрдәге үзенчәлекләр, үзгәрешләр исә Әхмәт Ясәви иҗатында (XII г.) ук күзәтелә башлый. Төрки суфичылык аның иҗаты аша татар әдәбиятына үтеп керә. Исламнан читкә китмичә, аның образларына символик мәгънә биреп иҗат итү күзәтелә. Бу тенденция бик көчле булып, татар әдәбиятына тәэсире XII гасырдан XX гасыр башына хәтле әдәбиятта яши. Суфичыл мотивлар традицион формага да яңа сулыш өрә, бигрәк тә агиографик әсәрләрнең күпләп иҗат ителүенә ярдәм итә. Бер үк әсәрләргә назыйрә язу шәрекъ әдәбиятыннан татар әдәбиятына да күчә һәм бик продуктив була.

Икенче юнәлеш булып, параллель рәвештә татар әдәбиятында авторның индивидуаль йөзе барлыкка килү тора. Рус әдәбиятында бу агым XVI йөздә көчәя. Бу тенденция татар әдәбиятында исә Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ыннан башлана. Автор кереш өлештә үзенең кемлеген хәбәр итә. Әсәре, дини сюжетка корылган булса да, дөньяви, җир кешесенең мәхәббәт хисенә багышланган. XII–XVIII гасырда ук ике агым параллель яшәп килә, бер-берсен иҗатта тулыландыра. Беренче агымда дини сюжетмотивлар урын алса, икенче агымда дөньяви хисләр һәм төрки халыктагы сюжет-сурәтләр мул була. Шул ук вакытта төрки-татар әдәбиятына хас уртак жанрлар да күзәтелә – болар сира, мәүлид, суфиларга хас притча, нәсыйхәт, Аллаһыга, Мөхәммәд пәйгамбәргә, аның сәхабәләренә – хәлифләренә, коръәни пәйгамбәрләргә мактау-мәдхияләр, мөнәҗәтләр, бәетләр һәм иляһи бәетләр, Корьән һәм хәдисләргә ияреп язган легендалар һ.б. Бу жанрлар саф жанр кысаларында гына калмыйча, үзара керешәләр, синкретик әсәрләр тудыралар. Шул ук

вакытта әдәбиятка суфичылыкның аерым бер тарикате генә йогынты ясаган дип әйтеп булмый.

Татар язучысы кайсы шагыйрьгә назыйрә язса, ул ияргән тарикать идеяләрен дә кабул итә. Киресенчә, атаклы көнчыгыш язучысының әсәрен нигез итеп алып, аның аша үз тарикате идеяләрен таратырга тырышу да бар. Татар әдәбиятына суфи язучыларның йогынтысы турында күп кенә галимнәр язып үтте, мәсәлән, Ф.Яхинның бу юнәлештәге анализ-күзәтүләре бик кызыклы. Шулай да алар бер генә тарикатькә ияргәннәр дип кистереп әйтү мөмкин түгел. Галимнәр әйтүенчә, «понятие суфизм не имеет четких рамок, напротив, это своего рода символ, присутствующий в нашем обществе, им пользуются различные группы в различных целях». Төрле җирләрдә таралып яшәргә мәҗбүр булган болгар-татар язучылары шушы җирләрдә яшәп иҗат иткән суфи шагыйрьләрнең фикерләренә дә ияргәннәр, дип уйларга нигез бар.

«... вплоть до XX века воспитанный в духе Корана и примера Мухаммада суфий едва ли нуждался в том, чтоб определиться в отношении ислама».

Татарлар Рәсәйнең төрле регионнарында яшәгәннәр, яисә дини белем эстәргә барганнар. Бохарада алар суфи Ә.Ясәви, шулай ук Б.Нәкышбәнди тәгълимате белән танышканнар. Кавказда, Кырымда Нәкышбәнди идеяләренә ияргәннәр. Төркиядә Мәүланә (Җ.Руми), Юныс Әмрә, Бекташлар йогынтысында булганнар. Татар әдәбияты күп дини юнәлешләрне үз эченә алган, чөнки алар барысы да Исламга карый, барысы да Корьән белән гамәл кылырга өнди. Шуңа күрә, шагыйрьләр, язучылар үз әсәрләрендә нинди дер аерым бер тәгълиматкә ияргә, дип, кырт кисеп әйтеп булмый. Юнәлешнең дөреслеген исбатларга тырышу аерым галимнәрдә күзәтелә. Әмма суфилар күбрәк сәяси яктан аерыла. Иҗатларында исә бер үк образ-сурәтләр, Аллаһыга омтылу, дидарын күрергә теләү бар; Мөхәммәд пәйгамбәрнең миграҗы, һиҗрәте, тәрҗемәи хәлендәге мөһим эпизодлар шигъри формага салып аңлатыла, шигърияттә символлар, күпьмәгънәлелек үстерелә.

Әдәбиятка социаль, сәяси яктан якын килү тикшеренүләрдә төп караш булып күптәннән яшәп килә. Монгол яулары Урта Азия халыкларын, дәүләтләрен басып алгач, халыкка рухи җитәкче кирәк булганга, суфилар яулап алучыларга каршы көрәшне оештыручылар булып күзаллана.

Төрбәләрдә яшәп, Аллаһыны зикер иткән, лирик шигырьләр язган атаклы суфи шагыйрьләр үз тирәләренә шәкертләр, мөридләр туплаган. Алар күп очракта сәясәтче булмаганнар, хәрәкәтләрнең башында тормаганнар, чөнки бөтен фикерләре, омтылышлары Аллаһыга багышланган.

Мәсәлән, Ш. Абилов язганча, «суфичылык феодализм дәверендә шәһәрләрдәге һөнәрчеләр, авыл җирендәге игенчеләр арасында изүгә корылган тәртипләргә каршы оппозиция буларак барлыкка килә».

Бәлки, пассив каршылык дип әйтү төгәлрәк булыр. Суфилар иҗатыннан аларда булмаган социаль протестны эзләү мөмкин түгел. Әмма күп галимнәр, бигрәк тә Көнбатышта, шуны эзли. Татар әдәбиятында да бу күренеш аерым агым була алмый, тарихи сәбәпләр аркасында дәүләтләре бер-бер артлы җимерелеп барган халыкта әдәбият аерым шәхесләр иҗаты булып кына яши, саклана алган. Ниндидер әдәби агымнар булсын өчен, язучыларның тупланып яшәргә мөмкинлеге булырга тиеш. Шуңа күрә, татар шагыйрьләрен, язучыларын аерым суфи тарикате әһелләре дип кистереп әйтү мөмкин түгел, чөнки әдәби, тарихи шартлар булмаган. Тикшеренүләрдә ясалма социологик корылмалар традиция булып язылып килә.

Бу монография өр-яңа ачышлар ясау юлыннан бармады. Төрки әдәбиятның һәм дини фольклорның татар әдәбияты, халык иҗаты белән бер юлдан баруын күзәтү, аларның уртаклыгын һәм аерымлыгын күрсәтү уңышлырак булыр. Без ислам фәлсәфәсен, идея-мотивларын үзенә сеңдергән әдәбиятның, фольклор жанрларының, бигрәк тә мөнәҗәт жанрының әдәбияттагы яшәешен, үзгәрешен гасырлар дәвамында күзәтү рәвешендә

карарга булдык. Шушы максатыбызга ирешергә Аллаһының ярдәме насыйп булсын.

Сораулар

1. Бу теманы яктыртуда роле булган хәзерге заман галимнәрен атап китегез.
2. Төрки татар әдәбияты кайчан язма рәвештә донья күрә?
3. XII–XX гасыр әдәбиятындагы ислам идеяләре каян килә? Суфичылыкның чыганакларын күрсәтегез.

1. XII ГАСЫР ТӨРКИ-ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ ӘХМӘД ЯСӘВИ ИҖАТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР § 1.

Әхмәт Ясәвинең «Ике дәфтәре» һәм биографик мәгълүматләр

Урта гасыр әдәбиятында язма әдәбият һәм халык авыз иҗаты аерыла башлыйлар. Ләкин күп очракта аларның сюжетлары, образлар дөньясы уртак. Шуңа күрә аларны синкретик фән дип күзалларга һәм шуңа күрә бер төрле анализга мохтаҗ, дип әйтергә мөмкин. Шуның өстенә тагын бер уртаклык бик мөһим. Бу турыда урта гасыр татар әдәбиятына багышланган хезмәт авторлары яза: «В тюркологии установлен научно обоснованный и исторически справедливый принцип: рассматривать памятники, созданные до XIV века включительно, общим достоянием тюркских народов с древней письменной цивилизацией». Борынгы язма традицияләрнең уртак булуы өстенә, борынгы тарихның уртак булуы, уртак дәүләтләрдә (Болгар, Алтын Урда, Казан ханлыгы) яшәү, бер иляһияткә табыну (Тәңре, Ходай), соңрак бер Аллаһыга инану – болар, һичшиксез, урта гасыр татар әдәбияты һәм андагы дини фольклор турында бер юнәлештә сүз алып барырга мөмкинлек бирә.

Урта гасыр әдәбияты зур белгечләр, атаклы әдәбиятчеләр тарафыннан шактый нык анализланган, авторлары да барланган. Әмма дини фольклорның алар иҗатында тоткан урынын билгеләү, ачыклау бурыч булып кала бирә.

Бөтен төрки халыклар иҗатына, шул җөмләдән татар халык иҗатына һәм әдәбиятына зур йогынты ясаган, аларны тема, образ-сурәтләр белән баеткан бөек тәсаувыф шагыйрь Хуҗа Әхмәд Ясәви (–1166) булган. Аның олугълыгын, иҗатының әһәмиятен халык мәкале аша яхшы аңларга мөмкин.

Ясәви алтмышынчы хикмәтендә болай ди:

«Мәккәдә бар Мөхәммәд,
Төркестанда Хуҗахмәт.

Ярлыкагай ул Әхәд (Бердәнбер)».

Бу фикерләр татар халык иҗатында, телендә аз гына үзгәртелә, әмма мәгънәсе саклана:

Мәдинәдә Мөхәммәд,

Төркестанда – Хуҗа Әхмәт, –

дип әйтәләр. Ясәвине, аның тәгълиматын пәйгамбәр белән янәшә куеп әйтү шагыйрьнең ни дәрәҗәдә популяр булуын күрсәтә.

Әхмәд Ясәвинең бөтен иҗаты дини фольклор, бигрәк тә дини мифология белән сугарылган. Чөнки ул бик күп урта гасыр шагыйрьләренең рухи җитәкчесе, әсәрләре – иҗатларының эталоны. Төрек галиме Фоад Көпрүлү, татар галимнәреннән Ф. Яхин һәм Ә. Сибгатуллина үз хезмәтләрендә нечкә анализ үткәреп, моның шулай икәнен расладылар. Алар Ясәвинең тәсаувыф шагыйре булуын, иҗатының суфичылык, ислам идеяләре белән тирән сугарылганын дәлилле итеп күрсәтәләр. Тикшеренүчеләр аның тәрҗемәи хәлен, тормыш кыйссаларын этрафлы бәян иттеләр. Шагыйрьнең халык иҗатына тәэсирен ачыклау шулай ук бик әһәмиятле.

Хуҗа Әхмәт Ясәвинең «Ике дәфтәре» безнең көннәргә хәтле килеп җиткән.

Төрки-татар әдәбиятының чишмә башын бөек суфи шагыйрь Ә. Ясәвидән башлау тиешле һәм табигый. Халкыбыз аның әсәрләрен гасырлар буе укыган, үз иҗатында файдаланган.

Мәдрәсәләрдә Ә. Ясәвинең хикмәтләрен ятлаганнар. Кичәләрдә аларны укып, фикерләр әйткәннәр. Китаплары Казанда XX гасыр башына хәтле туктаусыз бастырылып торган.

Беренче дәфтәр – «Дәфтәри әүвәл» проза белән язылган, ул «Ясәвия тарикате» буенча белешмә-өйрәтмә рәвешендә төзелгән, икенчесе – «Дәфтәри сани» (Икенче дәфтәр) шигырь белән язылган, бу җыентык

«Диваны хикмәт» («Хикмәтләр җыентыгы») дип атала. 2000 елда Ә.Ясәвинең «Хикмәтләр» җыентыгын Ф. Яхин һәм С. Гыйләҗетдинов «Иман» нәшриятендә бастырып чыгардылар[1].

Хуҗа Әхмәд Ясәвинең тормышы турында шактый гына мәгълүматлар бар. Аның үлгән елы «Татар әдәбияты тарихы»нда әйтеп үтелә, 1166 елда вафат булуы билгеле. Ясәви туган шәһәре Яссыда, Төркестанда вафат булган һәм шунда җирләнгән. 125 яшендә дөньядан киткәнен истә тотканда, күп кенә тикшеренүчеләр аңа 130 яшь диләр, ул 1036 елларда туган булырга тиеш, дип фараз итә галим Фәрит Яхин.

Ясәви, үзе язганча, 7 яшендә үк ятим калган, аны Арыслан баба исемле шәех үз тәрбиясенә алган. Атасы Ибраһим исә Яссыда аның тирәсендәге халыкларны ислам диненә күндергән. 4 яшеннән улы Ә. Ясәвине дә Коръәнгә өйрәтә башлаган.

11–13 яшендә, күп гыйлемгә ия булгач, тәкәбберлек дигән шайтанны җиңгәч («Аллаһ! – дидем, шайтан миндин ерак качты» – ди), («Унөчемдә нәфс – һәваны кулга алдым ...»), тулысынча суфичылыкка бирелә. Ул тарикатен үзе төзи, сөннилектән аерылмый. 9 яшеннән ул тарикать баскычларына керә һәм аларны 17 яшендә дәвам итә. 19 яшендә «җитмеш мәкамне узып, зикрен әйтеп, эч вә тышым таһир (чиста) булды», – ди Ә.Ясәви. Ул үзе язганча, егерме яшендә пирлеккә чыга. Пир – рухи һәм рухани ата. Ул билгеле бер руханига буйсына, дәрвишләр җитәкчесе була. Ясәвинең шәехе кем соң? Ул, хикмәтләреннән аңлашылганча, Мөхәммәд пәйгамбәрне шәехе дип атый. Аның горбәтлеген, мигъраҗ юлын Ясәви читтә йөреп кабатлый, аны мигъраҗга тиңли. Димәк, пәйгамбәр кебек үк рухи камиллеккә ирешү юлын үтә. Суфиның дәрәҗәсе – үзенең ялгышларын аңлый алуда, дөньялыктан өстен булуда. Ул, үзенә шәех эзләп, Бохарага килә һәм атаклы суфи Йосыф

[1] Хезмәттә хикмәтләр шушы китаптан алып күрсәтелә.

Һәмәданинең мөриде булып китә, аннан тәсаувыф серләрен өйрәнә, шунда 3 ел буена гомерен бер Аллаһыга гына гыйшык тотуга багышлый. 30–33 яшендә ул яңадан туган ягына, Яссыга кайта һәм, үз тирәсенә мөридләр җыеп, шәех сыйфатында, югары дәрәҗәсенә ирешә.

Ә.Ясәви әсәрләрен төрки телдә иҗат иткән. Аның хикмәтләре телдәнтелгә, кульъязмадан-кульъязмага күчә-күчә, фольклорлашкан, шомартыла барган. Шагыйрьнең даны туган якларыннан бик еракка таралган. Алар кыпчак далаларында, Мавәраэннәһер, Төньяк Хорәсән, Идел буе, Әзәрбәйҗан, Анадолуда да билгеле булган, яратып укылган. Төрки дөньядагы беренче мөселман тарикатенә – Ясәвиягә нигез салучы да Ясәви үзе булган. Аның шәехләре һәм дәрвишләр тарикате аша данын бөтен ислам дөньясына җәя, Харәзм һәм Идел буе Болгарстанына килеп ирешә. Ясәвинең тәсаувыф тарикате күчмә халыкларны, бигрәк тә монгол явыннан соң, исламга күчерүдә һәм төрки телнең һәм мәдәниятнең ныгуында зур роль уйнады, дип яза галимнәр.

Әхмәд Ясәви шигырьләре ислам өйрәтүләренең нигезләрен аңлата, дин юлында зур хезмәт куйган изгеләрнең тормышын бәян итә (Мөхәммәд пәйгамбәрдән башлап), Аллаһыга гашыйклыкның юлларын ача. Ясәвидән соң, аңа ияреп, аның кебек хикмәт язучы тәсаувыф шагыйрьләр күп гасырлар буена шул рухта иҗат итәләр. Шулай итеп, Хуҗа Әхмәд Ясәви – дини тарикать төзүче дә, өстәвенә шигъри мәктәп булдырган шагыйрь дә.

Суфичыл шигърият төрле телләрдә иҗат ителә, VIII гасыр урталарында хәзерге Иран һәм Сурия җирләрендә туа. IX гасырда гарәп телендә мистик шигырьләр яңгыраш ала, XI гасырдан башлап алар фарсы телендә иҗат ителә. Мондый әсәрләр төрки, һинд һәм башка телләрдә XIII гасырда языла башлый, дип хәбәр итәләр Көнчыгыш белгечләре. Әмма Аурупа галимнәре төрки телле шигърияткә тирән кереп тормыйлар, күбрәк гарәп-фарсы шагыйрьләренә мөрәҗәгать итәләр. Шуңа күрә европалы тикшеренүчеләрдә Әхмәт Ясәви

иҗаты телгә алынмый. Бу шагыйрь XII гасырда ук шигърияткә зур өлеш кертә, аның иҗатында суфи шагыйрьләргә хас булган барлык жанрлар да чәчәк ата. Гарәп һәм фарсы шигъриятенең төп жанрлары булып касыйдә, газәл, робагый, мәснәви (эпик поэма) тора.

Гарәп мистик шигъриятенең чишмә башын Коръән сүрәләренең ритмикасында табалар. Изге Рәбийганың кыска догалары һәм шигырьләре – мондый әсәрләрнең иң гүзәл үрнәге, диелә.

Суфи шагыйрьләрнең яраткан жанры булып дүртьюллык робагый санала. XI-XII гасырларда фарсыларда мондый дүртьюллыклар суфичыл әдәбиятның иң популяр жанрына әйләнә. Образлар дөньясы ислам диненә барып тоташа. Гәүһәр – белем символына әйләнә. Могъҗиза иясе буларак, Муса пәйгамбәр образы еш искә алына. Мәңгеяшәр Хозыр беренче урында тора. Ул суфиның остазы, укытучысы да. Чөнки Аллаһы Тәгалә аңа башкалар белмәгән белемне биргән. Гайсә дәвалаучы – табиб, ул үлгәннәрне терелтә ала. Суфилар иң еш кулланган реаль сурәт, реаль шәхес – Мансур Халлаҗ. Бу мәһабәт образ атаклы Хафиз шигырьләрендә үк пәйда була. Шулай ук традицион Кадер кич, Мигъраҗ күренешләре дә аның шигырьләренең суфи шагыйрьнеке икәнен раслый. Халлаҗ суфичыл идея хакына газаплы үлемгә бара, чөнки ул «әнәл хак», ди, үзен Хак дип атый. Моны динчеләр үзен Аллаһыга тиңләү дип белдерәләр – дарга асалар, башын кисәләр, яндыралар. Заманының дин юлында үзен аямаган суфиларын Ясәви әсәрләрендә яд итә, аклый.

Гарәп һәм фарсы суфичыл шигърияте сарай традицияләренең дәвамы булып тора, диелә фәнни әдәбиятта.

Әмма, тикшеренү күрсәткәнчә, суфичыл төрки шигърият бу яктан нык аерыла. Ул дөньяви сурәтләрне гаять аз куллана, бу Ясәви нигез салган тарикатьнең һәм аның шигъриятенең, безнең фикеребезчә, зур үзенчәлеге дә.

Аның стиле аскетларча кырыс һәм образлар дөньясы да шактый үзенчәлекле, анда дөньявилыктан ерак торган сурәтләр бар. Шул ук вакытта барлык суфичыл әдәбиятка кергәннәре дә традицион кулланылышта йөри.

Сораулар

1. Әхмәт Ясәви иҗатын өйрәнүче галимнәрне атагыз.
2. Әхмәт Ясәви татар һәм башка төрки шагыйрьләргә нинди йогынты ясаган?
3. «Беренче дәфтәр»е нинди эчтәлекле? «Икенче дәфтәрендә» нинди биографик мәгълүматлар бар? Мөхәммәд пәйгамбәрнең юлын ул ничек кабатлый?

§ 2. Әхмәт Ясәвинең «Мөнәҗәте» һәм иҗат юлы, суфичылык карашлары

Әхмәт Ясәвинең әсәрләре арасында шактый зур күләме белән «Мөнәҗәт бедәргяһе казый әл-хаҗат җәллә җәлләлиһу» (Бөекләрнең бөеге (Аллаһу Тәгалә) каршында аңа үзеңнең ихтыяҗың белән мөрәҗәгать итү, мөнәҗәт әйтү) аерылып тора.

Ясәвинең бу әсәре салмак кына үгет-нәсыйхәт бирү рәвешендә язылган. Шагыйрь үзенең хикмәтләрендә Аллаһыдан рәхим-шәфкать, гаделлек сорап ялвара, аларны мәгънәле итүен үтенә. Хикмәтләрнең югары сыйфатларын саный: алар хәсрәттән дару, хәдисләр байлыгы, рухи азык. Әлеге әсәрләрдә яңгыраган Коръәннең эчтәлеге, аларның бөек мәгънәсе кешеләргә барып ирешсә иде, – ди. Мөнәҗәт дигән поэманың кайбер юллары мөселманнарга мөрәҗәгать итеп язылган: тәсаувыф шагыйрь аларны намуслы, белемле булырга чакыра. Шәригатькә ияргергә, тарикатьне төшенергә, тәсаувыфның гамәлләрен мөршидләр ярдәмендә белергә, бөтен дөньяга хикмәтләрне таратырга, аларны таңда дога белән укырга, Аллаһыга гашыйклыкның

юлларын өйрәнергә өнди. Мөнәҗәттә фарсы троплары сирәк очрый, бу аның борынгылыгын раслый, диләр тикшеренүчеләр. Ул шигырьләрендә шәм образын куллана (Аллаһы нурының чыганагы), күбәләк сурәте шулай ук традицион (Хакка омтылучы гашыйк символы). «Гашыйк» сүзе шигырьләрендә еш кулланыла.

Тәүбә кылып, Хакка янган гашыйкларга
Оҗмах эчрә түрт арыгъта ширбәте бар.

Дәрд халәтен пәйда кылып, юлга кергел,
Пәрвана дик шәмгъны күреп, үзең оргыл.
(Янган шәмгә омтылганда
Мин күбәләк сыман, җан кыйдым).

Аның әсәрләренә үзен-үзе кимсетү, киметү хас – бу мәлямәт. Мәлямәтийә – суфиларның бу хәрәкәте Хорәсәндә IX–X гасырларда барлыкка килгән, һәм мәлямәт суфилар өчен тиешле саналган.

Ясәви – Төркестан пире. «Мәдинәдә – Мөхәммәд, Төркестанда Хуҗа Әхмәд» дигән юллар аның шәхесенең урыны ни дәрәҗәдә югары булуын күрсәтә. Ул төрки суфи традицияләренә нигез салучы, шул ук вакытта фарсы традицияләрен дәвам иттерүче дә. Аның шәехе Йосыф Һәмәдани, ул исә шәйх Җүәйт Әл-Багдади (X–XI гас.) мәктәбен дәвам иттерүче. Хорәсән ислам мистицизмы белән сугарылган аскетлар хәрәкәте Әл-Мәлямәтийә дип атала.

И.В.Стеблева язуынча, Ясәви хикмәтләре күп заманнар буена авыз иҗаты буларак яшәгән, үзгәртелгән дә. Хәзер билгеле булган шигырьләре күп төрле элементларны үзендә эреткән. Алар арасында борынгырак һәм яңаракларны аерып була.

Беренче тапкыр Ә.Ясәви шигырьләре «Дивани хикмәт» җыентыгына XV гасырларда гына тупланган. XIX гасыр урталарында «Кануни текст» төзелгән.

Ул билгеле булган барлык җыентыкларның нигезенә салынган. Җыентыкта төрле вакытка караган үзенчәлекләр түбәндәгечә:

– 4-юллыклар – кошма (кушма) – иң борынгы әсәрләр;

– газәл үлчәмендәге әсәрләр (XV гасырлардан соң);

– хикмәт-мәснәвиләр (борынгы булуы мөмкин, әмма XV–XVI гасырларда бүгенге рәвешкә кертелгән);

– төрле шагыйрьләрнең хикмәтләре, Ясәви укучыларыныкы булуы ихтимал (XIII–XIV гас.);

– кошма-хикмәтләр, шагыйрьнең тәрҗемәи хәле (XII гасырлар, Ә.Ясәви заманы).

– газәл-хикмәтләр, аның укучысы Сәет-Әхмәд тарафыннан XV–XVI гасырларда язылган, дип исәпләргә урын бар.

Бу хикмәтләр төрле заман, төрле шагыйрьләр әсәрләре була калса да, алар Ясәви эзеннән баралар, төрки халыклар аларны яраткан шагыйренеке итеп укыган, тараткан. Боларның идея-юнәлеше бер: Ә.Ясәви мәктәбен, фикерләрен дәвам итә.

Төрки әдәбиятларга, шул исәптән татар әдәбиятына, халык иҗатына Әхмәд Ясәвидән килә торган образ-мотивлар мул кергән. Моңа 8 гасыр ара комачауламаган, алар шигъриятне бай сугарган. Аерым хикмәтләре бүгенге көндә халыкта мөнәҗәт булып йөри. «Мөнәҗәтләр» китабына «Кемнәр өчен килде, рәсүл, белдегезме» дигән әсәре кергән. Исеме үк әйтеп торганча, ул Мөхәммәд пәйгамбәрнең өммәте өчен тырышып, аңа күзләрен, сүзләрен багышлаганын, аның өчен кайгы-хәсрәтләр күргәнен бәян итә. Әсәр инде нык үзгәртелгән булса да, эчтәлегендә, Мөхәммәд пәйгамбәрнең бөеклеген данлауда охшаш фикерләр бар. Алар XII гасыр шагыйрендә дә, бүгенге мөселманнарда да бер төсле:

Ясәви хикмәтендә мондый юллар:

Өммәт булың, Рәсүл кадрен белдеңезме?

Тән-җан берлә сөннәтләрен кылдыгызмы?

Рәсүл өчен зар-иңрәбән үтмәдеңме?

Кемләр өчен килде рәсүл, белдеңезме?

Халык иҗаты болай ди:

Өммәт булып, Рәсүл кадерен белдегезмү?

Ихлас белән сөннәтләрен кыйлдыгызмү?

Кыямәт көн каршы алыр дидегезмү?
Кемнәр өчен килде Рәсүл, белдегезмү?

Билгеле, 1000 ел эчендә мөнәҗәттәге сүзләр үзгәрешләр кичерә, башкача яңгырый башлый (бер 4 юллыгы гына тәңгәл килә.) Әмма мәгънәсе бер – Аллаһыга, Мөхәммәд пәйгамбәргә тугрылыклы өммәт булып, дин кушканны үтәп яшәргә тиешлек тәкърар ителә.

Тагын бер мөнәҗәте халык әсәренә үтеп кергән, аерым юллары бик охшаш:

Сәхәр вакыты-хуш сәгать, һәм җәннәт ирер рәхәт.

Тәңреңә кыл гыйбадәт сәхәр вакыты эчендә.

Халыкта исә болай:

Яраткандыр кем сәне,

Теләр синнән тәүбәне.

Вакыты сәхәр эчендә

Бу милли мотив берничә халык мөнәҗәтендә үз булып киткән («Вакыты сәхәр эчендә», «Укы Коръән сәхәрләрдә», «Сәхәр торып гамәл кыйлыйк»), әмма аларда үгет-нәсыйхәт, өйрәтү мотивлары көчәйгән, суфичылык төсмерләре тоныкланган.

Иртәнге намазның-гыйбадәтнең бик тә кирәкле булуы, фарызлыгы пәйгамбәрнең хәдисләрендә дә әйтелгән. Сәхәр вакытында фәрештәләр,

мәләкләр иңә, җәннәт капусы ачыла, гөлләр, былбыллар сәхәрне хәбәр итә, мөэминнәр үзләрен уттан коткара ала. Бу әсәрдәге образлар барысы да ислам дине кысаларында, гыйбадәт укуның кирәген раслыйлар. Һәр ике юл кабатланып, лирик төсмерне көчәйтә. Халык әсәре дә бу алымны кабул иткән.

Ә.Ясәви иҗаты татар галимнәре тарафыннан шактый анализланган, бигрәк тә аның тәрҗемәи хәле бик әйбәт өйрәнелгән. Бу иҗатындагы мәгълүматларны нигезләү өчен дә файдаланыла.

Суфичылыкка ирешү юлы берничә баскычтан тора. Беренче дәрәҗә – ислам, шәригать кысаларында. Икенче дәрәҗә – тарикать, үзенең пире кул астында тырышып туры юлга керү, хакыйкатьне эзләү, теләгенә ирешү. Өченче дәрәҗә – мәгърифәт, булачак суфи, әле өйрәнүче талиб, гариф (белүче, гыйлемле) дип атала. Суфилар фикеренчә, гариф күренештән «хакыйкатькә» күчү арасында тора, ул иляһият белән берләшүгә омтыла. Дүртенче баскычта, ягъни хакыйкать дәрәҗәсендә, дәрвиш суфилыкның иң югары ноктасына ирешкән була. Аның өчен хәзер Аллаһы ниндидер галәмнән тыш бер күренеш түгел, ул аның эчендә яши. Ясәви шигырьләрендә дә бу баскычларны сурәтли:

Шәригатьнең базарыны сәйран кылдым,
Мәгърифәтнең бөстанына җәүлан кылдым. Тарикатьнең
пишгяһендә[2] тайран[3] кылдым, Хакыйкатьнең ишегене
ачтым, дустлар.

Соңгы баскычта суфи Аллаһыны бөтен дөньяга сибелгән нур рәвешендә тоеп, үзен шул нур эчендә сизә. Бу – нур фәлсәфәсе, бөтен дини әдәбиятта, шигърияттә зур урын тота, чөнки ул суфиларга гомумислам өйрәтмәләреннән күчкән.

---

[2] Пишгяһ – алдында.

[3] Тайран – очу.

Татар халык иҗатына, әдәбиятына суфи шигъриятенең бик күп образсимволлары үтеп керә, чөнки суфилар иҗатына символик стиль хас, ул шигъриятне баетуга юл ача. Халык иҗаты, әдәбият аларны гасырлар аша үткәреп, саклап кала алган. Хәзер аларның мәгънәсен, дини символиканы да еш кына суфи шагыйрьләр иҗатына мөрәҗәгать итеп кенә төшенергә була. Иң беренче булып аларны төрки телдә атаклы тәсаувыф шагыйрь Ясәви үзенең хикмәтләрендә яңгыраткан, бу образлар аннан соңгы шагыйрьләр иҗатында халыкта авыз иҗаты буларак та сакланып, безнең көннәргә килеп җиткәннәр.

Сораулар

1. Ясәвинең «Мөнәҗәтендә» һәм татар мөнәҗәтләрендә охшашлыклар бармы?
2. Нинди татар мөнәҗәтләрен беләсез?

§ 3. Әхмәт Ясәвинең хикмәтләрендә бөек суфиларга мөнәсәбәте

Ясәви шигърияте реаль тарихи шәхесләр турында да бәян итә. Мәсәлән, аның 9, 22 нче хикмәтләре Мансур Халлаҗга багышланган. Ул суфи булып, Аллаһыга омтылып, анда эрүгә ирешә алган һәм үзе турында «Әнәл хак» дип игълан иткән. «Мин – хак!» дигән сүз. Бу билгеле, исламның төп тәгълиматына каршы чыга анда антропоморфизм юк, була алмый. Дин әһелләре гаепләп, Мансурны дар агачына асып үтерәләр. Ә Ясәви бу аянычлы үлемне дин юлында җан бирү итеп тасвирлый аны аклый. «Җибрил килеп, «Башың бир!» – дип юлга салды, Дарга асылып, дидарыны күрдем менә.

Дар агачы үзе иелеп, Мансурны ала... Бу көчле образ, тетрәндереп, Урта Азия халыкларының эпик әсәрләренә дә кергән (мәсәлән, үзбәк эпосы «Рустамхон»). Шулай ук Ходайның дидарын (йөзен) теге дөньяда күрергә

барлык мөэминнәр дә омтыла. Бу теләк хәзерге заман татар мөнәҗәтләрендә еш яңгырый:

– Гөнаһымны гафу әйлә,
Гамәлемне кабул әйлә,
Дидарыңны насыйп әйлә – Яраббәнә
тәгалалла, һ.б.

Димәк, Ясәви Халлаҗны үзенең шигырендә аклый, чөнки:

«Гыйшк юлында гашыйк булып үтте Мансур»

ди, аны Аллаһ юлындагы чын суфи – гашыйк дип исәпли. Ул аны астыручы муллаларны «залим һәм надан», – дип атый.

Тарихи чыганаклардан билгеле булганча, Әбү-л мугис әл Хөсәйн ибн Мансур ибн Махамма әл Бәйдави әл-Халлаҗ (мәгънәсе мамык тетүче) 858 елда Турда, Фарс өлкәсендә туа.

873–897 елларда суфи булуга ирешә, суфичылыкның тәртипләрен өйрәнә. Аннан ул сәяхәткә чыгып китә, суфичылык идеяләрен таратып, Хорәсән, Урта Азияне үтә, Һиндстанга хәтле барып җитә. Мәккәдә булып, 908 елда Багдадка кайта, үзенә мөритләр җыя. Әмма аны эзәрлеклиләр, зинданга ябалар, имгәтәләр, баганага кадаклыйлар, аннан башын чабып өзәләр, гәүдәсен яндыралар. Аңа гаеп итеп, Аллаһыда эрү халәтен ягалар... Үзе турында Халлаҗ «әнәл хак!» ди, димәк, «мин – хак!» – дигән сүз. Баязит әйтергә теләгәнне ул әйтеп җиткерә.

Халлаҗ чыннан да ислам өйрәтүләренә каршы чыгамы соң? Исламда Аллаһы белән элемтә фәрештә аша гына мөмкин. Халлаҗ исә башка фикердә. Аныңча, эчке дога Аллаһы белән элемтәгә кертә, ә Коръән Аллаһының мәңгелек сүзе булып яңгырый. Халлаҗның онтологиясе грек фәлсәфәсе белән танышлыгын күрсәтә. Дөньяны бар иткәнче, аның фикеренчә, Аллаһ үз-үзе белән әңгәмә корган. Гашыйклык барлыкка килгән, аның исемнәре, күплеге

туган. Ул мәңгелектән үзенең сурәтен ала да аны иң беренче кеше итә. Ул Адәм була, Ху-ва, Ху-ва (Ул, бу – ул) шушы концепциянең йомарламы. Бу Концепция исә христианнарның богочеловек тәгълиматыннан килеп чыккан, диләр, охшашлык зур.

Халлаҗ ихтыяр иреге турындагы мәсьәләне болай аңлата:

«Аллаһ яхшылык кылырга әмер бирә, әмма безнең явызлык кылачакны белә. Әмер-иҗат ителмәгән, ә ихтыяр – ирада – ясалган.

Аллаһ Иблискә Адәмгә баш иягә кушкан, бу кушу әмер түгел (амр), югыйсә Иблис баш имичә калалмас иде.

Халлаж мөтаззалитлар йогынтысында, була, әмма, алардан аермалы буларак, акыл икенче урында, беренче урында ихтыяр (машина), ди.

Аның әдәби мирасы шактый зур: 1 китабы сакланган – «Китаб әт тавасин», 27 риваяте, 400 прозаик өзекләре бар. Ул беренче заһитләрдән[4] санала.

Аның суфилык юлындагы фаҗигале үлеменең Ә.Ясәвине нык тетрәндергәне күренә.

Үзенең хикмәтләрендә ул кабат-кабат бу трагик образга мөрәҗәгать итә. Дин юлында үзенең принципларына тугры калып, һәлак булган Халлаҗ аның тарафыннан бөек шәхес дәрәҗәсенә күтәрелә. Ясәвинең 6-7 хикмәтендә ул телгә алына, хәтта аерым хикмәтләрен ул тулысынча аңа багышлый. 9 нчы хикмәттә Халлаҗ исеменнән «башым биреп, «Хак серене» белдем менә», ди. Ул аның «Әнәл хак» диюен аклый, чөнки бу хикмәттә Аллаһы тәгалә үзе дар агачына аумаска куша, ташка тимәскә әмер бирә. Өч йөз мулланы Алла исеменнән – гаепле, ди.

[4] Заһит – тыелып торучы, үзен чикләүче, аскет.

«Белмәделәр муллалар “Әнәл-хак”ның мәгънәсен, әйттеләр алар нахак», дип яза ул 22 нче хикмәттә. Әйтмәгел «Әнәл-хак», дип, кяфер булдың, Мансур, дип, Коръән эчрә булдыр, дип үлтерделәр күпләшеп».

Дин юлында газап чиккән шәхесләрнең каһарманлыгы Ясәвине тетрәндерә. Һәм ул шушы юлда гомерен сарыф иткән Көнчыгышның тагын атаклы ике шәхесен – Баязидне һәм Нәсимине – хикмәтләрендә еш искә ала.

17 нче хикмәтендә дин тарихына кергән шәхесләр турында, горбәтлек темасына бәйләп, күп фикерләр әйтә. Мөхәммәт пәйгамбәрнең һәм аның сәхабәләренең Эфиопиягә күчеп китүләрен, Мәдинәгә күчү – хиҗрәтләрен искә ала. Шуны дәвам итеп, үзенең туган ягы Яссыдан Төркестанга баруын хикәяли:

Горбәт тикте Мостафа дик ирәннәргә, Утыз

өч мең сәхабә һәм яраннарга.

Әбү-Бәкер, Гомәр, Госман, Мортазага,
Горбәт тикте аларыга, айгым менә.

Бу исемнәр ислам тарихы белән бәйле, алар атаклы сәхабәләр, соңыннан хәлифәләр булган.

Бу шәхесләрне Ясәви бик еш, кабат-кабат искә ала.

Сораулар

1. Ясәви үз иҗатында үзенә идеал итеп кемне сайлый?
2. Кайсы суфи шагыйрьләр, философлар аның иҗатына йогынты ясый?
3. Ни өчен ул шигъриятендә буйдан буйга суфи Мансур Халлаҗга дан җырлый һәм аның идеяләрен яклый?

§ 4. Әхмәт Ясәви иҗатында «Нур» фәлсәфәсе

Дөнья бер гомуми ноктадан – бер субстанциядән башлана, дип исәпли суфи фикер ияләре. Субстанция дип гарәп термины белән гәүһәрне әйтергә була.

Суфилар аны «ак гәүһәр» дип тә әйтәләр. Җәләлетдин Руми фикеренчә, Аллаһы Тәгалә күкне һәм җирне бар иткәнче башта гәүһәрне бар кылган. Ул эреп, суга әйләнгән. Бу суның парыннан Аллаһ күкне барлыкка китергән.

Мөхәммәд пәйгамбәрнең нурының дөньяны бар итүдәге ролен шуннан алып аңлаталар.

Биредә «нур-и Мөхәммәд», «Мөхәммәд нуры» концепциясе суфилар өчен гадәти аңлау. Барлык яшәешнең орлыгы – «Мөхәммәд нуры»нда, дигән концепция.

Ясәвидә дә суфиларга хас образ – гәүһәр сурәте бар.

Гыйшк гәүһәре төпсез дәрья эчрә пәнһан,
Җандин кичеп, гәүһәр алган булды җанан.

Гәүһәр бик еш һәм бик күп хикмәтләрендә урын алган.

Ясәви хикмәтләрендә шулай ук Мөхәммәд нуры күп тапкыр искә алына:

– Нуры хода, дусты хода, ул Мостафа,
Кемләр өчен килде рәсүл, белдегезме?

Яисә:

Ирәннәр җәмал күрер
Дәрвишләр сөхбәтендә.
Ирәннәр мәҗлесендә
Нур ягар сөхбәтендә.
Бу жиһанга Мөхәммәднең нуры тулды.
Ул нур берлән ике җиһан ярыр булгай.

Татар халык иҗатында нур беренче чиратта Мөхәммәд пәйгамбәр сурәте белән бәйле кулланыш таба. Пәйгамбәр турындагы әсәрләр халыкта күп, бигрәк тә аның туган көненә багышланганнары сакланган. Күп кенә мөнәҗәтләр халык иҗатына әдәбияттан күчкәннәр. Төрек язучысы С.Чәләбинең «Мәүли-дин-нәби»е татар укучылары, тыңлаучылары арасында киң таралган. Язылганына 500 ел үтсә дә, ул халык репертуарында киң яшәеш таба. Әсәрнең аерым өлешләре мөнәҗәт булып йөри һәм Мәүлед аенда башкарыла, Пәйгамбәрнең туган көненә багышлана. Бер мөнәҗәт «Әминә ханым – Мөхәммәд анасы», дип атала. Пәйгамбәрнең тууын халык могъҗиза буларак аңлый, биредә С.Чәләби карашы белән уртаклык зур. Пәйгамбәр туар алдыннан Әминә ананың өеннән яктылык, нурлар бөркелеп, туп-туры күккә ашалар. Балкыш кояшка тиң була. «Диде: Күрдем, – ул Мөхәммәт анасы. – Бер гаҗәп нур, нәкъ кояшның яктысы! Ялт итеп чыкты ивемнән шул заман, күкләргә тик нур белән тулды җиһан».

Бу хәлгә аңлатманы беренче чиратта мөселманнарның изге китабы Коръәннән эзләргә кирәк: Аллаһы бар итүче. Бу фикер Ясәвидә дә, аннан соңгы меңъеллык әдәбиятта да, халык иҗатында да эзлекле һәм тайпылышсыз үткәрелә. Пәйгамбәр туган мизгелдәге нурлар һәм яктылык – Аллаһының мәрхәмәте.

> «Аллаһ җирне вә күкләрне кояш вә ай белән яктыртучыдыр.
> Аллаһ Коръән нурына үзе теләгән кешесен күндерер»[5].

Пәйгамбәрнең нуры үзе туганчы ук Аллаһы тарафыннан бар ителгән. Туу хәбәре, билгесе булган нурларны һәм балкуны Аллаһы күндергән. Бераллалыкның асылын бөек рус шагыйре А.С.Пушкин үзенең «Подражания Корану» дигән шигырендә ачык күрсәтә, ул Нур фәлсәфәсен тирәнтен аңлый алган. Бу – чишмәбашы изге Китап булган хак дин яктылыгы:

[5] Коръән, «Нур» сүрәсе, 24: 35.

Он милосерд, он Магомету
Отрыл сияющий Коран. Да
придтечем и мы ко свету И
да падет с очей туман[6].

Татар халкы да, Ясәви дә иҗатларында, мөселманнар буларак, Пәйгамбәрнең сурәтен хак дин яктылыгында күрәләр. Рәсүлебез күркәм йөзле, нурлы булган, Тәне сихәт, озынырак буйлы булган.

Һәрбер айның нәкъ уртача кичәсе күк,
Йөзләрендән ки нурлары балкып торган[7].

Нур Мөхәммәдкә карата фольклорда кулланылган даими эпитет булып тора.

Сораулар

1. Әхмәт Ясәви иҗатында «Нур» фәлсәфәсе һәм ак гәүһәр образы ни өчен зур урын алып тора?

§ 5. Әхмәт Ясәви һәм Көнчыгышның бөек суфилары

Суфиларда дөнья башлангычы булып исәпләнгән гәүһәр-җәүһәр, гашыйклык Ясәвидә гаувас дигән төшенчә һәм образ белән һәрчак янәшә йөри:

Хакыйкатьнең дәрьясындин гәүһәр алган. Гаувас
яңлыг ул дәрьядан чыкмас булыр.

Димәк, суфи-гаувас (водолаз), хакыйкать диңгезеннән, чумып, гәүһәр ала. Дини гыйлемнең энҗеләрен җыючы дип атый үзен шагыйрь.

[6] Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. – М., 1985. – Т. 1. – С. 323.

[7] Мөнәҗәтләр. Б. 138.

Ясәви үзенең хикмәтләрендә шулай ук еш кына мәшһүр Иран суфие Баязидне дә яд итә (Әбү Йәзид Тайфур бине Гайсә бине Адәм Ибн сурушан әл-Бистами (875 елда үлә).

Гашыйк булсаң, Баязид дик үзең саткыл,

Валлаһ, билләһ! Дөнья – хәрам ташлап аткыл.

Яисә:

Шәйх Шиблий, гашыйк булып белмәй үтте, Шәйх

Баязит йитмеш юлы үзен сатты.

Баязид – туктаусыз зикер итү нәтиҗәсендә кешенең «мин»леге юкка чыгып, иляһилык кына кала, ди. Бу халәтне ул фана (фани), дип атый (юкка чыгу). Коръәннең сүрәләренә иярә булса кирәк (барлык нәрсә фани, мәңгелек – бары Аллаһының бөеклеге һәм мәртәбәсе). IX гасыр ахырыннан башлап, ул суфиларның терминына әйләнә, чөнки фанилык суфи юлының ахыргы максаты. Баязидның үзен-үзе «Сөбхани» дип атавын Аллаһыга тиңләве дип, аны нык эзәрлекли башлаганнар, иленнән куганнар (Сөбханалла дип бары Аллаһы тәгаләгә карата гына әйтелә). Баязитне тәкәбберлектә һәм үзен иляһияткә тиңләүдә гаеплиләр. Аны яклаучылар (Җунайт) исә моны Аллаһыда эреп, үзен-үзе оныту дип аңлаталар. Бөекләү Аллаһыга карата әйтелгән диләр: «Преславен я, Преславен я, сколь велик сан мой!»

Кешенең «фана» халәте, аның «мин»е юкка чыгуы иляһияткә мөрәҗәгать булып яңгырыймы? Тәүхид Аллаһыга кушылу булып чыгамы?

Ни өчен Ясәви Баязидка карата «үзен саткыл» дип кабат-кабат әйтә. Бер хикмәтендә өч бөек суфине искә ала:

Шиблий тик гашыйк булып сәмаг орсам,

Баязид тик көн-төн тынмай Кәгъбә барсам,

Кәгъбәгә йөзем сөреп зар иңрәсәм,

Бу эш берлә, йа Раб, сине тапкаймы мин?

Мәгърүфе[8] тик ошбу юлга кадәм куйсам,

Мансуры тик жандин кичеп, дарда кунсам.

Күренгәнчә, биредә 3 суфи шагыйрь – Баязид, Шибли, Мансур искә алына. Бу тарихи шәхесләр, суфилар Ясәви иҗатында (яисә кайвакыт аның укучыларында) бик еш яд ителә. Әйтелгән суфи шагыйрьләр рәтендә шәех Шибли бар:

Шәйх Шиблий, гашыйк булып, белмәй үтте.

Шәйх Баязид җитмеш юлы үзен сатты.

Яисә:

Сәлим булып, сафи булды Җөнәйд, Шиблий.

Нәфсен тыйгып, каһәр кылды Хәсән Басри.

Халкны куеп, фәна булды Зөн-Нун Мисри,

Газизләргә мөтабәгать кылдым килер. Шиблий-әш-Шибли,

Әбү Бәкер Дулаф бине Җәгъфар (891–946) –
мәшһүр Багдад суфие. Ул берничә хикмәттә телгә алына: Ул Әл-Җөнәйд һәм М.Халлажның укучысы һәм фикердәше, бай гаиләдә туып үсә. Хөкүмәттә югары урында эшли. 40 яшьтә ул эшен ташлый, бар булганын өләшә һәм Хәер эн-Нассаж дигән суфига шәкерт була. Гадәттән тыш гамәлләре һәм экстатик чыгышлары белән танылa. Гомеренең ахырында аны акылдан язган дип таныйлар һәм җүләрләр йортына ябалар, шунда үлә. Аның күп санлы аллегорияләре яисә ишарәтләре билгеле. «Осмотрительность: «Когда ты опасаешься, что твое сердце может отвлечься от Аллаха – велик он и славен!

[8] Мәгърүф әл-Кархи – уртачыл карашлы суфи шагыйрь.

Кадәм – аяк, адым.

– Хоть на мгновение ока», – дип яза[9].

Абдул Файд Зун-нун Мисри (860 ел) – атаклы Мисыр суфие. Ул Аллаһыга ирешү юлы – тарикать турындагы тәгълиматка нигез салучы. Күп могъҗизалар иясе буларак танылган[10].

Күренгәнчә, биредә башка мәшһүр суфиларның да исемнәре атала. Ясәви үзенең аларга ияргәнен сиздерә.

Хикмәтләрнең язылу вакытын аларның формасыннан чыгып билгеләү бар. Ясәвинең тәрҗемәи хәлен бәян итүче шигырьләре һич шөбһәсез XII гасырга, үзе яшәгән дәвергә карый. Шуңа өстәп әйтергә кирәк: иң борынгы шигырьләр рәтенә, эчтәлеге буенча, үзеннән элек яшәгән суфилар турында язылган әсәрләрне кертәләр. Чөнки Ясәви, аларның хәленә кереп, аларны аклап, шигырьләрнең Аллаһыга инану белән язылганын аңлатып бирә. Аларны үлемгә хөкем иткән дин әһелләренә нәфрәт тулы сүзләр әйтә. Суфичылыкны аңлап, аның юлында үзен фида кылган шагыйрь Әхмәд Ясәви генә мондый шигырьләрне иҗат итә ала, аның шагыйрьләрне акларга хакы бар. Әмма ләкин аңа нисбәтләнә торган кайбер юлларда соңрак язылган хикмәтләр дә бар, аннан соң яшәгән шагыйрьләр дә яд ителә. Бу беренче чиратта Нәсимигә кагыла.

Сәет Имаметдин Нәсими XIV гасырның 70 нче елларында Әзәрбәйҗанда вак һөнәрче гаиләсендә туа. Үзенең әсәрләрен Нәсими өч телдә – әзәрбәйҗан, фарсы һәм гарәп телендә язган. Идея-эчтәлегенең юнәлеше хуруфизмга карый. Аның өйрәтмәләре буенча, иляһият һәм аның бөеклеге фарсы алфавитының 32 хәрефендә чагыла, аларда иляһият көче һәм сер бар.. Хорыфчылык иярченнәре

---

[9] Абу Наср ас-Саррадж ат Туси. Китаб ал-яума фи-т-тасаввуф /Хрестоматия по исламу. – М.: Наука, 1994. – С. 144.

[10] Нуриева Ф.Ш. “Нахдж ал-Фарадис “ Махмуда ал-Булгари. – Казан: Фән. 1999. – С.162.

мөселман динендә аерым реформалар үткәрергә, артык саналган йолаларны киметергә теләгәннәр.

1400–1410 елларда Нәсими Төркиядә яши. Аның идеяләре гади кешеләр арасында, һөнәрчеләр арасында таралыш таба. Төрек хөкүмәте һәм динчеләр хуруфизм иярченнәрен эзәрлеклиләр. Нәсими Төркияне ташлап китәргә мәҗбүр була һәм гарәп илләре буйлап сәяхәт итә. Урамнарда укучылары аның хөр фикерле шигырьләрен башкаралар. Бер шундый малайны тотып, җәзага тарталар. Бу Алеппода була. Моны ишетеп, Нәсими үзе судка килә. Аны кулга алалар һәм рәхимсез җәзалыйлар, терелә тиресен туныйлар.[11]

Нәсиминең исеме Көнчыгыш әдәбиятында, фикерендә көрәш һәм хаклык өчен корбан булу символына әверелгән. Нәсими Ясәви хикмәтләрендә (дөресрәге, аның укучылары иҗатында) шәһит шагыйрьләр рәтендә искә алына.

Хирес – һәва, юлыны куймак кирәк
Мансур яндыг дар башыга менмәк кирәк.
Нәсими дик җан ачыгын чикмәк кирәк,
Сәхәрләрдә кубып, тагать кылгым килер.

Ләкин бу очракта да Ясәви үзе Нәсимине искә алырга, язарга мөмкин түгел, чөнки ул XII гасырда ук дөньядан китә. Нәсими исә XIV гасыр шагыйре.

Күрәсең, аның шигырьләрен кушма-кошма дип атаучы тикшеренүчеләр күпмедер дәрәҗәдә хаклыдыр. Ясәвидән соңгы чорларда яшәгән суфи шагыйрьләр, аның фикерләрен дәвам итеп, үз заманының бөек суфи шагыйрьләрен шулай ук искә алганнар һәм Ясәвинең шигъри вәзенен кабул иткәннәр. Алар аның әсәрләрен төрки дөньяга таратканнар. Төрки халыклар бу әсәрләрне яраткан шагыйренеке итеп укыган, тараткан, чөнки аларның идея-юнәлеше бер.

[11] История литератур народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1960. – Б. 231–232.

Тарихи шәхесләр, суфилар Ясәви иҗатында (яисә аның укучыларында) бик еш телгә алына.

Шәйх Шиблий, гашыйк булып, белмәй үтте.
Шәйх Баязид җитмеш юлы үзен сатты.
Сәлим булып, сафи булды Җөнәйд, Шиблий.
Нәфсен тыйгып, каһәр кылды Хәсән Басри.
Халкны куеп, фәна булды Зөн-Нун Мисри,
Газизләргә мөтабәгать кылдым килер.

Күренгәнчә, биредә башка мәшһүр суфиларның да исемнәре атала.

Алар арасында – тарихтан, әдәбияттан билгеле булган Ибраһим әлӘдһәм (776 елдан соң үлгән).

Гашыйк булсаң, гыйшк юлыга куйгыл кадәм[12],
Дөнья – гокъбен[13] талак куйгыл, мисле Әдһәм.

Суфига Ибраһим Әдһәм кебек дөньядан ваз кичү кирәк, дип яза шагыйрь. Аның турында күп кенә легендалар сакланган Төрекләрдә поэма яшәп килә, ә татарларда шагыйрь Г.Кандалыйның (XIX йөз) «Кыйссаи Ибраһим Әдһәм» исемле поэмасы билгеле. Ул Бәлхтә туган, Сириядә яшәп үлгән. Бәлх әмире байлыгын һәм тәхетен ташлап, дәрвиш булып китә. Әнисе аның патша нәселеннән, диелә легендаларда, ә этисе исә дәрвишлектә булган. Әнисе, авырлыклардан туеп, патша сараена кайтса да, улы этисе язмышын сайлап, дәрвишлеккә чыга. Моңа сәбәп була. Ул Сараеның түбәсендә дөя эзләүче бер бәдәвине күреп ала. Ибраһим аңа бу эшнең мәгънәсезлеген әйтә. Ә бәдәви болай ди: «Тәхеттә утырган килеш Аллаһыны эзләү – тагын да

[12] Кадәм – аяк.

[13] Гокба – ахирәт.

мәгънәсезрәк». Бу хәл Ибраһимга бик нык тәэсир итә. Ул тәхетен ташлап, яшертен генә Мәккәгә китә, аннан Мәдинәгә барып, чыбык-чабык җыеп, аларны базарда сатып көн күрә. Бәлхтә хатыны угыл таба. Үскәч, ул атасын эзләп чыгып китә. Атасы аны күргәч, шатланып кочa. Аннан шиккә кала. Ул бит бөтен барлыгын Аллаһыга тапшырган, улын ярату Иляһига хыянәт түгелме? Ул җан ачысы белән дога кыла, һәм улы үлә. Улы үлгәч, Ибраһим мәгарәдә яши. Хатыны Зөлфия аны күрергә килә һәм Ибраһимны улы янына күмеп йөрегәннәрен күрә. Кайгыдан ул да үлеп китә.

Бу шәхес турында иң беренче булып фарсы шагыйре Ф.Гаттар язган (1229 елда үлгән)[14]. Каюм Насыйри аннан алып язып калдырган.

Урта Азиядә, Үзбәкстанда «Кыссаи Ибраһим ибн Әдһәм» исемле дастан формасында язылган роман билгеле. Әсәр Әдһәмнең тууын бәян итеп башлана, әкияти тонда сөйләнә.

Төрекләрдә дә аңа багышланган дастан бар. Бу әсәрнең күп халыкларда таралган булуы дини эпосның Ясәви тарафыннан шигъри формада дәвам ителүе дип исәпләргә мөмкинлек бирә. Атаклы мөселман әүлиясе турында күп мәгълүматлар Әбү Нусайм әл Исфаханинең “Хилийат әл авлийа” дигән әсәрендә бирелгән Бохара, таҗик версияләре бар, шагыйрь Исмат (1426 ел) әсәре билгеле.

Татар әдәбиятында аның турындагы дини эпос Г.Кандалый тарафыннан языла. Аның тәрҗемәме, күчерелмәме икәне билгесез. Әмма мөрәҗәгать итүе очраклы түгел. Чөнки шәкерт тирән фәлсәфи әсәргә керешкән һәм башкарып язып та чыккан. Ясәвинең хикмәтләре 19 гасырда ук Казанда кабат-кабат басылып чыкканын искә алсак, бу шәхес турында татар язучылары да белгәндер. Дин юлында үзен аямаган суфилар турында татарлар мәгълүматлы

[14] Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С. 182–184.

булган. Ясәвинең хикмәтләренең тулы эчтәлеген анализлап, күзалласаң, аларның эпик әсәр чылбырын тәшкил итүе күренә.

Сораулар

1. Ясәвинең Иран суфие Бистамига карашы нинди булган, аның төп суфи идеяләре турында әйтегез? Шиблине ни өчен яд итә, аның тормыш юлы нинди була?
2. Суфи шагыйрь Сәет Насими әсәрләрен Ясәви шигъриятенә кертү дөрес ме? Тәрҗемәи хәле ничек?
3. Ә.Ясәви әсәрләрендә Ибраһим Әдһәм нинди галимлеге аркасында дан казана?

§ 6. Әхмәт Ясәви – дини эпоска салучы философ-шагыйрь

Үз-үзеңне тыю, нәфесне үтерү суфилар күзлегеннән булсын, гади кеше исәбенчә дә, зур каһарманлык. Аллаһыга омтылу, дидарын күрергә хыяллану, фәнага – мәңгелеккә ашкыну – мондый изге максатлар дини эпосның төп сюжет төйләнешләрен китереп чыгарган.

Ясәви иҗат иткән дини эпосның башы – каһарманның тууы, үсүе, шагыйрьнең үз язмышы.

Җиде яшьтә Арслан бабка кылдым сәлам.
Хак Мостафа әманәтен кылды ингам.
Ушал вактта мең бер зикрен кылдым тәмам,
Нәфсем үлеп, ләмәкянга[15] аштым менә.

Шагыйрьнең сабый чаклары да, эпос кануннары буенча, могъҗизалы:

Бер яшемдә әрвах миңа өлеш бирде.
Ике яшьтә пәйгамбәрләр килеп күрде.

[15] Ләмәкянга – Аллаһы тәгаләгә.

Өч яшемдә чилтән килеп хәлем сорды.

Тормыш юлы кыскача болай дәвам итә:

Дүрт яшемдә хак Мостафа бирде хөрмә;

Биш яшемдә билем баглап, тагать кылдым; Алты

яшьтә тормай качтым халяикъдан.

Йите яшьтә Арслан бабам эзләп тапты.

Сигеземдә сигез яндин юл ачылды;

Тугызымда тулганмадым тугры юлга. Ун

яшеңдә угълан булдың, Кол Хуҗахмәт;

Унберемдә рәхмәт дәрья тулып ташты,

«Аллаһ» – дидем, шайтан миндин ерак качты;

Уникемдә бу серләрне күрдем менә; Унөчемдә

нәфс – һаваны кулга алдым;

Ундүртемдә туфрак сыйфат булдым мәна;

Унбишемдә хур вә гыйльман каршы килде;

Уналтымда барча әрвах өлеш бирде;

Унйитемдә Төркестанда тордым менә;

Унсигездә чилтән берлә шәраб эчтем;

Унтугызда ... Хызыр бабам хазир булды. Максатыбыз – эпик детальләрне күрсәтү. Могҗизалы туу, үсү эпик әсәрләргә хас. Алар «Идегәй»дә, «Чура батыр» дастанында бар. Шундый ук мотивлар күп дастаннарның баш өлешендә яңгырый. Әмма Ясәвидә образлар дөньясы диннән килә, дөрес, алар арасында борынгы төрки халыклардан килгән образлар да күп. Ясәвидән соң алар бөтен урта гасыр татар шигъриятенә таралган.

Чилтән образы хикмәтләрдә кабатлана – мәгънәсе: кырык тән, фарсы-

таҗик халык иҗатыннан килгән мифологик образ. Урта Азия мөселманнарының әсәрләрендә куәтле 40 изге, дөньяны тотып торучылар. Кешеләрне бәла-казалардан саклыйлар, бәхет китерәләр. Мөселманнар аны исламга хәтле яшәгән дини ышанулардан алган. Аларны гаиб-ирәннәр дип тә йөретәләр, күзгә күренмәүче кырык изге ир.

Авыл кешеләре аларны ир я хатын-кыз җенесеннән дип күзаллыйлар, аларның буйлары кечкенә. Ислами әдәбиятта аларны сәяхәт итүче суфи, шәехләр итеп тасвирлыйлар (каландарлар). Кеше рәвешендә күренәләр, үлемгә дә дучар булалар. Утрауларда җыйналып яшиләр.[16]

Ясәвидә чилтән аннан, өч яшьлек баладан, килеп, хәлен сорый. Изге юлының бәхетле, изге булачагын сиздерә.

Тагын бер образ – Хызыр Ильяс – төрки халыкларның күпсанлы легендаларында, әкиятләрендә урын алган. Аның сыйфатлары – серле юлчы, хәерче карт,бүләкләүче я җәза бирүче. Бу мәңге яшәр изге пәйгамбәр төрки халыклар иҗатында мөһим урын алып тора, гореф-гадәт, йолаларына үтеп кергән. Төрекләрдә Хызыр Ильяс көне бар, бу бәйрәм җәйнең беренче көнендә, 23 апрельдә үткәрелә. Хызыр еш кына Ильяс белән янәшә телгә алына, Ильяс чүлләр өстеннән, ә Хызыр су һәм җир өстеннән хакимлек итә икән. Хызыр – яшел дигән мәгънәне аңлата. Ул күренү белән табигатьтә бөтен нәрсә яшәрә, яши башлый. Рабгузи язуынча, Хызыр белән Ильяс пәйгамбәрләр Аллаһы тарафыннан җирдә калдырылганнар. Алар мәңгелек суын эчкәннәр һәм мәңге яшәячәкләр. Ильяс тауларда, диңгезләрдә хакимлек иткән, аты аның «Яшен» икән. Хызыр исә җирләр, кырлар, диңгезләр буйлап сәяхәт иткән, адашканнарга, юлчыларга ярдәм иткән.

Ислам даирәсенә кергән төрки халыклар иҗатында әлеге ике пәйгамбәр бер булып йөриләр.

---

[16] Мифы народов мира, в двух томах. – М., 1992. – Т. 2. – С. 629.

Татар фольклорында, ышануларында, көнкүреш хикәяләрендә бу икәү бер пәйгамбәр булып күзаллана һәм аны, әгәр бәхете ачылса, һәркем очрата ала. Аңа омтылу иң теләгән могҗиза санала.

Казакъ-төрки халкында мәҗүси изгеләр һәм ислам пәйгамбәрләре янәшә кабул ителгәннәр, кайвакыт бер-берсен алмаштырганнар да. Аларның фольклорында Хызыр мул уңыш булдыруга катнаша, юлчыларга, авыруларга ярдәм итә.

Татар фольклорында Хызыр юлчыларның ярдәмчесе дә, бүләкләүче, җәза бирүче тәкъва да. Еш кына халык иҗатында теге йә бу яктан аның гамәлләре, Коръәндәгечә, су белән бәйле булып чыга. Татар экиятлегендаларында күп санлы картлар урын алган, алар экиятнең бәлага төшкән төп героена көтелмәгәндә ярдәмгә киләләр. «Көтүче малай» дигән экияттә патша улы, үги анадан качып китеп, көтүчелеккә яллана. Аңа үти алмаслык шарт куялар. – мең куйны савыктырырга, симертергә. Ул кайгыга батып күл буенда утырганда, аның янына ак сакаллы карт килеп чыга.[17]

Сораулар

1. Ясәви әсәрләренең нинди мотивлары аның иҗатын дини эпоска якынайталар?
2. Ясәви шигъриятендә фольклор образлары ничек кулланыла?

§ 7. Әхмәт Ясәви хикмәтләрендә мифологик сурәт, мотивлар

Татар экиятләрендәге, кинәт килеп чыгып, геройларга ярдәм күрсәтүче карт образлары еш кына су, күл, диңгез белән бәйле. Мәсәлән, «Аучы улы» экиятендә егетне тауда үләргә ташлап калдыралар, шулчак карт килеп чыга

[17] Башкурова-Садыйкова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – Б. 158.

һәм егеткә күл ачкычын бирә. Шундый ук эпизод «Мәрмәр тавы башында» дигән әкияттә дә бар. Татар әкиятләрендә теге дөнья серләренең ачкычы, магик белем ниндидер бер картта, чишелеш аның кулында. Бу образның чишмәбашы пәйгамбәр Хызыр Ильяс булса кирәк.

Соңрак язылган дастаннарда сюжетка килеп кергән ислам дине йогынтысы ап-ачык күренә.

Мәсәлән, «Түләк» дастанында шулай. Көнчыгышның төш күрү традицияләрен дәвам итеп, Түләккә төшендә Хызыр Ильяс, «Исме әгъзам» (Бөек исемдә Аллаһының 99 гүзәл исеме санала) догасын укып, атының тоягына өрергә куша.

Бу борынгы дастанның сюжетында да, образ-сурәтләрендә дә ап-ачык булып ике катлам ярылып ята – берсе борынгы төрки фольклорныкы, икенчесе китаби – исламныкы. Аллаһы тәгаләгә ялвару нәтиҗәсендә барлык теләкләр үтәлә.

Шулай итеп, Ясәви ислам пәйгамбәре буларак кабул иткән Хызыр Ильяс бөтен мөселман дөньясында, төрки әдәбиятта, халык иҗатында зур урын яулый. Аның иҗатында Хызыр рухи остаз булып та гәүдәләнә.

Суфи шагыйрьләр, шул исәптән Ясәви дә, бик киң кулланган тагын бер сурәт – хур яисә хур кызлары:

> Унсигездә... Рузи кылды, җәннәт гизеп, хурлар кочтым.
>
> Хак Мостафа җәмалларын күрдем менә.

Мөселманнар күзаллавынча, хурлар-мөселманнарга җәннәттә, үлгәннән соң биреләчәк бүләк. Дөрес, әгәр кеше үзенә булачак хур кызын бу дөньяда күрсә, бик начар, димәк, ул тиздән үләргә тиеш.

Е.Бертельс фикеренчә, зороастр динендә охшаш сурәтләр бар. Кеше үлгәннән соң, өченче төндә, җанны рәхәтләндерүче җил белән «даэна» пәйда була, әрвахның җир йөзендә кылган яхшы гамәлләре гүзәл 15 яшьлек кыз

рәвешен ала. Ә инде гөнаһлы җанның даэнасы куркыныч, ямьсез булып күренә. Димәк, кешенең даэнасы – үлгәннән соң җанга күренгән беренче зат.[18]

Хур кызларының сыйфатлары даэналарга охшаш – гүзәл кызлар, рухлар, рухи бүләк. Бу билгеле, алар бер чыганактан дигән сүз түгел әле, исбатлау кирәк.

Суфичылыкта хур кызлары нинди дә булса җисмәни хисләрдән азат ителәләр. Аларның, суфиларның иң бөек максаты – Аллаһыга гыйшык тоту, аның дидарын күрергә омтылу, анда эреп югалу. Алар иҗатында хур кызлары бары аллегорияләр.

Хәтта хаҗ гамәле дә суфиларда рухи халәт аллегориясенә әверелгән. Хур кызлары сурәте дә шулай. Болай кабул итүне XII гасыр – Ясәви яшәгән гасырда яисә соңрак яшәгән суфиларның хезмәтләрендә ачык күреп була. Ибн әл-`Арабинең (–1240) «Тәфсирендә» язылганча, хур кызларында материаль дөнья сыйфатлары бөтенләй юк. Ул «хур кызлары җаннарның хатыннары һәм йөрәкләр өчен – изгелек,» ди[19]. «Җаннарның» дию материаль сыйфатларның мөмкин түгеллеген күрсәтә.

Атаклы суфи шәех Нәҗметдин әл-Кубра (1145–1226) [20] күзаллавы әл`Арабиныкы белән охшаш: хур кызларында бернинди җенсилек юк, алар бары тик Аллаһы сыйфатларының чагылышы, эманациясе генә. Суфиларда хур кызлары – рухи көчләрнең күренү формасы, кеше рухы алар белән мистик кушылу рәхәтен кичерә.

Кайбер көнчыгыш суфи шагыйрьләрендә хур кызлары турында яңа фикерләр бар. ‘Афиф-әд-Дин әл Йафи‘и (1298–1367) суфилар турында «Раудар

---

[18] Бертельс Е.Э., б. 85-86.

[19] Ибн ал-‘Араби. Тафсир, т. 1, с. 51 / Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература, б. 88.

[20] Ибн-ал Араби. Тафсир, т II. с. 12.

райахин» дигән әсәр яза. Ул халык риваятьләренең үзенчәлекле, әдәбиятта эшкәртелгән версияләре. Бу хикәяләрнең өчесе хур кызлары турында. Берсендә яшь каһарманның хыялы – хур кызы һәм аның хакына газаплы үлеме. Димәк, аның хыялындагы кыз – мөселманнарның хур кызына тәңгәл килә. Икенчесендә егетнең күз алдында кыз пәйда була. Өченчесендә догалар, йокысыз төннәр дәвамында, яңа халәт туа, һәм шулай ук хур кызы догачының күз алдына килә[21]. Аларның берсе дә җисмәни түгел, һәм аларга омтылу, алар белән кушылу аллегория рәвешендә күзаллана. Ясәвидә охшаш күзаллау бар:

Мөэмин коллар, намаз укып, булса фаригъ, Ушал
колны рәнге булгай монда саригъ.
Ул хезмәте Хак кашыда булса лаигъ,
Хур кызлары каршы килеп кочар булгай.

Ясәвидә шулай ук Аллаһының коллары хурлар белән кушылуга җәннәттә генә лаек булалар.

Мөэмин коллар – Садыйк, Сыйдкы
берлә торганнар,
Дөньялыгын сарф итеп,
Оҗмах хурын кочарлар.

Коръәни сурәтләр белән рәттән, исламнан килгән тарихи шәхесләр шагыйрь иҗатында еш очрый, дигән идек. Аның әсәрләрендә бигрәк тә дүрт сәхабә еш искә алына – болар Әбү-Бәкер, Гомәр, Госман һәм Гали сәхабәләр (соңыннан – хәлифәләр).

Сораулар

1.Әхмәт Ясәви иҗатында хур кызлары образлары кайсы чыганакларда урын алган? Алар турында тюрколог академик Е. Бертельс ничек яза?

---

[21] Бертельс Е.Э., с. 90-94.

§ 8. Әхмәт Ясәви иҗатында ислам тарихына кергән боек шәхесләр

Ясәви Әбү-Бәкер Ситдыйкны беренче булып Аллаһының коллыгына бил баглаган, гафиллектән ваз кичкән, – ди. Гайшәне, кызын пәйгамбәргә хатынлыкка бирүе турында да әйтеп үтә:

Мөхәммәдкә каен ата, кылган имәс һич хата,

Буйнына салган пута Әбү-Бәкер Сиддыйктыр.

Сиддыйк – хаклык шаһите дигәнне аңлата, шулай ук Ясәви аны сер саклаучы, дип тә аңлата. Болар барысы да пәйгамбәрнең тормышына барып тоташа. Чөнки хиҗрәте дәвамында барлык мөселманнар диярлек Ясрибкә күчеп беткәч тә, Мөхәммәд (с. г. в.) күчеп өлгерми, аның янында Әбү-Бәкер белән Гали генә кала. Көрәйшитләр рәсүлне үтерергә җыеналар, ул качып котылырга мәҗбүр була. Әбү-Бәкер ике дөя сатып алып, юлга чыгарып куя. Гали аның өендә кала, ә Мөхәммәд (с. г. в.) Әбү-Бәкер белән мәгарәгә барып яшеренәләр (гар-диелә). Аларга ашарга ризык китерәләр. Бер төнне (4 нче төндә) алар сакланып кына аннан чыгалар һәм көньяк юл буйлап, дөяләргә атланып, Ясрибкә юл тоталар, Тантаналы рәвештә мөһаҗирләр һәм әнсәрләр каршы алгач, алар шәһәргә барып керәләр. Ул шул көннән башлап Мәдинә Мәдинәт -нәби (нәби, пәйгамбәр шәһәре) дип атала башлый.

Мәгарә сурәте суфи Ясәви иҗатында пәйгамбәрнең хак дин юлын кабатлау, аның кебек хиҗрәткә омтылу булып та яңгырый:

Гарга кермәк – Рәсүлуллаһ сөннәтләре, Тагать

кылмак – Хак рәсүлнең гадәтләре,

Гарибләргә рәхим кылмак шәфкатьләре,

Ул сәбабдин хакдин куркып гарга кердем. Мәгарә – гар сурәте шушы бөек суфи шагыйрьләр иҗаты ярдәмендә татар халык иҗатында да яшәп килә, безнең көннәргә килеп җитә.

Мәсәлән, «Һиҗрәт» исемле күп юллы халык әсәрендә шулай ук Мөхәммәд пәйгамбәрнең тугрылыклы Әбү-Бәкер Сиддыйк белән көрәеш кәферләреннән качуы сурәтләнә. Мәгарәгә барып җиткәч, Сиддыйк болай ди:

Була күрмәсен бу гарда

Берәр нәрсә, елан, чаян. Зарар

кыйлмасын сиңа –

Шәфәгать, йә Рәсүлүллаһ!»

Ул үзе гарга керә һәм анда аягын елан чага. Рәсүл кулы белән сыйпагач, ярасы сихәтләнә. Бирегә әкият мотивлары да килеп керә: бу – еланнар шаһы, аңа Сөләйман нәби күп гасырлар элек Мостафаның киләсен әйткән, елан аның йөзен күрергә килгән. Шушы ук гарның ишегенә үрмәкүчләр оя кора, күгәрчен күкәй сала. Көрәеш халкы, моны күреп, кеше юк дип уйлый һәм керми үтә. Гарда өч көн торып, алар Мәдинәгә китә. «Мәдинә халкы аларны итагатьләп каршы алды», – диелә бу халык әсәрендә. Ул халык иҗатына хас сурәтләр белән баетылган.

Халык фантазиясендә, иҗатында дини сюжетлар, әкият сюжетлары белән кушылып, бик кызыклы контаминацияләр барлыкка китерәләр. Күгәрчен оясы белән үрмәкүч пәрәвезе мәгарә ишеген каплаган, яшәүче юк, дигәнне белдергән. Шулай итеп, алар Мөхәммәд (с.г.в.) не коткарып калалар.

Мәгарәдә, төрбәләрдә яшәп, тәүбә кылу, рәхим сорау, руза-намаз кылу – барысы да суфичылык рухында таләп ителә. Хәер, алар гомумислам рухындагы тиешле гамәлләр һәм рәсүлнең һиҗрәт юлын кабатлау булып тора. Ясәвинең 114 нче хикмәте каһарманның гар эчендә Мөхәммәд Мостафаны күрүеннән башлана, бу исә пәйгамбәр һиҗрәтенә аерым ачык ишарә. Чит илдә тилмереп йөрү – горбәтлекне шагыйрь изге юл дип белдерә. Пәйгамбәрнең, аның сәхабәләренең юлын кабатлау өчен Ясәви үзе дә сәяхәттә була:

Горбәт тикте Мостафа дик ирәннәргә,
Утыз өч мең сәхабә һәм яраннарга. Әбү-
Бәкер, Гомәр,Госман, Мортазага –
Горбәт тикте аларыга, айгым менә. Кияр
киртен табса, йийер тәгамьнәрне, Аның
өчен Төркестанга килдем менә.

Әхмәд Ясәви язган хикмәтләр дини эпосны тәшкил итәләр диярргә мөмкин. Төп каһарман, эпосның Алыбы, әйтергә мөмкин булса, Мөхәммәд пәйгамбәр. Ул Әхмәд Ясәви өчен дини үрнәк. Аның һиҗрәте, миграҗе, өммәт өчен янып-көюе, аның дин юлындагы изге гамәлләре. үлеме, күмелүе болар эпик каһарманның юлын кабатлый. Дини эпоска нигез салучы дип, һич шикләнүсез, Хуҗа Әхмәд Ясәвине атарга мөмкин. Шагыйрь Мөхәммәд Мостафа үлгән яшьтә, 63 тә, аның юлын кабатлап, җир астына кабер казып керә:

Сөбхе садик дүшәмбе көн йиргә кердем,
Мостафага матәм тотып кердем менә. «Алтмыш
өчтә сөннәт!» диде, ишетеп белдем, Мостафага
матәм тотып кердем менә.

Анда аңа Мостафаның рухы килә.

Мигъраҗ төненең нуры иңә. Ул: «Өммәтем сән? Өммәт! – дигәч», Ясәвинең эче-тышы нурга тула. Хак дидарын күрә, рухы очып, Гарешкә куна: «Үлмәс борын җан ачигын-зәһрен таттым», – ди.

Ә эпик каһарманның батырлыклары – нәфесне, шайтанны җиңү, дип әйтергә була.

Нәфсем мине юлдин орып, хар әйләде, Тилмерттереп
халяикъга зар әйләде.
Зикр итермәй шайтан берлә яр әйләде,

Хазир «син» дип нәфс башыны санчтым менә.

Әмма нәфсе аны тынычлыкта калдырмый, эпик каһарман аның белән күп еллар, гомере буе көрәш алып бара, бу турыда аның бик күп хикмәтләре бәян итә:

Нәфс юлыга кергән кеше рисвай булыр,

Юлдин азып, таеп-тузып гөмрах[22] булыр.

Дөрес юлга, Аллаһы гашыйклары, суфилар юлына керү өчен мөршидләр кирәк, диелә:

Мөршидләргә хезмәт кылсаң, нәфскә афәт, Тикмә

надан бу юлларда кылмас тагать.

Нәфес һәм шайтаннан котылу юлы – гашыйклык, Аллаһыга чиксез мәхәббәт һәм гыйшыкка төшеп, пәрвана (күбәләк) сыман җаннан кичү.

Заһид булма, габид булма, гашыйк булгыл.

Нәфсне тифеб, дәргяһыга[23] лаек булгыл.

Сораулар

1. Әхмәт Ясәви әсәрләрендәге нинди гамәлләрне уңай я тискәре дип әйтеп була?
2. Ясәви иҗатында язылганча, эпик каһарман нинди батырлыклар кылырга тиеш?
3. Кем ул Ситдыйк, аның Мөхәммәд пәйгамбәргә мөнәсәбәте?
4. Сезнеңчә, Ә.Ясәви хикмәтләре дини эпосны тәшкил итәргә мөмкинме? Исбат итегез.

[22] Гөмрах – юл адашкан.
[23] Дәргяһы – капка төбе, бусага; сарай, керү урыны.

§ 8. Әхмәт Ясәви иҗатында суфичыл һәм халыкчан сурәтләр

Бирегә суфилар иҗатына хас пәрванә – күбәләк сурәте килеп кергән. Күбәләк һәм шәм – суфи һәм аның гыйшык утының символлары:

Гыйшкка төштең, утка төштең, көеп үлдең,
Пәрванә дик җандин кичеп, ахгәр[24] булдың.

Күбәләк – суфи Аллаһыга гыйшык утында янып бетәргә тиеш.

Пәрвана дик ахгәр булыр, үзен белмәс.
Бу серләрне җананадин тойдым менә.

Бөтен дини эпос буенча каһарман тагын бер кире сыйфат белән көрәшә, ул да булса – гафиллек, гафләт.

Айа гафил, гомерең синең үтәр йил дик.
Күз яшеңне агыз даим абе-сил[25] дик.
Гомрем заигъ гафләт белән йил дик үтте, Хәсрәтендә
күздин яшем кан дик китте.

Гафиллекнең зур гөнаһ булуы турындагы фикер халык мөнәҗәтләрендә даими тәкрарлана, күп әсәрләрдә кире кагыла:

Телеңне сакла гайбәтдин,
Ерак булсана гафләтдин,
Пырак алсана җәннәтдин – Гамәл
кылып сәхәрләрдә.

Ясәвидәге гомер йил дик үтте дигән сурәт халык иҗатында еш кулланыла. Дини – суфичыл шигырьләрдә борынгы төрки телдән, халык әсәрләреннән килгән шигъри образлар бик еш очрый. Шагыйрьләр аны халык иҗатыннан алып, традицион рәвештә яңгыраталар, шулай ук мондый

[24] Ахгәр – очкын.

[25] Абе-сил – ташкын суы.

кулланыш әсәрләрне халыкка якынайта, аларның халыклашып китүенә нигез була. Мондый образлар арасында – рух кошы, җан кошы, йил тик гомер, кан тик яшь агу, гашыйкның гөле, мәхәббәт бөстанында былбыллар һ.б. чагыштырулар бар: «Йөзе – айдай, күзе – Чулпан; Айдай йөз» кебек чагыштырулар төрки халыкларда гүзәллек эталоны булып, гасырлар аша үтә. Күренгәнчә, ул инде XII гасырда Ясәви иҗатында ук яңгырый.

Шулай ук дини эпос – дастанда, «Кисекбаш китабында» (XIII–XIV) да бу образ урын алган.

Кисекбаш турындагы татар легендалары эзеннән язылган дастан XX гасырларга хәтле халыкның яраткан әсәре булган. Шушы борынгы дастанда пәйгамбәрнең мәрхәмәтле, игелекле булуы мактала. Аның Кисекбашның гаиләсен коточкыч диюдән коткарудагы роле күрсәтелә. Сәләтле шагыйрьләр – Ә.Ясәви, С.Бакырган, Җ.Руми (аны Ф.Яхин «Кисекбаш»ның авторы дип саный) – дини дастаннарның авторлары, ислам идеяләрен киң төрки-татар массаларына җиткерүне намуслы башкарганнар. Бу дастанда пәйгамбәрнең сурәте беренче юлларда ук бик традицион рухта бирелә. Сәхабәләр – көрәштәшләре Пәйгамбәрнең янында утыралар һәм «рәсүлнең ай йөзенә» карап, аның сөйләгәнен игътибар белән тыңлыйлар. Пәйгамбәрнең нурлы йөзе халык иҗатыннан һәм Коръән сүрәләреннән алынып, биредә традицион чагыштыру булып яңгырый (ай йөзенә).

Дини әсәрләрнең популярлыгы халыкчан дастаннар формасы, сюжеты һәм фольклор сурәтләре ярдәмендә үсә.

Хак диннең чынлыгы болгар- татар эстетик зәвыгы кысаларында кабул ителә, алар да бит йөз матурлыгын тулган ай белән чагыштыралар. Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф»ындагы персонаж – Йосыфның гүзәллеге ай нурының гүзәллегенә тиң, һәм ул хак дингә китерү чарасы. Бу гомумтөрки фольклор, әдәбият образларына барып тоташа. Й.Баласагунлының Ясәвигә

хәтле үк язган «Котадгу белег»ендә (XI г.) уңай персонаж Айтулы – персонаж исеме, бәхет һәм иминлек гәүдәләнеше булып тора.

Татар халкының барлык диярлек әдәби һәм фольклор әсәрләрендә матур йөз тулган ай белән генә чагыштырылган. Алтын Урда чорында иҗат иткән шагыйрь Котбның «Хөсрәү вә Ширин» (1342) поэмасында Хөсрәү әрмән патшабикәсе Ширингә «әй, ай йөзлүг», – дип мөрәҗәгать итә. «Кисекбаш»та Мөхәммәд пәйгамбәр (алда әйтелде), шулай ук Кисекбашның хатыны да ай йөзле: «Анда (дию сараенда) бер хатын утыра, йөзе тулган ай кебек матур», – диелә.

Дастаннарда да бу традицион чагыштыру еш очрый. Мәсәлән, «Идегәй» дастанында:

Айтулы атлы ару кыз
Җаның сөйгән яр булса,
Туеңнан туең калдырып,
Аны да сиңа бирием,
Куйныңа алып сөй, –

ди Туктамыш хан.

XV гасыр дастаны «Таһир һәм Зөһрә»дә Зөһрә Таһирга болай да: «Таһир йөзең ай икән, кара кашың яй(җәя) икән». Шулай ук Сәйф Сараиның (XIV г.) «Гөлстан бит төрки»ендә бу образ бар: «Аның тик үздан иде ул йөзе ай, күрәр булса, фәрештә юлдан язгай». Образ барлык татар дастаннарында, бәетләрендә, җырларында, исемнәрендә очрый: Айгөл, Айнур, Айдын һ.б. Кыска һәм лирик җырларда ай образы бигрәк еш кулланыла.

Их, дускаем, айга кара,
Мин дә айга карармын;

Күз нурларың айга төшәр,

Шуннан эзләп табармын.

...Һәр кичләрен айга карап

Эзлим йолдызлар саен.

Сораулар

1. Дини әсәрләрнең популярлыгына нинди сурәтләр ярдәм итә?
2. Шагыйрь пәрванә образын нинди символ буларак куллана?
3. Ай, ай нуры дигән сурәтләр татар халык иҗатында бармы?

§ 9. Әхмәт Ясәвинең тәсәувыфчылыкка килү юлы

Күренгәнчә, халык дастаннары да, дини-дидактик характердагы эпос та үзенең шигъри арсеналында охшаш сурәтләр туплаган. Әмма Ә.Ясәвидә суфи шагыйрьләргә генә хас булган үзенчәлекле образлар да бар, алар яшерен, үз телләрен булдырганнар, образ-тезмәләр барлыкка килгән. Мәсәлән, гашыйк, шәраб, гыйшык юлындагы яшьле күз. Гашыйклыкның характеристикасын ул болай бирә:

Гыйшык багыны михнәт тартып күтәртмәсәң,

Харлык тартып, шом-нәфсеңне үлдермәсәң,

«Аллаһ!» – диеп, эчкә нурны тулдырмасаң,

Валлаһ-билләһ, синдә гыйшыкның нишаны юк.

Ә.Ясәви хикмәтләрендә суфилыкка ирешү юлларын бәйнә-бәйнә язып калдырган. Шулай итеп, тарикатен аңлаткан. Бу юлда шәһит киткәннәрне ул идеал итеп туктаусыз тасвирлый: аларның иң беренчесе – Мөхәммәт Мостафа.

Пәйгамбәр аңа Арслан баба аша, гасырлар аша бер хөрмә ирештерә, җиде яшьлек Ясәвинең авызына баба хөрмәне сала. Ясәви еш кына шушы символ белән үзенең тарикать юлы, суфичылык юлы ислам юлы икәнен ачыклый, аңлата, шуңа өйрәтә, тайпылудан кисәтә:

Һәркем кылса тарикатьне дәгъвасене

Әүвәл кадәм шәригатькә куймак кирәк,

Шәригатьнең эшләрене əда кылып,

Андин соңра бу дәгъване кылмак кирәк.

Беренче чиратта шәригатькә иярергә, аннан соң гына тарикать юлына басарга куша. Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормышы һәм изге гамәлләре юл күрсәткеч йолдыз булып аның иҗатында урын алган.

Пире муган, – хак Мостафа, бишәк[26] белең.

Кайда барсаң, вәсфын[27] әйтеп тәгъзыйм[28] кылың.

Доруд[29] әйтеп, Мостафага өммәт булың, Ул

сәбәбдин алтмыш өчтә кердем йергә.

Әхмәд Ясәви иҗаты, тарикатенең асылын ачып биреп, аның ислам юлыннан барганлыгын күрсәтә. 500 ел элек Мөхәммәд пәйгамбәр биргән хөрмәне (исламны) ул җиде яшендә Арслан баба кулыннан алып авызына каба һәм шушы дин юлыннан тайпылмый. Ул туктаусыз Хак Тәгаләгә, Хәзрәтенә баруы өчен борчыла.

Кичә – көндез тынмай егла, Кол Хуҗахмәт, Доруд

итеп, Хак рәсүлгә булгыл өммәт.

Һади[30] булып, өммәт дисә, хуш сәгадәт, Ни

йөз белән хәзрәтегә баргым менә?

---

[26] Бишәк – шиксез.

[27] Вәсфын – сыйфатын.

[28] Тәгъзыйм – олылау.

[29] Доруд – мактау.
[30] Һади – бүләк.

Бу хикмәтендә бүгенге көнгәчә халык мөнәҗәтләрендә яңгыраган фикерләр дә бар: Мөхәммәд пәйгамбәрнең өммәтләрен туктаусыз кайгыртуы Ясәвидә дә, халыкта да бер төсле кабул ителә:

Ва вәйләна, кичә-көндез кылмай тагать,
Хак рәсүле өммәт өчен йиймәй нигъмәт,
Эчмеш-йиймеш нигъмәтләре кайгы-михнәт.
Ни йөз белән Хәзрәтегә баргым менә?

Халык мөнәҗәтенең юллары шуңа охшаш яңгырый:

Сыйфат күперен кичкән чакта
Фатыйма түгә күз яшен,
Рәсүлулла сәҗдә кыла
Гасый[31] өммәтләре өчен.

Шушы ук «гасый-гөнаһлы» дигән сүзләр Ясәви хикмәтләрендә бик еш очрый.

Мостафа дәр халәте нәзыг[32] ирделәр,
Бер гөруһны[33] гасый дип кайгырдылар.
«Өммөтем, вай, өммәтем!» – дип әйттеләр,
Әнтә кяфи, әнтә гафи, йа Гафур.

Халык иҗатын тулаем алып күзәткәндә, аңа Ясәвинең барлык уйфикерләре гасырлар аша килеп җиткәнен күрәсең.

Хикмәтләрдә дә, халык мөнәҗәтләрендә дә кызыл җеп булып мөселманнарның бердәмлеге турындагы фикер сызылып үтә. Дин кардәшлеге – бу изге туганлык татар халык иҗатында бик хуплана һәм мактала.

---

[31] Гасый –гөнаһлы.

[32] Дәр халәте нәзыг – агония.

[33] Гөруһ – төркем.

Мөселманнарның берлек хисен «умма» дигән, өммәт дигән сүз аңлата. Мөхәммәд өммәтенә – бу берлеккә оешканлык бигрәк тә дини жанрда – мөнәҗәттә ачык чагыла. Өммәт – гарәпчәдә мөселман җәмгыяте, яисә халык, милләт мәгънәсен белдерә. Коръәндә умма-өммәт мөселман халыкларын, хаклык иңгән халыкларны аңлата. Татар халкы үзен шушы җәмгыяттә, дип хис итә. Дин бердәмлеген аңлау бик күп мөнәҗәтләрдә яңгырый. Ясәви хикмәтләре дә, халык әсәрләре дә Мөхәммәд пәйгамбәрнең мөселманнарны бердәм халык итү юлындагы тырышлыгын күрсәтәләр.

Хак тәгалә сүзе диеп, Коръән сүзен Бәян

кыйлды Рәсүлулла хәдисләрен,

Мәңге оҗмахта калсын диеп өммәтләрен.

Мөнәҗәтләрдә иманлы кешеләр өчен кирәкле булган тиешле гамәлләр санала. Болар: Коръәнне белү, уку, намаз уку, Аллаһыга зикер әйтү. Рәсүлгә салаватлар башкару – болар барысы да Мөхәммәд өммәте өчен тиешле гамәлләр. Барысы өчен дә җәннәт булачагы гел истә тотыла, һәм барлык мөселманнар да шуңа инаналар. Хәзерге мөнәҗәтләрдә дә бу өмет яңгырый. Хак тәгалә вәгъдә кыйлды Рәсүленә, Оҗмахны бирәм, диде Өммәтенә.

XII гасырда яшәгән суфиларның иң зур теләге – Аллаһының дидарын – йөзен күрү һәм аның шәфәгатенә лаек булу.

Дидарыны күреп булмас, көн-төн оеп,

Пакъ гыйшкы кулга алмай булмас йөреп,

Хакыйкатьне дәрьясыны хатәре күп,

Һич ухламай, дидарыны күреп, дустлар.

Бу мөнәҗәтләрдә дә гел әйтелгән теләк:

Гөнаһымны гафу әйлә,

Гамәлемне кабул әйлә,

Дидарыңны насыйп әйлә,
Ярабба нә тәгалалла.

Мөнәҗәтләрне язучылар, башкаручылар, тыңлаучылар бигрәк тә нәсыйхәтчел, өйрәтүче эчтәлекле әсәрләр аша бердәмлек хисе белән сугарылалар, үзләрен бер халык, бер иман кешеләре, дип хис итәләр. ӘлМәүдүди болай яза:

«Исламское идейно-моральное общество открыто для каждого, кто обладает определенным вероубеждением и является носителем особой моральной системы».

Үзен өммәтнең бер кисәге, әгъзасы итеп тою борынгыдан, Ясәви чорыннан ук килә. Ясәвия тарикатенең төп идеясе суфиларга гынә түгел, ә бәлки гади мөселман аудиториясенә дә юнәлтелгән. Аның идеяләре гасырлар буе төрки, татар массаларын өммәт итеп тәрбияләүгә, берләштерүгә ярдәм иткәннәр.

Халык ижатына, бәлки, Ясәви фикерләре килеп кергәндер, чөнки бик зур охшашлык бар:

Бу дөньяны сөймәдең,
Туйганчы аш җыймадың,
Хак коллыгын куймадың сән
И Мостафа Мөхәммәд!
Өммәт өчен күп көйгән, Күп
хәсрәтләр җыйган. Бик күп
михнәтләр чиккән, Ул
Мостафа Мөхәммәд.

23 нче хикмәтендә Ясәви Аллаһыдан түбәнсенеп – кимсенеп, үзен Өммәт юлында йөретүен, гөнаһларын үзенә биреп, Мөхәммәдкә (с.г.в.) охшатуын сорап ялвара, үзен Рәсүлнең кабер туфрагына лаек булырлык итүен үтенә. 24–27 нче хикмәтләре тулысы белән Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдхияләр белән тулы.

Ятим, фәкыйрь, гарипкә

Сәхавәтлек (юмартлык)

Мөхәммәд.

Фәрештәгә, адәмгә сәгадәтлек –

Мөхәммәд.

Ятимнәргә ярдәм, аларга мәрхәмәт күрсәтү турында изге Коръәндә күп әйтелә. Коръән, ислам ятимнәргә рәхим-шәфкать тәрбияләгән һәм мондый мөнәсәбәт ислам рухында, йогынтысында туган. Коръәннең 4 нче сүрәсендә ятимнәрнең малына карата гаделлек турында вәгазь әйтелә. Аллаһының китабында бу тема еш кабатлана, мөселманнардан гаделлек таләп ителә, ул канун төсен ала. Мондый фикер Ясәвинең хикмәтләрендә борынгы төрки шагыйрьләр иҗатында күп. Соңгырак чор татар шагыйре Шәмсетдиннең көйле хикәясе Мөхәммәд пәйгамбәрнең гаеткә чыгып, ятим балага рәхимшәфкать күрсәтүен сурәтләүгә багышланган. Пәйгамбәр үзе дә бик иртә – 6 яшьтә әтисез-әнисез, тума ятим кала. Шуңа да ул аларның хәлен белешә, өммәтенә дә шуны васыять итә. Халык иҗаты әсәрендә шул вакыйгага бәян ителә. Ул шагыйрь Шәмсетдин фикерләре белән охшаш диярлек. Пәйгамбәр һәр ике әсәрдә ятим баланы җилкәсенә утыртып, дөя булып йөри. Баланың күңеле күтәрелә, көлә башлый. Халык әсәре болай тәмамлана:

Васыятем, өммәтләрем,

Ятимне күрсәгез сезләр,

Минем кебек тәрбияләп,

Хәлләрен белегез сезләр.

Шәмсетдин исә шул фикерне төзегрәк әйтә:

Булсаң рәсүлгә Өммәт,

Кылың ятимгә шәфкать.

Булгай сиңа күп рәхмәт!

Рәсүл андаг тидия.

Теге дөньяда да Ясәви, барлык мөселманнар кебек, өммәт кебек үк, рәсүлнең ярдәменә ышана:

Һәркем сиңа сыгыныр, Тәмугъдин ул котылыр, Оҗмах

сари юл алыр, йа Мостафа Мөхәммәд.

Безнең көннәрдә язып алынган мөнәҗәтләр арасында да «Йа, Мостафа Мөхәммәд» дигән мөнәҗәт бар. Анда гадиерәк тел белән пәйгамбәрнең авыр тормыш юлы, ятимлеге, өммәте өчен көеп яшәве күрсәтелә. Аның дин юлындагы бөек гамәлләре турында Ясәви рухында әйтелә:

Шәригатьне сүзләдең,

Тарикатьне эзләдең,

Хакыйкатьне күзләдең,

Сән, Мостафа Мөхәммәд.

Саллаллаһу галәйһи

Йа, Мостафа Мөхәммәд!

Бу халык әсәре пәйгамбәргә мәдхия, салават рәвешендә башкарыла. Ул ритм ягыннан үзгәрәк, әмма эчтәлеге рәсүлнең бөеклеген күрсәтә, аңа дан җырлый.

Ясәвинең газәл белән язган, Мөхәммәд Мостафаның (с.г.в.) тәрҗемәи хәлен бәян иткән әсәре дә бар. Ул анда пәйгамбәрнең әнисе – Әминә, атасы – Габдулла, бабасы – Габделмоталлиб, бабасының атасы Һашим, дүртенчесе – Габделманнаф, дип санап китә. Ятим калгач, рәсүлне абыйсы Әбү-Талиб үстергәнен әйтә. Хәдичәнең аны күреп гашыйк булуын, аларның бергә үткән гомер юлын тасвирлый. 40 яшендә пәйгамбәргә вәхи иңүен әйтә. Мөхәммәдне эшен Аллаһ бетерде, Халяикъ барчасы иман китерде.

Шуннан ул ятим бала белән очрашуын яза, аларны пәйгамбәр «хак өммәтемдер» дип атый. Шуннан шагыйрь кинәт хәзрәте Галигә күчеп, аның

кяферләрне кыруын яза. Аны Дөлдөл исемле атта, Зөлфикары (кылычы) кулында килеш күзаллый:

Гали ислам өчен каннар йотадыр,
Ки ислам тугыны[34] мәхкәм тотадыр.

58 нче хикмәттә Әбү-Бәкер сыйфатлана, 59 да – Гомәр, 60 та – Госман, 61 дә – Гали. Бу шигырьләрдә ислам тарихы, бу шәхесләргә бәйләп, кыска, әмма эчтәлекле итеп сөйләп үтелә. Мондый ислам дәресләре хәзерге заманда мөнәҗәтләр булып йөри. Гасырлар дәвамында телдән-телгә йөреп, безгә Әхмәт Ясәви нәсыйхәтләре килеп җиткәндер. Һәрхәлдә аларның йогынтысы, һичшиксез, булган. Мөнәҗәтләр болай искәртә:

Мәккә шәһәрендә тудың,

Атаң иде Габдулла,

Анаң иде Әминә,

Безгә шәфәгатьче син,

Йа, Мөхәммәд Мостафа!

Атаң-анаң вафаты

Сәне ятим калдырды,

Сәне Аллаһ үстерде –

Йа, Мөхәммәд Мостафа.

Ясәвидә дә, халыкта да бер үк хисләр, Рәсүлдән шәфәгать көтү сизелә. Әмма XII гасырда ук пәйгамбәрнең шигъри биографиясен язган шагыйрь аны XX гасырда мөселманнарга яңадан өйрәтергә туры килер, дип уйламагандыр. Ләкин шулай туры килде. Мөнәҗәтләр дин тарихын гавамга өйрәтеп тордылар һәм бу бәрәкәтле гамәлне дәвам иттерәләр. Ясәви әсәрләре халыкка уку әсбаплары булып та хезмәт иткән, итә дә.

[34] Тугыны – байрагын.

Тарихи шәхесләр белән рәттән дин тарихына кергән шәхесләр яд ителә. Әмма алар барысы да гашыйклык – тәсаувыф фәлсәфәсен аңлатуга, таратуга хезмәт итә.

Мәсәлән, Ясәви Муса пәйгамбәрнең Тур тавында торуын искә ала. Муса пәйгамбәр Бәни-Исраилдән, ягъни Ягъкуп пәйгамбәр нәселеннән. Ул

фиргавен заманында туа, ди. Фиргавенгә туачак ир баланың аның тәхетен алачагын күрәзәчеләр хәбәр итә. Фиргәвен барча туган балаларны үтерергә әмер бирә. Анасы яңа туган Мусаны, коткарырга теләп, сандыкка салды һәм Нил елгасына агызды, диелә. Сандыкны фиргавен хатыны күрде һәм судан чыгартты. Аны Асия бик яратты, фиргәвенгә әйтмәде, асрап үстерде. Муса Мисырдан китеп, 10 ел Мәдинә шәһәрендә яшәде, аннан яңадан Мисырга китте. Юлда Тур тавына юлыкты. Бу тауда Аллаһы Тәгалә белән сөйләште. Аллаһы аңа пәйгамбәрлек һәм хикмәтле таяк бирде. Икенче очрашуда «Тәүрат-шәриф»не бирде.

Тәсаувыфчы шагыйрь Әхмәд Ясәвидә Муса пәйгамбәрдә булган, үзе омтылган изгелеккә соклану, шуңа омтылу бар. Чөнки гашыйклар өчен иң зур хыял – Хакның дидарын – йөзен күрергә лаек булу, шуны теләү.

Муса сыйфат Тур тавында күреп дидар,
«Рабби инзур иләйкә![35]» – дип әйтгем килер.

Дөньялыкта ук Аллаһының дидарын күргән кеше булгач (Мусаны истә тотып), суфиларның шуңа омтылуларына, димәк, нигез бар.

Шуңа да Ясәви бу пәйгамбәргә еш мөрәҗәгать итә: Исрафил сурын өргәч, Мөхәммәднең өммәтләре, ярдәм сорап, башта Адәм атага баралар, Ибраһим пәйгамбәргә киләләр. Рәсүлүллаһ белән Муса Тәңрегә баралар, ялваралар:

Гасый – җафи өммәтләрем, йөрең, дигән, Гөнаһларын гафу
әйләп, ди, Кадир-у-хәй.
Биһишт[36] эчрә алдын салып керәр, ирмеш.

Сораулар

1. Арслан баба шәхесенең Әхмәт Ясәви язмышындагы роле?
2. Суфиларның иң зур теләге нинди һәм Ясәви иҗатында ул чагылганмы?

[35] Рабби инзур иләйкә – Раббы кисәтте.

[36] Биһишт җәннәт.

3. Ясәвинең Мөхәммәд пәйгамбәргә мөнәсәбәте һәм иҗатында чагылган хисләре?
4. Мөхәммәд пәйгамбәрнең нинди кешелек сыйфатларын Ясәви олылап телгә ала?
5. Ясәви иҗатында башка пәйгамбәрләрнең тәрҗемәи хәленә караган нинди детальләр бар, бигрәк тә Муса пәйгамбәр турында?

§ 10. Суфиларның - Аллаһ гашыйкларының Әхмәт Ясәви иҗатында тасвиры

Рәсүлуллаһ янында Муса пәйгамбәрнең булуы – Аллаһының дидарын күрүгә лаеклы булуына ишарә. Моны тагын бер хикмәт раслый:

Гыйшыкка кадәм куйганнар Хак дидарын күрерләр.
Муса сыйфат Мәхшәрдә Хакдин сөаль сорарлар.

Гашыйкларның төп максаты – Хак дидарын күрергә тырышу, Аллаһыда эрү. Тагын бик үзенчәлекле, образлы гашыйклык символы очрый:

«Мәхәббәтнең базарыга үзен сату»

яисә «Шәригать базарыны сәйран кылу»; яисә «Гыйшык сәүдәсе кемгә төшсә, ханә вәйран; «Суфи булып, үзен галәмгә сатмаса, беһрак» (яхшырак).

Нинди серле сәүдә, яисә базар хакында шагыйрь бик еш сүз алып бара соң? Бу «Суфи әдәбиятта иляһи нурларның иңгән урыны. Бу – күңеленә иляһи гыйшык уты төшкән кешенең җанына таба юнәлүе. Үзенең җанын сатып, җанны сатып алган җир. Базар – бу дөнья яки тәкъдир символы».

Бу серне Ясәвинең бөтен иҗатын анализлап кына аңлап яисә аңлатып була. «Сату», беренчедән, коллыкка, колга карата куллана торган сүз. Моны хикмәтләрнең тексты үзе әйтә. «Аллаһ ядын әйтер коллар мәгънә берлән», «Аллаһ дигән гашыйк коллар даим – мөдам». Димәк, сатылу колларга хас, Аллаһ колларына, бигрәк тә

гашыйк – суфи колларга насыйптыр. Бөтен әсәрләрен карап чыккач, кемнәр үзләрен «мәхәббәт базарында» сата соң, дигән сорау туа. Бу аллегорияләр башка тарикатьләрдә юк, Ясәвигә генә хас дияргә мөмкиндер. Үзе турында Ясәви болай ди:

«Мин егерме алты яшьтә сәүдә кылдым,
Мансур сыйфат дидар өчен гауга кылдым».

Димәк, шагыйрь «Әнәл – хак» дип игълан иткән суфи Мансур Халлаҗ кебек Аллаһының дидарын күрергә омтыла. Ясәви шуңа ашкына. Ул Халлаҗны тулысынча аклый, хәтта аны үзенә үрнәк дип саный, бу турыда бик күп хикмәтләрендә шушы юнәлештә күп кенә фикерләр әйтә. Әсәрләрдә кайвакыт кайнар теләкләр, хисләр ургый.

Мәхәббәт базарының суфичыл аллегория икәне 5 нче хикмәттә ачык күренә:

Кырк түртемдә мәхәббәтне базарында
Якам тотып егълап йөрдем гөлзарында,
Мансур сыйфат башым биреп гыйшык дарында, Заты олуг
Хуҗам, сыгынып килдем сиңа.

Ясәви үзе дә, Хак дидарын күрер өчен, Аллаһыга мәхәббәт дәрьясында, Мансур кебек, гомерен, башын бирергә әзер. Мондый үлем аның өчен хәтта хыял, чөнки ул Аллаһыга күчү, эрү юлы. Мансурның «Әнәл-хак» диюен ул гөнаһ санамый, чөнки:

Бер төн сәхәр гариб Мансур күп егълады,
Партоу[37] салып Аллаһ үзе рәхим әйләде,
Аннан соңра чилтән бакып, шәраб бирде.

Биредә Аллаһы гөнаһсызга нур, рәхмәтен бирә, ә изге чилтән аңа шәраб бирә. Надан муллаларга җавап итеп, Ясәви Халлаҗның «Әнәл хак!» (Мин – хак!) диюен Аллада эрү дип аңлата, һәм ул бөтен иҗаты аша бу трагик шәхесне аклап, пакьлап, данлап үтә.

---

[37] Партоу нур.

Шәраб – исерткеч эчемлек, суфичылыкта иляһи гыйшык символы булып тора. Суфилык юлына кереп, иляһи гыйшыкны тормышының бар мәгънәсе итеп алган кешеләр – иляһи мәхәббәт бокалыннан шәраб эчкән кешеләр.

Шулай ук фаҗигале үлгән Баязидне дә Ясәви «гашыйк булсаң, Баязид дик үзең саткыл» ди. Моны берничә хикмәттә кабатлый. Биредә дә дин юлында корбан булган кол мәхәббәт базарында үзен саткан булып чыга. Чөнки суфи шушы дин юлында гаип булырга, Аллаһы дидарына омтылырга тиеш – ахыр максаты шул була.

Гашыйк булсак, гыйшк юлында фәна булгыл, Дидар эзләп,
хәсрәтендә әда булгын.

Суфиның төп омтылышы – фәна филлаһ[38] булу, Аллаһының дидарын күрү, анда эрү, бетү. Гашыйклыкның билгеләрен китаби, эпос геройларының мәхәббәте аша аңлату суфичылыкның асылын халыкка җиңелрәк ирештерә.

Гыйшык сәүдәсе кемгә төшсә, рисва кылыр,
Партоу (нур) салып, Хак үзегә шәйда кылыр, Мәҗнүн
сыйфат гакълын алып, Ләйлә кылыр, Алла хакы, бу
сүзләрнең ялганы юк.

Мәҗнүн кебек акылдан язып гыйшык тоту суфиларда мактаулы халәт.

Мондый халәттәге Ләйлә белән Мәҗнүн алар өчен символларга әйләнә һәм Ясәви иҗатында яңадан-яңа калкып чыга. Фәрхад – Шириннәр дә Аллага мәхәббәт үрнәге.

Ләйлә-Мәҗнүн бу дөньяны дәүрин сөрде,
Шәех Мансур: «Әнәл – хак!» – дип гауга кылды...

Күренгәнчә, мәхәббәттән фәнага – үлемгә барган дастан геройлары белән Аллаһыга гашыйклык юлында шәһит киткән каһарманнар арасына тигезлек билгесе куела.

---

[38] Фәна филлаһ – Аллаһыда эрү, бетү.

Мәхәббәтнең базарына үзең саткыл,

Үзен сатмай Хак рәхмәтен алса булмас.

Димәк, Аллаһының коллары – гашыйклар Аңа булган мәхәббәт базарында үзен сатарга тиеш. «Сәүдә кылсаң – Ахирәтнең сәүдәсене,» – ди шагыйрь. Халлаҗның дарга барып Аллаһыга башын бирүен мәхәббәт базарында гашыйкның үзен сатуы, дип белдерә:

Башың биргел, дидарыны Хак күрсәтсен,

Башын биргән Хак дидарын күрер ирмеш.

Әхмәт Ясәви үзенең шигъриятендә тәсаувыфның юлын, максатын, каһарманнарын, үрнәк символларын билгели, дин, Коръәннән килгән сурәтләрне дә файдаланып, гашыйклыкның асылын аңлата. Аның өчен иң бөек дини идеал – Мөхәммәд Мостафа, ул аның юлын кабатларга тырыша. Рәсүлне Аллаһының дидарын күргән (мигъраҗда) иң бөек суфи дип исәпли, аның өммәте турында кайгыртуын иң бөек эше дип саный. Шагыйрьнең хикмәтләре тулы бер эпосны тәшкил итәләр, аларны төрки телдәге иң беренче дини эпос дип, һичшиксез, атарга була.

Ул хезмәтләренең дәвамчысын да (Сөләйман Бакырганны) берничә хикмәтендә телгә ала. Үзенең бөеклеген исән чагында ук аңлый, әмма суфиларга, мәләмәтйәгә хас тыйнаклык аңа һич тә үзен Мөхәммәд дәрәҗәсенә куярга бирмәс иде (ә күп тикшеренүчеләр шулай яза), моны ул кабул иткән фәлсәфә рөхсәт итми.

Мәккәдә бар Мөхәммәд, Төркестанда – Хуҗахмәт, Ярлыкагай

ул Әхәд[39], Госман ба хәйадыр[40].

Әхмәд атлы бер шәйх чыкты Төркестанда, ди.

[39] Бердәнбер (Аллаһы).

[40] Ба хәйа оят белүче, намуслы.

Ул һич тә бу юлларда, дәрәҗәсен аңласа да, кайбер галимнәр әйткәнчә, үзен пәйгамбәр дәрәҗәсенә күтәрергә уйламый. Аның 3 нче хикмәтендә моны дәлилләүче фикерләр әйтелә:

Унөчемдә нәфс – һәваны кулга алдым, Нәфс
башына йөз мең бәла кармап салдым,
Тәкәбберне аягъ астына басып алдым,
Ундүртемдә туфрак сыйфат булдым менә.

Тәкәбберлектән ваз кичеп, үзен туфрак итеп сиземләгән суфи шагыйрь берничек тә үзен шул ук вакытта бөек пәйгамбәргә тиң итеп санамый, бу тәсаувыфчыларның идеологиясенә туры килми. Бөтен әсәрләрен тикшереп чыккач, аның пәйгамбәрнең юлын кабатлап үтәргә тырышканлыгы ачыклана. Үзенең Төркестанда төрки дөньяда халыкны Бер Аллаһыга, иманга китерүгә багышлаган эшләрен пәйгамбәрнең Мәккәдә ислам җәелдерүенә, бераллалыкка китерүенә тиңләве күренә дин юлында үзе башкарган эшләрнең әһәмиятен ул бик ачык аңлаган. Һәм бу әһәмият халык иҗатында, әдәбиятында гасырлар буе сизелә, аның шигъриятендә яңгыраган сюжет, идея-сурәтләрнең бүгенге көндә яшәве моны исбатлый.

Сораулар

1.Суфиларның – (гашыйкларның) төп максаты булып нинди теләк тора?

2. Шәраб, дидар һ.б. сүзләр суфиларда нинди мәгънәне аңлата?

2. СӨЛӘЙМАН БАКЫРГАНИ ИҖАТЫ ҺӘМ ТӘСАУВЫФ ИДЕЯЛӘРЕ

§ 1. С. Бакырганиның тәрҗемәи хәле һәм әсәрләре

Али Хөсәен әл-Кәшифи 1503–1504 елларда язган «Рашахат» айн әлхайат» дигән хезмәтендә Хәким ата турында болай әйтә: «Хәким Сөләйманның яшәгән урыны Хәрәзм булган. Ул вакытлы дөньядан мәңгелек

дөньяга (фәна) Афак (апак) – курган дигән җирдә күчеп киткән. Аның кабере шунда, ул бик данлыклы һәм изге санала. Зиярәт итәргә күп кеше килә».

К.Г.Залеман мәгълүматлары буенча бу урын Хәрәзмнең көнбатышына урнашкан.

Хәким ата Хәрәзм төркиләренең изгесе, Әхмәд Ясәвинең (1166 елда үлгән) укучысы. Аны Сөләйман ата яисә Хәким хуҗа(– 1186) дип атыйлар. Хәким атаның тормышы турында легендалар гына яшәп килә. Шулай ук әсәрләрендә үзе турында мәгълүматлар бар. Өч дини әсәр Хәким атаныкы санала: «Бакырган китабы», «Хәзрәти Мәрьям китабы», «Ахырзаман китабы». Ясәвинең хикмәтләрендә ул Хәким хуҗа Сөләйман, дип атала. Тагын Ясәвинең аның турында «Шамга төшеп гарип булды Хәким ата», – дигән юллары бар. Скиталец-гариб – читтә йөрүче, дигән сүз. Димәк, Хәким ата да, суфиларга тиешле булганча, пәйгамбәр төсле үк, читтә йөрергә мәҗбүр булган. Ясәвидә «мескен», «зәгыйфь» мәгънәсе дә бар:

Гариблектә[41] гариб булган гарибләр, –
Гарибләр хәлене белгән гарибләр,
Сәбәп белән ерак җиргә барубән,
Карендәш кадрене белгән гарибләр.

Ясәвинең Хәким атаны искә алуы һәм ата дип әйтүе укучысының үз заманында аның белән аралашканын искәртә.

Ясәвинең Хәким ата Сөләйманның укытучысы, остазы икәнлеге XVI гасыр татар шагыйре Кол Шәриф әсәрендә ачык күренә, ул «Кыйссаи Хөбби Хуҗа», дип атала. Бу кыйссаның баш өлеше Аллаһ исемен яд итеп язылган, аның Мөхәммәд пәйгамбәрне яратуын да искә алган; шуннан суфи шагыйрьләр турында әйткән:

[41] Гариб – туган-үскән иленнән аерылып читтә яшәүче: гарип, зәгыйфь.

Мең мәшаих сөрури – Хуҗа Әхмәд Ясәви

Бу дастанни белсәңез: ир Хөббинең дастаны.

Ихлас белән тыңлагыз – гашыйкларның бостаны.

Хуҗа Әхмәднең наибе[42] – Хәким ата Сөләйман.

Бу кыйссада Хәким атаның Бугра ханның кызы Гамбәргә өйләнүе бәян ителә. Аларның өч улы туа – Әсхәр һәм Мәхмүд дәханчылык кылалар. Өченчесе – Хөбби Хуҗа. Ул әнисенә якын була, аның кушканнарын һәрчак үти. Хөбби лачын белән ауга йөри. Беркөн Сөләйман ата улларын чакыра, хәлләрен белергә тели, икесе шунда ук килеп җитәләр, ә Хөбби соңга кала. Әнисе аны ачулана. Хөбби исә диңгездә баткан көймәләрне, кешеләрне коткарып йөргән. Әтисе ышанмагач, җилкәсен ачып, арканның баткан эзен күрсәтә. Коткарылган кешеләр килеп, аңа малларының уннан бер өлешен китерәләр. Сөләйман ике улына аларны бүлеп бирә, ә аудагы Хөббигә өлеш чыгармый. Аны көнчелек баса. Хөбби сугымчыларга барып, ун сыер суйдыра, олы һәм кечеләрне туендыра. Тиреләрен бер урынга өяләр һәм аталы-угыллы – Сөләйман һәм Хөбби хуҗа бердәм сулышларын өрәләр, сыерлар торып йөреп китәләр. Шунда әтисе Хөббигә әйтә: «Икебез дә акыл иясе булып, бер илгә сыймыйбыз без», – ди. Хөбби Хуҗа китәргә риза була һәм өеннән югала, гаип була, киемнәре генә кала. Әнисе бик каты елый. Аңа аваз ишетелә: «Солтан Хөбби терек, Хөзыр белән Ильяснның бергә йөргән иптәше». Хуҗа Әхмәт Сөләйманны бер ел җәзалый. Ул бер ел утын ташый, мәлямәт (үзен-үзе гаепләү) үти. Шуннан соң гына Хуҗа Әхмәт аның гаебен кичерә, ләкин Ходай кичермәс, ди. Синең гәүдәң аша олугъ Әмү Дәрья кырык ел агар, сөякләреңне юар, ди, 40 елдан соң синең тәнең пакь булыр, ди. Бередә ул төркиләрнең ике

[42] Наиб – урынбасар, дәвамчы.

мәкален әйтә: «Күреп торып хак эшне, ничек үтерден аны син?» Ишетәбез: «Катыкның эзе кала, түгелсә».

Бу әсәрнең жанры дастан, диелә.

Дастаннардан килгән формулалар да кулланылган: Әнбийа һәм әүлийа бу дөньядан үтүбдер.

Дөньяның фанилеген тану татар лиро-эпосында, мөнәҗәтләрдә, дастаннарда гадәти, традицион мотив. Искәндәр (Александр Македонский) турында мондый юллар бар:

Мәңге суын табалмай,
Егерме тугыз яшендә
Искәндәр үткән дөньядан.

Кол Шәриф тә шушы традицион алым белән үзенең Сөләйман ата турындагы әсәренең шигъри өлешен тәмамлый.

Ә чәчмә хикәяләрендә Хәким Сөләйман Хуҗа Әхмәд Ясәвидән рөхсәт алып кайтырга тели. Ясәви дога кылгач, кайта, әмма өендә беркем булмый. Агач башында өч ак кош күрә. «Ак кош» дип галим Ә.Шәрипов тәрҗемә итә. Әмма Ф.Яхин исә моның белән килешми, кошларның «өч күгәрчен» булганын әйтә. «Аларның берсе – Хөзир, икенчесе – Ильяс, өченчесе – Хөбби Хуҗа икән». Ә.Ясәви Сөләйманга баласын тик кыяммәттә генә күрәчәген әйтә.

Сөләйман, үкенеп, сабыр итеп, өенә кайта, Гамбәр ана белән гомер кичерә. Бер заман Гамбәр ана, аның тәнен күреп, бик кара икән, дип уйлый. Хәким Сөләйман моны аңлый һәм «тагын да карараккa барырсың», дип уйлап куя. Балаларына әйтә: «Мин үлгәч кырык көнемә гаиб ирәннәр килер, алар арасында бер кара адәм булыр. Исеме Зәңги булыр. Шул кешегә анагызны никях укытып бирегез», – ди. Хәким Сөләйман үлгәч, кырыгына гаиб ирәннәр

килә. Шуларның кара тәнлесенә Гамбәр ананы никях укытып бирәләр. Зәңги баба сыер көткән икән.

Кол Шәриф үзенең поэмасында Хәким Сөләйманның тормышын, могҗизаларын сурәтли. Шуларга үрелеп киткән берничә дини персонаж бар. Тарихи реаль шәхесләр – Хуҗа Әхмәт Ясәви, Хәким Сөләйман. Ә легендар сурәтләр исә бөтен төрки халыклар иҗатына хас: Хөбби Хуҗа, Гамбәр ана, Зәңги баба. Мифологик образларга өч күгәрчен, гаиб ирәннәр керә.

Татар әкиятләрендә еш кына кеше җаны күгәрчен я башка кош булып гәүдәләнә. Бигрәк тә әкиятләрдә күгәрченнәрнең күп булуы күренә. Бу башка төрки халыклар фольклорында да бар. Мәсәлән, Г.Снесарев язуынча, Хәрәзм үзбәкләрендә җан тәннән кош булып очып китә, дигән ышану яши. («В Хорезме обычно голубь или мотылек». Төрек дастаны «Арзу вә Камбәр»дә гашыйкларның үлеменнән соң аларның җаннары авызларыннан ике ак күгәрчен булып очып чыга һәм җәннәткә оча. Бәлки, бу ышанулар башка төрки халыкларга, шул исәптән татарларга да, хас булгандыр. Төркиләрнең әкиятләрендә кызлар күгәрчен булып очып киләләр. Егетләр, аларны алдан көтеп торып, киемнәрен яшерәләр һәм шуның белән җаннарына җисми рәвеш кайтаралар. Әмма та́бу бозылуга аларның җаны тәннән аерылып чыга, һәм кызлар, ирләрен ташлап, теге дөньяга кайтырга мәҗбүр булалар. Ничек кенә булмасын, «кот очу» дигән гыйбарә татарларның сөйләмендә дә, фольклорында да нык сакланган. Җан канатлы булып күзаллана.

Гаиб ирәннәр исә төрки халыклар фольклорында шулай ук бик популяр. Ул күзгә күренмәс кырык ир дигән мәгънәне үз эченә ала. Урта Азия халыкларында аларны чилтәннәр дип йөртәләр. Кырык тән, дип тәрҗемә ителә һәм диңгез уртасында яшиләр, дип күзаллана. Алар, дога кылгач, бәладагы кешегә ярдәмгә ашыгалар икән. Алар турында мәгълүматлар Ә.Ясәвидә, Кол Галидә, Сәйф Сараида, Котбта да бар.

Хәким ата Сөләйманның тәрҗемәи хәле шулай легендаларга өртелеп кенә килеп җиткән. Ак. В.В.Бартольд болай яза: «О жизни Хаким ата мы имеем лишь легендарные известия. Приписываемые ему сочинения (кроме пьесы религиозного содержания, известного под названием “Бакырган китабы”, еще “Хазрат Марйам китабы”, “Ахыр заман китабы”), часто издаются в Казани; старые рукописи этих сочинений, насколько известно, не сохранились».

Әмма Хәким атаның тарихи шәхес булуы XII гасыр шагыйре Ә.Ясәвинең иҗатында ук исбатлана.

Шулай итеп, Ясәви Бакырганины укучысы, тарикатенең дәвамчысы итеп игълан итә.

Урта Азиядән элек-электән килгән Ясәви, Бакырганилар мәктәбе татар әдәбиятына тәэсирен һәрвакыт сиздереп торды, XVII йөздәге иҗтимагый шартлар ул йогынтының көчәюенә уңай җирлек булды. Шушы тарихи күренешне бәяләп, академик В.Бартольд болай ди: «Идел буенда, шулай ук Урал һәм Себердә XVI–XVII йөзләрдә киң урын алган суфичылык карашлары Урта Азиядәге Нәкышбәнди тарикате белән бәйләнештә булып, аның рухында барлыкка килә һәм яши».

С.Бакырганиның балалык еллары хакында «Хәким ата» һәм «Замму Назыйрь» дигән китапларында язылган. С.Бакыргани дини белемне Ә.Ясәвинең мәдрәсәсендә ала. Ул монда Коръәнне өйрәнә, шәригать гыйлемен үзләштерә. Ул Ясәвинең якын мөрите булып китә. Бу чак аңа 15 яшь була. Бу турында «Хәким ата» дигән әсәрендә мәгълүматлар бар. «Хуҗа Әхмәт Яссәви рәхмәтуллаһи галәйһи Сөләйманга Коръән үгрәтү башладылар ирсә, аз мөдәт эчендә барча гали иркәннәрне узып китте вә, тәкый унбиш яшегә йиткәндин соң, Хуҗа Әхмәт Яссәвигә мөрид булды, тәкый барча тарикъ (суфичылык) әдәпләрене үгрәнде».

Сораулар

1. Сөләйман Бакыргани турында кайсы галимнәр язып калдырган?
2. Бакыргани турында нинди легендалар яшәп килә?
3. Бакырганның нинди атаклы өч әсәре билгеле? Аларның эчтәлеген сөйләгез.

§ 2. Сөләйман Бакыргани – Әхмәт Ясәвинең укучысы

Сөләйман Бакыргани язуынча, Ясәвигә Хөзир ата килә (Хызыр Ильяс түгел, реаль шәхес) С.Бакырганины башка балалар белән утынга җибәрәләр. Яңгыр ява башлагач, Бакыргани чылатмас өчен утынны киеменә төрә, утыны коры кала. Башка балаларныкы юешләнә. Хөзир ата аның зирәклегенә соклана һәм, хөрмәте артып, авызына төкерәгән ирештерә. Билгеле булганча, Ясәвинең авызына Арслан баба хөрмә сала (ул исә гасырлар аша Мөхәммәт пәйгамбәрдән килеп җиткән була). Бу силсиләнең пәйгамбәргә барып тоташуын күрсәтә. Төкерек тә, хөрмә җимеше дә символик мәгънәгә ия. Ул суфилыкка багышлауны, аның серләренә ирешүне аңлата. Ясәви Бакырганига, мөридләр туплап, шәехлек итәргә рөхсәт бирә. Ул Хәким хуҗа дип атала башлый. Берзаман Сөләйман, дөясенә утырып, тезгенен җибәрә, дөя кая барса, шунда туктарга тиеш була. Әмү Дәрья буенда туктагач, шунда урнашып, суфилар мәкаме булдыра. Бугра хан үзе Хәким Сөләйманга мөрид була, үзенең Гамбәр исемле чибәр кызын аңа кияүгә бирә. Ул үз тирәсенә мөридләр җыя, даны еракка тарала. Тиздән ул урнашкан сыртта шәһәрчек барлыкка килә, аңа Бакырган исеме бирелә (чөнки дөясе шунда бакырган). Шуңа бәйле рәвештә Сөләйман Бакыргани дип атала. Көнчыгышта әсәрләрнең тәхәллүсендә шагыйрьләрнең, язучыларның яшәгән урыны мәңгеләштерелә (мәс. Болгари, Казани һ.б.).

Сөләйман Бакырганиның Гамбәр анадан өч улы туа. Мөхәммәд Хуҗа, Әсгар Хуҗа, Хөбби Хуҗа. Ике угылы башка тарикатьне сайлыйлар, шулай да

могҗиза сәләтенә ия булалар. Өченче улы Хөбби Хуҗаны Бакыргани үз янында тота. Хөбби Хуҗа суфи юлын сайлый, хикмәтләргә осталыгын күрсәтеп, бу юлга лаек икәнен атасына белдерә.

Татар халкында шагыйрь Сөләйман Бакырганиның «Исмәгыйль кыйссасы» дигән әсәре дә укылып йөргән. Төрек халкында да дини дастаннар дигән әсәрләр арасында шундый ук диярлек эчтәлекле «Исмәгыйль дастаны» бар. Бу сюжетның татарларга каян килеп ирешкәнен фаразлау кыен. Бәлки «Бакырган китабы»ннан халык авыз иҗатына күчкәндер, чөнки ул китап XIX гасырда Казанда кабат-кабат басылып чыккан. Татар әсәрендә вакыйга бәйнә-бәйнә хикәяләнә.

Ул Ибраһим пәйгамбәрем
Күрде төшендә сәер: Җәбраил
китерде хәбәр – Корбан
кыйлсын тидия.

Мөнәҗәт күләмле, аның хатын-кыз иҗаты икәнен күрсәтүче үзенчәлеге бар – әнисе Һаҗәрнең кичерешләре калку итеп күрсәтелгән, шул ук вакытта угылының да, үзе үлгәч, әнисе бик кайгырасын уйлап, өзгәләнүе сурәтләнә. Канлы киемемне күргәч, Әрнер әнием йөрәге.

Кыйсса-дастаннардан аермалы буларак, мөнәҗәт шәхси фаҗига бәетләренә хас традицион формуладан башлана, алар, билгеле булганча, көнкүреш фаҗигаләрен йә үлемне тасвирлыйлар:

Бисмиллаһи вә биллаһи
Җитте Корбан гаете;
Без әйтәбез, сез тыңлагыз Исмәгыйльнең
бәетен.

Бара торгач, әсәрдә жанр кануннары җимерелә, чөнки сюжет бәеткә хас фаҗига белән тәмамланмый, ул оптимистик рухта, Исмәгыйльнең исән калуы

белән бетә. Анда көчле хисләр, ана белән угылның лирик кичерешләре бар, ә бәетләр исә хроникаль характерда, вакыйгаларны хәбәр итү рәвешендә иҗат ителә. Шуңа күрә әсәрне мөнәҗәт, дип әйтеп була кебек. Киң таралган таныш дини сюжет әсәр туугa этәргеч булган, халык аны күңел кылларын тибрәндереп укыган, көйләгән. Хатын-кызлар исә бу сюжетны ана буларак якын итәләр, Һаҗәр ананың әрнүле кичерешләрен аңлыйлар һәм Исмәгыйльнең анасын, гасырлар аша легендада гына килеп ирешсә дә, үз итәләр. Шулай ук Бакырганиның «Хәзрәте Мәрьям разиаллаһе ганһе» (яисә «Мәрьям ана китабы») дигән әсәре күп гасырлар буена кулъязма хәлендә таралган. Ф.З.Яхин язуынча, Казанда әсәр беренче тапкыр 1878 елда дөнья күргән, күләме 8 бит. Аннан соң күп тапкырлар басылган, мәдрәсәләрдә һәм кичәләрдә уку китабы булып йөргән.

Гайсәне Аллаһы Тәгалә «бул» дип бар кыла һәм үзенең колы итеп сайлый. Исламда ул пәйгамбәр. Аңа – пәйгамбәргә, Инҗил тапшырылу бәян ителә, аның пәйгамбәрлеге күрсәтелә. Ана белән бала мөнәсәбәтенә аеруча игътибар бирелә. Гайсә пәйгамбәр йомыш белән киткәч, Мәрьям ана янына Газраил килә һәм җанын ала. Шулчак җәннәттән хурлар килеп, ананы юып, ләхеткә куялар. Улы кайтып, бик каты елый. Мәрьям ана, Аллаһы әмере белән, терелеп чыга. Чөнки улы торырга өнди, барча фәрештәләр елаша. Улы һаман елагач, Мәрьям ана терелә, әмма улын ачулана, ике тапкыр җан бирүнең бик авыр икәнлеген әйтә.

Христианнарның дини китапларында башкача языла: Иисус бу дөньядан анасыннан элегрәк китә һәм күккә аша. Мария, гыйбадәт кылып, бер туганында тыйнак кына гомер кичерә. Үләчәге турында аңа архангел Гавриил хәбәр итә. Үлгәч, ананың җанын улы Иисус үз кулларына кабул итеп ала, дип хәбәр ителә бу китапларда.

Татар халкы Мәрьям ананың шәхесен, язмышын, тормыш юлын нәкъ мөселманнарның изге китабы – Коръән Кәрим өйрәткәнчә кабул итә, бу аның

иҗатында ачык чагыла. Безнең мөселманнар Гайсә пәйгамбәрне дөньяга китергән ананы хөрмәтләп, аның хатын-кызларның иң олугысы, дип таныйлар. Мондый күзаллаулар халык иҗатына зур йогынты ясаган, мотивобразлар белән баеткан. Болай кабул итү Ясәви, С.Бакыргани иҗатларында ук барлыкка килгән.

С.Бакыргани да, остазы суфи шагыйрь Әхмәд Ясәви дә бер үк идеяләрне алга сөрәләр. С.Бакыргани дә Мөхәммәд пәйгамбәрнең мигъраҗын тасвирлый. Ул исә пәйгамбәрнең гаиләсе хәленә караган легендаларның берсенә нигезләнгән дигән идек. Суфилар Мөхәммәд пәйгамбәрнең мигъраҗына аеруча игътибар биргәннәр. XII гасыр шагыйре, суфи 63 яшьтә пәйгамбәргә ияреп һәм сөннәт дип, җир астына керә. Анда аңа хак Мостафа бирә ингам.[43] Ясәви мигъраҗ төне бүләк итүен үтенә:

«Мигъраҗ төне нуры», – дидем, «Фәрзәнд[44]!» – диде.

Кулым тотып: «Өммәтем сән? Өммәт!» – диде.

Мигъраҗ – күккә ашу суфилар өчен тиешле юлның бер өлеше. Мөхәммәд пәйгамбәр нурдан барлыкка килгән. Суфилар исә, Мөхәммәд пәйгамбәр юлын кабатлап, мигъраҗда Аллаһының дидарын күрергә, Аллаһыда эрергә омтылалар.

Үзенең дини-эпик поэмасында шагыйрь мәккәле Әбү-җәһилнең 80 кеше белән Мөхәммәд пәйгамбәрне мыскылларга килүен яза. С.Бакыргани үз әсәрендә шулай ук пәйгамбәрнең мигъраҗын тасвирлый.

Пәйгамбәр Өммеһани йортында кунарга кала. Ул йокы алдыннан Аллаһы Тәгаләгә тәкийә-үтенеч намазын укый һәм үзенең җәберләнүен белдерә. Аңа Җәбраил фәрештә иңә һәм оҗмахтан Бурак алып чыга, мигъраҗга барасын әйтә. Бурак – яшен дигән мәгънәне белдерә.

---

[43] Ингам – бүләк.

[44] Фәрзәнд – улым.

Мөхәммәд пәйгамбәр, Буракка утырып Мигъраҗ сәяхәтен башлый. Алдан Исрафил фәрештә очып бара, уңда – Җәбраил, сулда – Микаил, артта – Газраил фәрештәләр. Кодста – Иерусалимда Мөхәммәт пәйгамбәр имамлык итеп, аның белән бергә бүтән пәйгамбәрләрнең, әүлияләрнең җаннары намаз укыйлар.

Шуннан соң пәйгамбәр каршына күктән нурлы баскыч иңә, һәм ул югарыга аша. Ул һәр катта фәрештәләргә, Гайсә, Муса пәйгамбәрләргә сәлам бирә. Аның иң төп омтылышы, суфилар теләгәнчә, җиденче катка, күккә ашу. Поэмада Мөхәммәд г-м Аллаһыдан өммәтен ярлыкауны сорый. Аңа рәхмәт чапаны, мәгърифәт таҗы кидерелә, һәм ул тәмуг белән җәннәтне күрергә китә. Ни күрсен, тәмугның төбендә әнисе белән әнисе, алар гомерлектә мәҗүси килеш үлгәннәр, мөселман булмаганнар. Мөхәммәд г-м эти-әнисенең газапларын күрә, җаны әрни, әмма Аллаһыдан хәбәр килә: «Берне сүгел!» Ул йә якыннарын коткарырга, яисә өммәтен кайгыртырга тиеш. Мөхәммәд г-м ата-анасын бик кызганса да, өммәтен сайлый.

Формалары буенча да, белгечләр әйтүенчә, аның иҗаты Ясәвинекенә бик охшаган. «Бакырган китабы» татар халкында кульязма рәвештә киң таралган булган һәм татар шигъриятен бик күп образ-мотивлар белән баеткан. Ясәвидәге кебек ук, каһарманнар – Исламнан. Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның сәхабәләре Көнчыгыш әдәбиятына кергән, күрсәтелгән шәхесләр Бакырган иҗатында зур урын алып торалар. Бу төрки дөньяда Ясәви башлап язган дини эпосны дәвам итү булып күзаллана. Алдагы беренче шигырь аның хаҗ сәфәренә чыгуын бәян итүдән башлана. Дөрес, әсәрдә «хаҗ» сүзе юк. Ф.Яхинда «бу суфи шагыйрьнең сихри-мистик сәяхәте хакында белдергән әсәре түгелме икән», дигән фикер әйтелә. Моны дәллиләү Ясәвинең шигырьләрендә яңгыраган фикерләр белән тәңгәллектә бар: Ният кылдым

Кәгъбәгә, Хак Мостафа раузага. Насыйп кылгай барчага, Риза булың, дустларым.

С.Бакыргани да шуңа ошаган сүзләр белән яза:

Мәдинә шәһренә барсам,
Рәсүл ризасын (бакчасын) күрсәм,
Йосыф Мисры дик аһ орсам, Таләбе
Ягъкуб Кәнгани.

Рәсүлнең раузасын (каберен) барып күрү теләге, аны зыярәт итүне теләү һәр ике шагыйрьдә дә бар. Шулай ук һәр ике шагыйрьдә бик охшаш хикмәтләр бар. Бер әсәр оҗмах белән тәмугның бәхәсе турында. Алар сүзгәсүз диярлек охшаш. Хикмәт ике шагыйрьнең бер тарикать әһеле булуындамы, яисә Көнчыгыш әдәбиятына хас булган назыйрә алымына иярүме – бу бик ачык түгел.

Ясәви хикмәте:

Биһишт – дузәх талашыр, талашмакта бәян бар,
Дузәх әйтер: «Мин артык, миндә Фиргавен, Һаман бар.

Сөләйман Бакыргани:

Оҗмах-тәмуг үкешер, Үкешмәктә
мәгънә бар;
Тәмуг әйтер: «Мән-баймын» Мәндә
фиргун һаман бар.

Сөләйман Бакыргани күбрәк төрки сүзләр куллана, ә эчтәлеге бер: Оҗмахта Йосыф Кәнган, Мөхәммәд Мостафа, шәһреярлар Гомәр, Гали, Госман һәм төрле төсләр байлыгы бар. Тәмугта – сараннар, залимнәр, туксан төрле чаян, яһүд, утка табынучы, христианнар бар. Күренгәнчә, оҗмах җиңеп чыга, чөнки Тәмуг моңлана һәм аңа гозер кыла. Ә.Ясәвидә мәгънә тирәнрәк:

Биһишт әйтер: «Мин артык, дидар күрмәк миндә бар.

Дидарны күрсәтергә Рәхим атлыг Рахман бар!»

Димәк, оҗмахта Аллаһының йөзен күрергә мөмкинлек бар, бу иң көчле дәлил, һәм тәмуг җиңелә. Әсәр диалог формасында язылган һәм үзенчәлекле, тәэсирле яңгырый.

Бакырганиның башка шигырьләре дә Ясәвия тарикатенә хас дини идеямотивларны, сюжетларны үз эченә алган. Дини эпос гасырдан гасырга туктаусыз яңара, һәм һәр шагыйрьнең таланты аны яңарта, яңа төсмерләр өсти. Фиргавеннең явыз зат итеп сурәтләнүе Муса пәйгамбәр турындагы дини легендага барып тоташа һәм барлык суфичыл әдәбиятта нәкъ бер төсле сурәтләнә – ул – явызлык символы һәм үзгәрешсез кабул ителә – «знаковая фигура», дип әйтергә мөмкин. Халык иҗатында шулай ук «Муса» дигән мөнәҗәт бар. Халыкка Тәүраттан, Коръәннән билгеле булганча, Синай тавында Аллаһы белән сөйләшкән таныш персонаж Муса аша ислам этикасы өйрәтелә: ««Раббым Аллам, диде Муса», миңа Җәннәт булыр микән?» Җавап болай: ата-анасы, туганнары, күршеләре риза булса, сабырлык, изгелекләр кылса, аңа җәннәт булыр. Андый образ-символлар дини фольклорда, әдәбиятта күп, һәм халык иҗаты да алардан нык файдалана. Татар фольклорына кереп урнашкан персонажлар халыкның дөньяны шигъри эстетик, фәлсәфи күзаллавының аерылгысыз өлеше, символлары. Мөхәммәд пәйгамбәр – дини үрнәк, Хызыр Ильяс – мәңгелек юлдаш, Зөлкарнәен – дөньяның фанилеген күрсәтү, Йосыф-гүзәллек символы (һ.б.) булып, татар халкының аңында, иҗатында яши. Йосыф образы суфилар иҗатында явыз фиргавен белән чагыштырыла, ул идеаль падишах буларак та яңгыраш алган һәм атасына нык бирелгән угыл да. Ә суфиларда рухи атага бирелгәнлек – иң мактаулы сыйфат. Шуңа да бит Сөләйман ата үзенең углы Хөбби Хуҗаны тиешенчә бирелгән, буйсынган итеп һәм үзеннән түбәнрәк дәрәҗәдә күрергә тырышкан. Әмма улын һәлакәткә этәргәнен аңламаган. Аллаһының җәзасы шуңа да бик каты була.

Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормыш юлы һәм изге гамәлләре шагыйрьләр иҗаты өчен һәм халык иҗатында туган мөнәҗәтләр өчен юл күрсәткеч йолдыз булып, яктырып тора.

Пәйгамбәр сурәтенең һәм башка дини образ-сурәтләрнең, гасырлар аша үтеп, халык иҗатында яшәвен ачык күрсәткән дәлил Бакырганида бар.

Бакыргани Рәсүлнең үлем сәгатьләрен бер шигырендә җентекләп тасвирлый. Рәсүл 9 көн авырып ята, кызы Фатыйма башын тотып елый. Рәсүл исә «өммәтем», дип аларны кайгырта. Газраил килә, Фатыйма чыгып сәлам бирә. Сәхабәләр еглаша, 18 мең галәм кайгыра. Рәсүлнең җанын Газраил дүшәмбе көн ала, хатыны Гайшә белән кызы Фатыйма еглыйлар. Фәрештәләр күктән елап иңәләр, җеназасын күтәрәләр, Гарше-көрсигә куймак өчен.

Коръән укыйлар, Рәсүлнең урыны – җәннәттә. Бер якын дусты киемен бирә:

> Укыдылар аяте Коръән «Раббани»ны,
> Җәннәтел-маэва торыр Рәсүл урыны. Хакыйкать
> дус иде Вәйсил-Мокарани, Хиркасын эзди аңа
> кимәк өчен.

Вәйсил-Карани турында безнең көннәргә хәтле килеп җиткән бер әсәр бар. Аны мөнәҗәт итеп башкаралар. Аның турында Ф.Яхин искәрмәләрдә болай яза: «Мөхәммәт пәйгамбәр заманында яшәгән, гомерен көтүчелектә уздырган бу дәрвиш беренче суфи-мистик буларак буларак билгеле». Аның турында Каюм Насыйри белешмә бирә. Вафаты 641 нче елда булган, ди: «Габид вә заһид кемсәнә иде. Табигыйннардан иде, гәрчә пәйгамбәр галәйһиссәлам заманында торды, сәхабә җөмләсеннән саналмады... «Тәрәссенәби» китабында һәм аны сәхабә димәгән. Мәдинәгә килеп, пәйгамбәр (с.г.в.) сөхбәтендә булмаган», ди. Шуннан татар язучысы Карани

турындагы мөнәҗәтнең тулы текстын язып куя. Эчтәлеге хәзер халыкта йөргән әсәргә тәңгәл килә.

Бу әсәрнең татарларда гаять популяр булуы хакында татар язучысы Гаяз Исхакый яза. «Ысулы җәдит мәктәбендә укылган әсәрләр арасында Ямән илләрендә “Вәйсел Карани” мөнәҗәтләрен укыйлар», дип яза. Боларны укыту турында Г.Исхакый кире фикер әйтә. Алар урынына Г.Тукай, Сәгыйть Рәмиев әсәрләрен укырга кирәк, ди.

Замана үзгәрү белән, XX гасыр ахырында «Вәйс-әл карани» мөнәҗәтләре яңадан халык иҗатында популяр булып китте.

Бу персонаж татар халык иҗатында һаман бик серле шәхес буларак яши. Аның турында галимә Ә.Сибгатуллина язып чыкты Төрек галимнәренең берничә әсәре аңа багышланган. Татар һәм төрек халык иҗатында аңа багышланган әсәр билгеле. Эчтәлеге охшаш булса да, шигъри эшләнешләре төрлечә. Эчтәлек исә болай:

Йәмән илләрендә, гарәп илләрендә Вәйс-әл-Карани дөя көтә. Яшәеше бик гади, суфиларча: ястыгы таш, ашы арпадан, гасасы-хөрмә талыннан, хиркасы бар дөя йонынннан, хата чыкмый аның теленнән. Татар мөнәҗәте болай тәмамлана:

> Пәйгамбәр мәсҗетдән өенә килде, Гайшәдән
> сорады: «Өйгә кем килде?»
> Дустының килдеген нурыннан белде.

Төрек шигыре охшаш яңгырый (аны Юныс Әмрегә дә

> нисбәтлиләр): Пәйгамбәр мәчеттән өенә килде, Вәйсенең
> нурын капкада күрде.

Төрек әсәре, фикерләре, аерым юллары тәңгәл килсә дә, татар мөнәҗәтенә караганда, тулырак язылган. Биредә Вәйснең, авыру анасыннан

рөхсәт сорап, Кәгъбә юлларына китүе, Рәсүлне күрергә өенә баруы сурәтләнә. Татар мөнәҗәтендә исә бәйнә-бәйнә сөйләп бирү юк.

Төрек галимнәре бәян иткәнчә, пәйгамбәрне күрә алмыйча, Вәйс өенә кайта һәм бер Аллаһыга инануын, көтү көтүен дәвам итә. Шулай далада гыйбадәт кылганда, аның янына берничә ят кеше килеп баса. Болар хәзрәте Гали белән хәзрәте Гомәр булып чыга. Алар Вәйснең Аллаһының сөекле колы икәнен таныйлар, чөнки уң җилкәсеннән ак нур сирпелә. Чәһриярлар Вәйскә Мөхәммәд пәйгамбәрнең хиркасын тапшыралар. Шуннан соң аңа шөһрәт килә. Әмма ул Аллаһы гашыйгы булып кала. Аның фикеренчә, Аллаһка юлны кешеләр бернинди җитәкчесез табарга тиеш, һәм кеше үзен камиллеккә җиткерергә тиеш. Бу аерым суфичылык хәрәкәтенең – Вәйсилекнең төп принцибын тәшкил итә.

Күренгәнчә, Бакыргани Вәйс-әл-Каранинең мөселман изгесе һәм бөек суфи икәнен белгән һәм үзенең әсәрендә искә алган.

Ясәви шәкерте һәм аның тәгълиматына ияргән суфи буларак, Бакыргани шигърияттендә остазы кулланган бик күп образ-сурәтләргә мөрәҗәгать итә. Ул үзенең гашыйклыгын туктаусыз белдерә, күкләргә аһ ора:

Бу гыйшкъ гәр булмаса, ниткәй ирдем?

Камуг аһым минем гыйшкым кыладыр.

Гашыйклар хак зикрен куймаска тиеш: «Иң хуш татлы хак яды сәхәр вакты булганда», – дип яза Сөләйман ата. Бу турыда Ясәви шулай ук күп искәртә. Аның тәүбә иткән һәм Аллаһыга коллыгын белдергән әсәрләре бик күп. Бер дүртьюллык ниндидер сихер белән хәзерге заман мөнәҗәтенә дә килеп ирешкән, аңа лейтмотив булып киткән, юлга-юл диярлек тәңгәл килә:

Гафу кылгым азганны,

Юлга салгыл язганны,

Мән дик юлсыз гизгәнне Сән

кичергил, Илаһым!

Халыкта йөргән мөнәҗәт ике шагыйрьдән 4-юллыкларны этәргеч итеп алган. Әсәр «Син кичергел, илаһым», дип атала. 1 нче дүртьюллык XVI гасыр шагыйре Кол Шәрифтән алынган: Һу-һу дияр һу кошы, Акар күзендин яши.

Көяр эчи һәм тыши – Гафил

торма, һу дияр.

Һу-һу, Аллаһу,

Аллаһы раббым, тәүбә һу.

Күренгәнчә, борынгы төрки шагыйрь Ясәви дә, Казан ханлыгы шагыйре Кол Шәриф тә бүгенге мөнәҗәттә очрашып, халык иҗатын баеталар. Бу күренешне гасырдан гасырга күзәтеп була. Халык иҗатын, дини әдәбиятны күздән кичергәндә, шундый гомумкүләм нәтиҗә ясап була. Чит дин, чит мәдәният, чит тел тирәлегендә аерым утрау булып мең еллар яшәгән татар халкының әдәбияты Шәрекъ мәдәниятенең аерылгысыз бер өлеше булып кала. Моңа кушылуда, бу процесста һичшиксез, ислам дине, дини әдәбиятның йогынтысы гаять зур булды. Зур шагыйрьләр иҗаты шушы мәдәнияткә зур өлеш кертте.

С.Бакырганиның «Ярты алма» дип аталган, үгет-нәсыйхәт белән сугарылган әсәре төрки халыклар арасында киң таралган, мәдрәсәләрдә укылган. Хәзерге заманда да әле ул татар, башкорт авылларында язып алына. Мәсәлән, 2006 елда чыккан «Башкорт халык уеннары» дигән китапка кушымта буларак кергән. Ул 2004 елда (Ө.Ейәнсура ауылы, Кыуандык р-ны, Ырымбур өлкәсе, октябрь, 1980 ел) язып алынган. Әсәр легендар-әкияти эчтәлекле, Ногман бине Сабит әбү Хәнифәнең тууын һәм бала чакта ук зирәк булуын бәян итә. Үгет-нәсыйхәткә корылган бу әсәр тәрбияви төстә, кирәкмәгән, тискәре гамәлләрне тыюга юнәлтелгән. Бу турыда кыска гына итеп академик В.А.Гордлевский әйтеп үтә:

«Ведь Абу Ханифа, основатель одного из четырех основных толков в исламе, случайно съевший яблоко, которое приплыло к нему по реке, потом годами искупал вину».

Гордлевский биредә хата җибәрә, чөнки мөселман легендаларында, Бакырганида судан агып килгән алманың яртысын Ногманның әтисе Сабит ашаган була. Ул аны «хуҗасы юк», – дип ашый һәм шунда ук бу эшенә үкенә. Хуҗасын эзли, табыла, әмма ул ир шарт куя: Сабитка гафу булачак, әгәр ул хуҗасының сукыр, телсез, аяксыз, кулсыз кызына өйләнсә. Куркытып та куя:

«Бу алманы алып син,
Бездән рөхсәт алмай син,
Ахирәттә җәзасын
Хуб күрерсең!» – тидия.

Туйлар һәм никах була, егеткә кызны алып киләләр, ләкин егет кабул итми, сез ялганчылар, ди. Атасы аңлата: кыз яман эшкә йөрмәгән, бозык сүзләр әйтмәгән, димәк, киная белән шуны аңлатканнар. Ләкин аның бар җире сәламәт. Халыкның кинаяле сүзләре шулай кызның итагатен, сафлыгын аңлату булып чыга.

Алар кушылалар, һәм бу никахтан балалары туа:

Угланга туй кылдылар,
Күп халаик килделәр,
Бу угланның атыны
Анда Ногман куйдия.

Димәк, булачак дин галиме Ногманның изге ата-анадан тууы шулай дәлилләнә. Бу поэмада бала кечкенәдән үк хикмәт иясе буларак тасвирлана. Алты яшендә ул муллага йөреп укый башлый. Шул шәһәрнең падишаһы хатынына көлке сүз әйтә, хатыны үпкәләп, «син – җәһәннәм», ди. Падишаһ, ачуланып, аны талак кыла. Соңыннан үкенә, хатынын кайтарырга тели, әмма

«шәригать рөхсәт итми», дип муллалар каршы төшә. Патша исә аларга риваятен табарга куша. Бала Ногман мулласының борчылуын сизә һәм сәбәбен белгәч, аның өчен углан җавабын үзе бирергә тели. Аны падишаһка алып баралар. Углан тәхеткә утырып җавап бирергә була. Патша тәхетеннән төшеп угланны үз урынына утырта. Патша үзенең бер кыз янында булуын, ләкин теләгеннән кайтуын, гөнаһсыз икәнен әйтә. Углан «Низаг аятен», «Һәфтияк»не алып, барысын аңлата, хатын талак түгел, ди.

Бар галимнәр, гаҗәпкә калып, бу хөкемне тыңлыйлар. Алты яшьлек угланны «әгъзәм» (дәрәҗә иясе) булсын, дип игълан итәләр.

Әсәрнең төп мәгънәсе, кагыйдә буларак, ап-ачык итеп соңгы юлларда әйтелә: «Кызыл алма»да да шулай. Әтисе рөхсәтсез ашаган алманың шомлыгы баласына төшә. Әмма зирәк бала бу мәсьәләне алты яшендә, Коръән сүрәләре ярдәмендә, чишә. Укучылар исә хәрамга күңел куймау турында кисәтелә:

Хак фәрманың тотыгыз
Хәрам шөбһә еймаңез, Кеше
малын алмагыз.

Намуслы булырга өндәгән мондый әсәрләр мөселман халыкларының әхлак нормаларын булдыруда зур роль уйнадылар. Шуңа күрә алар динне үстереп, гомумкешелек әхлагына да уңай тәэсир ясадылар. Әле дә булса алар халык арасында башкарылалар, чөнки әхлак нормаларын тәрбияләү барлык заманнар өчен дә зарур.

С.Бакыргани Ә.Ясәви традицияләрен дәвам итә, ислам тарихына кергән шәхесләрне яд итә. «Ярты алма» поэмасы исламның бөек шәхесе имам Әгъзамның изгелеген шигъри юллар белән исбатлый.

С.Бакыргани иҗаты халык иҗатына искиткеч зур тәэсир ясаган. Бу китапка кергән башка шагыйрьләр дә остазларының традицияләрен дәвам итә. Алар арасында Ходадат, Шәмсетдин, Габиди һ.б. талант ияләре бар. Аларның

иҗаты дини фольклорга, әдәбиятка кергән, сурәт-мотивлары бигрәк тә мөнәҗәт жанрын баеткан.

Сораулар

1. Бакыргани кайчан Ясәвинең мөрите булып китә?
2. Бакырганиның нинди гамәле аның зирәклеген Хөзиргә күрсәтә?
3. Бакырганиның “Исмәгыйль кыйссасы” дигән әсәре ни өчен татар хатын - кызларында бик популяр була?
4. Бакыргани Ясәвинең нинди идеяләрын алга сөрә? Пәйгамбәргә мөнәсәбәте кайсы әсәрләрендә ачыла?
5. Бакырганиның кайсы әсәрләре татар халык иҗатына кергән?
6. Шагыйрьнең “Ярты алма” дигән әсәре нинди бөек ислам шәхесенә багышланган? Әсәрнең үгет-нәсихәте нидән гыйбарәт?

3. ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫНДА ҺӘМ ӘДӘБИЯТТА МӨНӘҖӘТ ЖАНРЫ

Мөнәҗәт – ялгызлыкта үз-үзең белән сөйләшү, арыну, ярлыкавын сорап, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итү дигән мәгънәне аңлаткан; диниинтим эчтәлекле әсәр. Ул татар халык шигъриятенең иң борынгы жанрларыннан берсе, соңгы гасырларда язма рәвештә дә тарала. Әйтергә яраса, китаби дастаннар кебек үк, язма фольклор жанрына әйләнә. Мондый уникаль күренеш тоташ грамоталы, белемле, язу белгән халыкта – татарда гына мөмкин булган.

Бу төр әсәрләр халыкта һәркайсы үз көенә, күмәк йә аерым берәү тарафыннан башкарыла һәм «мөнәҗәт әйтү» дип атала.

Мөнәҗәтләр беренче мәртәбә «Татар халык иҗаты» дигән күптомлы җыелманың «Бәетләр» (1987) томында киң урын алдылар. Анда аларга классификация дә ясалган. Эчтәлеге буенча бу әсәрләр берничә төркемгә бүленә: «Туган ил», «Ана белән бала», «Яшәү белән үлем турында». Ләкин

томга бик күп санлы дини эчтәлекле мөнәҗәтләр кертелмәгән иде. Аларның репертуары бик киң.

«Яшәү һәм үлем турында уйланулар» төркеменең үзен ике төргә бүләргә мөмкин: дини-көнкүреш характерындагы әсәрләр: аларда кешенең изге Коръәннән килгән нindидер уңай сыйфаты яңгыраш ала; һәм саф Коръән әсәрләре – алар башлангыч дини мәгълүматларны бәян итәләр. Бу ике төркем да үзара тыгыз бәйләнештә, чикләре сизелер-сизелмәс.

Дини мөнәҗәтләрне анализлау җиңел түгел, чөнки Коръәнне белергә, аның фәлсәфәсе белән сугарылып, алардан чыгып, фикер йөретергә кирәк. Мең ел буена дин мөселман-татарлар тормышының нигезе, асылы булган. Татар әдәбияты тарихы, Әхмәт Ясәви, С.Бакырганилар иҗатыннан этәргеч алып Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф»ыннан башлап Габдулла Тукай, Фатих Әмирхан, Гаяз Исхакый, Галимҗан Ибраһимов иҗатларына хәтле шуны исбатлый. Мөнәҗәтләрдә дәлилләр бик табигый, өстә үк ята – чөнки алар дин һәм халык әхлагын тәрбияләүчеләр, таратучылар. Мөнәҗәт – интим жанр, аерым бер шәхеснең җан әрнүе, еш кына хатын-кызның лирик монологы, ялгызлыгыннан ачынып көйләве.

Мөнәҗәтләрнең барлык төркемнәре өчен дә (саф дини мөнәҗәтләрдән кала) характерлы хис – ул да булса фаҗигалелек. Аларда аерылу мотивлары, Туган иленнән китү, аны югалту, балалардан аерылу турында моңлану. Өченче циклның үз сәбәп-сыйфатлары – гомернең ахыры якынаю, картаю, үлем көтү, якын кешеңне югалту газаплары.

Бу мотивларның борынгы сыктаулардагы фәлсәфи уйлануларга охшашлыгын татар фольклоры белгечләре М.Нигмәтҗанов, Р.Ягъфәров, этнограф Р.Уразманова искәртеп киттеләр.

Борынгы чыганакларны, уртак параллельләрне, охшаш жанрларны эзләү башка төрки халыкларның җырларына, сыктауларына китерә. Мондый кайгы

җырулары Мәхмүд Кашгариның «Диване лөгатет-төрк» (XI) дигән атаклы хезмәтендә теркәлеп калган:

Алп эр Тоңга[45] өлдимү?

Эсиз аҗун калдыму?

Өзләк үчин алдыму?

Эмди йүрәк йыртылур.

(Алып ир Тоңга үлдеме?

Явыз дөнья калдымы?

Язмыш үчен алдымы?

Инде йөрәк йыртылыр).

Казакъ язучысы Мохтар Ауэзов һәм академик Ә.Маргулан бу елауларның иң борынгы үрнәкләрен гомумтөрки ядкярдә – Орхон-Янисәй язмаларында ук табалар. Анда гасырлар катламын үткән кайгы авазы – баласын югалткан кеше сыкравы: – «*Кора бокмадім* (Күреп туймадым)» – дип уелып калган. Әлеге сыктауның кайтавазы безнең көннәрдә иҗат ителгән «Газиз бәбкәм» дигән мөнәҗәттә ишетелә:

Газиз бәбкәмнең йөзләрен

Күреп һичбер туялмадым,

Газиз бәбкәм вафат булгач, Күземдин

яшь тыялмадым.

---

[45] М.Кашгари «Диване лөгатет-төрк»нең III томында, 272 биттә төркиләрнең юлбашчысы, батыр Афрасиаб – Тоңга турында яза. Кайбер авторлар, мәсәлән,

В.В.Бартольд Афрасиабны легендар фантастик шәхес, дип исәпли. Бу турыда М.Кошгарийның «Девону лугатет турк» дигән әсәренең 1 томына бирелгән искәрмәләрендә бар, 493–494 бб.

Шуңа охшаш мотивларны борынгы угыз дастаны «Дәдәм Коркыт китабы»нда – Бану Чәчәк сыктавында да табарга мөмкин.

Гарәп сәяхәтчесе, галим Ибне Фазлан X гасырда ук Болгар шәһәрендә булып, анда кеше күмгәндә ирләрнең ачы тавыш белән елавын күзәтә, ә коллары үз-үзләрен камчы белән яралар, дип яза. Ислам тарату вазифасын үтәүче Ибне Фазланга болгарларның мәҗүси йолалары ошап җитмәве гаҗәп түгел. Шулай ук каракалпакларда да, аларның борынгы йолалары буенча, үлгән кеше йортына ирләр елап киләләр, ә өй эчендә елау-сыктауны хатынкызлар башлый. М.Х.Бакиров мондый йоланы мәшһүр һун юлбашчысы Атилланы күмгәндә үтәүләрен бәян итә – битләрен тырнап, тәннәренә яралар салып, ирләр елавын һәм бу тетрәндергеч күренешнең язмаларда теркәлеп калуын әйтә. Галим Х.Мәхмүтов «Алып ир Тоңганың үлеменә элегия» дигән әсәрне Мәхмүт Кашгаринең «Диване лөгатет-төрк» сүзлегеннән алып анализлый, борынгы төркичә һәм хәзерге татарча тулы текстын бирә. Анда да борынгы төркиләрдә ирләрнең сыктавы сурәтләнә:

Ирләр, бүредәй улап,
Якаларын ерткалап,
Сыктадылар такмаклап, Күзләр
яшькә өртелер. 922 елда ук
рәсми рәвештә (бу хәл,
галимнәр фаразынча,
көнкүрештә иртәрәк тә була)
болгарлар кабул иткән Ислам
дине кайгы-хәсрәт
күренешләрен дини кысаларга
кертте. Алар тирәнгә, җанга
сеңгән, йомылган, ләкин

шундый ук әрнүле, газаплы
булып кала бирде һәм юану
юлларын эзләде.

Елау-сыктаулар дин йогынтысында эзсез югалды дип әйтү дөрес үк булмас, алар үзләренең функцияләрен, образларын мөнәҗәтләргә тапшырганнар. Бу фикерне дәлилләү өчен казакъ жоктау-сыктаулары белән параллельләр үткәрү файдалы булыр. Жоктауларның һәм мөнәҗәтләрнең эчтәлеге, темасы, сурәтләү чаралары охшаш, аларда уртаклыклар шактый күп. Ә.Маргулан язуынча, борынгы йолалар: костасу, естиртү (искәртү), жоктау, елаулар – казакъларга, кыргызларга хас. Болар һун, сак кабиләләренең безнең көннәргәчә яшәп килгән нәсел-тамыры. Мәхмүд Кашгари язмаларыннан күренгәнчә, жоктау – борынгы төрки кабиләләрнең утрак тормышы чорында ук барлыкка килгән җырларның бер төре. Тик бер нәрсәгә игътибар итәргә кирәк: казакъларда жоктау үзгәрешсез диярлек калган, ә X гасырда ислам динен кабул иткән татарларда бу елаулар көчле метаморфозаларга дучар булганнар; шуңа да карамастан, гасырлар дәвамында тема һәм сурәтләр охшашлыгын югалтмаганнар.

Башка төрки халыклардан аермалы буларак, казакъларның жоктаган хатыннары булган, ялланып өйдән-өйгә елап йөргәннәр. Мондый елау осталары борынгы заманда Мисырда һәм Грециядә, революциягә кадәр Россиядә дә булган.

Күмү йоласына кергән ялвару, мактау, алып чыгу, искә алу, сыктаулар җиргә, суга, күккә табынуларга барып тоташа.

Татар мөнәҗәтләре һәм казакъларның көнкүреш лирик җырлары өчен уртак хис – аерылу фаҗигасе барлык төр әсәрләргә дә үтеп кергән. Казакъларның көнкүреш җырлары 3 төркемгә бүленә: костасу – хушлашу, естиртү – күңелсез хәбәр бирү, жоктау-сыктау – мәрхүмгә атап елау.

«Туган ил турында», «Яшәү белән үлем турында» дигән төркемнәргә кергән татар мөнәҗәтләре тема һәм образлары ягыннан казакъ көнкүреш җырлары белән охшаш. Атаклы казакъ язучысы М.Ауэзовның русча язылган китабында китерелгән *естирту* үлем рәхимсезлеген татар мөнәҗәте белән бер төсле итеп сурәтли:

Разве есть где-нибудь человек,
Не клянущий судьбу? Без
печали на сердце иль без
морщин на лбу? Неминуема
смерть, это общий удел всех
людей.

Татарчага ирекле тәрҗемә:

Каргамасмы кеше җирдә язмышын?
Җыерчыксыз маңгай, моңсыз йөрәк бармы соң?
Уртак язмыш – котылгысыз үлем.

Естиртү – кайгы хәбәр итүче җыр, аның темасы бер: кемгәдер якын кешесенең үлеме хәбәрен җиткерү. Бу җырларга читләтеп әйтү, кайгылы кешене тынычландырырга тырышу хас. Шундый ук фикер-теләкләр «Үлем хәле» дигән мөнәҗәттә дә бар һәм аның функциясе дә зур югалту кичергән кешеләрне юату:

Үлем дигән ачы агу, берәү дә татымый калмас.
Үлем угы атар туры, берәү дә котыла алмас.

Алай гына да түгел, мөнәҗәт әйтүче татар хатын-кызлары үзләренең дөньядан китү, күмелү процессын бик җентекле, шигъри формада күзаллыйлар. Анда исәннәр белән хушлашу мотивлары да урын алган. Мондый әсәрләр шактый күп санлы: «Фирак көне», «Якты дөньяны күреп

туймадым», «Бу дөньяда ничә җаннар» һәм, табигый ки, дини эчтәлекле мөнәҗәтләрдә шундый мотивлар яңгырый:

Газраил килер, җанымны алыр,
Кызыл йөзләрем саргаеп калыр.

Зифа буемны үлчәп алырлар,

Караңгы гүргә илтеп салырлар. Йорттан

чыкканда ашыгып чыкмагыз, Бик

елашмагыз, зинһар, чыдагыз.

(«Якты дөньяны күреп туймадым»[46])

Шактый зур күләмле мөнәҗәттә кеше, натуралистик диярлек итеп, беренче заттан үзен күмү йоласын тасвирлый. Ә максат бер генә – казакъ *естиртү*ендәге кебек үк, гомернең табигый бетүенә әзерләнү һәм шул ук вакытта бу дөньяда калучы якыннарны тынычландыру, юату. Котылгысыз үлемнең рәхимсезлегенә, һәлакәткә дучар ителгәннәрнең кешелеклеге, олы җанлылыгы каршы куела.

Күп кенә әсәрләрне дөньяның фанилыгын, котылгысыз бетүгә дучар икәнен аңлау сугарган. Мәсәлән, «Фани дөнья», «Аерылдым илләремдин», дигән мөнәҗәтләрдә шул теләк-фикерләр яңгырый:

Мөнәҗәтем сезгә улсын,

Дусым-ишем дога кылсын,

Догалары кабул булсын,

Фирак булдым туганнардин.

(«Аерылдым илләремдин»)

Фирак уты, фирак уты

Сүнәрме икән йөрәкләрдән?

[46] Исемнәре генә күрсәтелгән мөнәҗәт текстлары шулай ук «Бәетләр» томыннан алынды.

Исән чакта кайту насыйп

Булырмы икән ераклардан?

(«Ак йөзләрем сары булды»)

Кайгы-хәсрәт күргәннәрнең бәгъре янар,
Кайгы-хәсрәт күрмәгәне уенга санар;

Кемнең итәгенә төшсә – анықы янар, Фирак

уты һич ялкынсыз янар инде.

(«Балаларым чыкмый истән»)

Мөнәҗәтләрнең күбесендә аерылу ялкыны – фирак уты тәтенсез дөрләп, бар тереклекне һәлак итә.

Кызыл гөлләр булса иде,

Сачәген коймаса иде,

Бери – үлем, бери – фирак, Шул

икәү булмаса иде.

(«Исәр җилләр»)

Аяусыз фирак сурәте икенче жанрга-бәетләргә алып килә. Аларда, охшашлыклар белән рәттән, уртаклык-фаҗигалелек калкып чыга. Бәетләрнең сюжетында илен, кадерле кешеләрен югалтудан туган әрнү, сыктау яңгырый. Алар шәхси фаҗига бәетләре, сатирик бәетләр һәм сугыш бәетләре (русфранцуз, рус-төрек, япон сугышы, Ватан сугышлары) дигән бүлекләргә керә. Кеше гомеренең тарихы бу әсәрләрдә халык тарихына үрелеп бара. Татар халкы исә – көчле, сәләтле, сабыр, – шигъри рәвештә авыр язмыш сынауларын бәян итә. Халыкның тарихы бер шәхес йә кешеләр төркеме фаҗигасендә яңгыраш ала: «Сак-Сок» бәетендә балалар йортын, ата-анасын, телен югалта; Болгар изгеләре яисә Казан турындагы бәеттә казанлылар һәм ханбикә Сөембикә илсез-җирсез, тәхетсез кала; Тукайның авыруы, иртә үлүе әрнетә; төрле җир тетрәүләрдә, су басуларда, революцияләрдә, күп санлы зур

сугышларда яисә шахта, завод-фабрикаларда, транспортта һәлак булганнар турында бәетләр иҗат ителә. Аерым кешеләр язмышы заманнар чылбырын тәшкил итә, логик эзлекле рәвештә милләт язмышын яктырта. Алар тоташ эпик хикәяләү булып сузыла – шәхси фаҗига бәетләрен дә, социаль протест бәетләрен дә үз эченә ала.

Фаҗиганең эзеннән үк язылган бәетләр милләттәшләрне бердәмлеккә чакыра, традицион башламнар: «мин язамын, сез укыгыз», «мин әйтәмен, сез тыңлагыз», дип гавамга аваз сала, вакытсыз гомер бетүгә, үлемгә, гаделсезлеккә протест белдерү булып яңгырый. Өстәп әйткәндә, бу инде хәбәр итү, бөтен милләткә бәла килүен белдерү дә. Шул ук вакытта бәет жанры мөнәҗәткә поэтик яктан бик якын, ул һәрвакыт Алла исеме белән башлана: «Бисмиллаһи дип башладым», «Бисмиллаһи вә биллаһи, җитте корбан гаете» һ.б.

Бәет киң даирәләргә хәбәр тарату чарасы булып тора. Мөнәҗәтләр исә вакыйгаларны андый ук эпик характерда күрсәтмиләр. Бу жанр тар даирәдә башкарыла торган әсәрләрне үз эченә ала.

Туган ил белән хушлашуга багышланган мөнәҗәтләр типологик планда казакъларның «костасу» җырлары белән охшаш. Костасулар өчен иң хас тема, М.Ауэзов язганча, чын-чынлап халыкчан тема – «туган ил, туган җир белән хушлашу; авыл һәм волостьларның куылуы даланы патша гаскәрләре тартып алгач кына түгел, ә бәлки ханнар заманында ук булган... Менә бу бәхетсезлекләр халык хәтерендә җуелмас эз калдырган һәм кайгылы костасу җырлары тууга сәбәп булган»[47]. Шундый җырларның берсе казахларның лиро-эпик әсәре булган «Кузы-Көрпеш һәм Баян-Сылу» дигән поэмада бар:

---

[47] Ауэзов Мухтар. Эпос и фольклор казахского народа / Мысли разных лет. – АлмаАта: Казгослитиздат, 1961. – с.89.

Нас породившая земля, прощай,

Ковер полыни, ковыля, прощай,

Тот край, где мы резвились на приволье И

пели, сердце веселя – прощай!

1552 елда колонизацияләүгә дучар ителгән татар халкының үткән тарихы шулай ук кайгылы. Башта эзәрлекләүләрдән, көчләп чукындырудан качып, ахырдан җирсезлек, хәерчелектән иза чигеп, Идел буенда кабатланып торган ачлыктан котылырга теләп, татарлар Рәсәй дәүләтенең иксез-чиксез киңлекләренә таралганнар. «Бөтен ил масштабында чагыштырып карасаң, татарлар иң сибелеп (дисперсно) утырган халыкларның берсе», – дип яза галимнәр. Туган илен, якыннарын өзелеп сагыну, югалтулар, ачы кайгы хисләре татарларның үтә дә моңлы, озын көйле җырларына, мөнәҗәтләренә сеңеп калган. Алар казакъның костасу җырларындагы тойгылар белән аваздаш;

Мөнәҗәтем минем бетмәс,

Кәгазь илә каләм җитмәс,

Туган ил исемнән китмәс,

Сабыр бирсен газиз Алла. Туганнарым,

фирак булдым, Күрешергә ерак

булдым.

Сезне күреп сөйләшергә

Акыллардан яза булдым.

(«Туган ил исемнән китмәс»)

Мөнәҗәтләрнең искиткеч моңлы көйләре дә, эчтәлеге белән берлектә, җанга үтеп керә, үзәкне өзә.

Кайбер тикшеренүчеләр мөнәҗәтләрнең килеп чыгышын поэтик яктан да, мелодик яктан да «Мөхәммәдия»не көйләп уку традициясенә бәйләп

карыйлар. Дөрестән дә, дини һәм дөньяви әсәрләр, шул исәптән «Кыйсса-и Йосыф», «Бәдәвам» һәм, иң әһәмиятлесе, Коръән сүрәләре дә көйләп башкарылалар. Мөнәҗәтләрнең чишмәбашы йола җырлары дип фаразласак, ә дин тора-бара ритуаль йолаларны да үз карамагына ала, димәк, мөнәҗәтләрне көйләү чагыштырмача борынгырак дип фикер йөртергә мөмкин.

Халык иҗатының үз закончалыклары бар. Язма әдәбияттан алынган образлар фольклорда да яңгырый башлый. Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф» әсәрендәге образлар мөнәҗәтләргә дә килеп керә. «Өзелеп язган мөнәҗәт»тә шуларга ишарә бар:

Сагыну хәле кыен эштер, йөзләремне сары алмыштыр;
Балалардан аерылу пигамбәрләрдән калмыштыр.

Татар хатын-кызлары, үзләре гасырлар буе яратып укыган әлеге китапның каһарманын үрнәк итеп алып, күңелләрендәге сагыну хисләрен Ягъкубның улы белән аерылганнан соңгы газаплары белән чагыштыралар. Икенче мөнәҗәт «Йосыф китап көе белән мин көйлимен» дигән юллардан башлана. («Балаларым чыкмый истән»). Туган иленнән аерылган, яраткан әтисен һәм туганнарын чит җирдә сагынып яшәргә мәҗбүр булган, әрнүле хисләргә, газапларга сабыр иткән һәм Аллаһы Тәгалә тарафыннан шуның өчен дә ярлыканган Йосыф образы татар халкының йөрәк түрендә яши. Чөнки халкыбыз бу сыйфатны – сабырлыкны милли-эстетик хәзинә дип саный. «Сабыр иткән морадына җиткән», «Сабырлыкның төбе – сары алтын» кебек һәм башка шундый мәкальләр халык әхлагының нигезенә салынган.

Татар халкының яраткан поэма-дастаны «Кыйсса-и Йосыф»ның мотивлары күп кенә мөнәҗәтләрдә урын алган «Ялгыз агач», «Балаларым чыкмый истән», «Узды яшь гомер», «Өзелеп язган мөнәҗәтем» дигән әсәрләрдә чагыла, якыннарыннан аерылып, кайгыда яшәгән кеше үз язмышын Йосыф язмышына охшата. Йосыф образы бик күп фольклор әсәрләрендә газап,

хәсрәт чигү, сабырлык символы буларак гәүдәләнә. Дастанның икенче каһарманы Зөләйха да шушы милли сыйфатка – сабырлыкка ия. Йосыфка булган мәхәббәтенә тугрылыгы, кырык ел буена сабыр итүе белән ул фольклор каһарманнары арасында аерым урын били. Сабырлыкны милли сыйфат буларак дин тәрбияли һәм халыкның гасырлар буе коллыкка бирешми көрәшеп яшәве чыныктыра. Изге Коръәндә «Сабыр»га күп кенә юллар багышланган, алар шушы сыйфатны Алла тарафыннан бирелгән дип, вәгазьлиләр. «Авырлыкны күтәрүчеләрне Аллаһ сөяр»; «Сиңа ирешкән катылыкка, бәла-казаларга сабыр ит».

«Синең биш асылың» дигән мөнәҗәттә кешенең 5 төп асыл сыйфаты билгеләнә: намуслылык, акыл, динилек, тәрбиялелек һәм сабырлык:

Бишенче иң кыймматлесе – сабыр дигән,
Сабыр кеше зур бәхетләр табыр, дигән,
Бер дә юкка ачуланып дөнья бозу
Бер кайгыдан икенчегә салыр, дигән.

Булып торган тормыш сынауларына сабыр итәргә үгет-нәсыйхәт төрле төркем мөнәҗәтләрендә бар. Аларда күпне күргән, күп кичерешләр, кайгылар уздырган өлкән яшьтәге хатын-кызның, тормыш тәҗрибәсе җыйган ананың фәлсәфи карашлары яңгырый: «Аерылдым илләремдин», «Синең аһларыңда янам», «Иртә торсам, ялгыз башым», «Балаларым төрле якта», «Ана», «Исмәле җил», «Газиз бәбкәм», «Синең анаң түгелмени?», «Ялгыз ана», «Якты дөньяны күреп туймадым», «Сабыр савытларым тулды», «Ялгыз агач», «Ана зары», «Сабыр»... Күренгәнчә, кешенең бу асыл сыйфатына күп әсәрләр багышланган. «Ана белән бала» циклына кергән әсәрләр бигрәк тә сабырлыкка өнди:

Төннәр дә уза, кайталмый кала,
Кайларда йөри икән бу бала.

Авырлыкларга сабырлык кирәк, Сабыр
итәргә түземлек кирәк.

(«Анага бала – күкрәк сагышы»)

Мондый хасият киләчәккә ышаныч, оптимизм белән карарга ярдәм итә:

Бу агачның төпләрендә сабыр дигән чишмәсе бар,
Һәрбер караңгы төннәрнең якты көнле иртәсе бар.

(«Ялгыз агач»)

Мөнәҗәтләрне соңгы гасырда күбрәк хатын-кызлар иҗат итә, һәм башкара, шуңа күрә аларны «әбиләр фольклоры» дип тә йөртәләр томына кергән әсәрләрне башкаручыларның 110 ы хатын-кызлар, арада 1–2 генә ир кеше бар). Олыгаеп баручы кеше күп вакытта ялгыз, ярдәмчесез, аны күңелсез уйлар чолгап ала. Язмыш аны балаларыннан, якыннарыннан аерган, авыру-чирләре күбәйгән. Авыр уйлар кичереп ялгыз яшәүче олы яшьтәге апа үзенең хисләрен мөнәҗәтләрнең таныш, күнегелгән калыбына салып, шигырь яза. Ялварып, Аллаһыга мөрәҗәгать итү бу әсәрләрдә, хәтта дөньяви дип аталганнарында да, еш очрый. Аллаһыдан ул авырлыкларга түземлек, сабырлык сорый. Аллаһының каһәрен алмас өчен сабыр итәргә кирәк, ди.

Язып сүзләр бетәсе юк, бу кайгылар китәсе юк,
Бу хәсрәтләр бетәсе юк, сабыр бирсен үзе Алла.

(«Синең аһларыңда янам»)

Ул үзенең ата йортындагы кайгысыз чагын, яшьлеген истә тота, әмма алар күбрәк яктылык һәм караңгылык контрастын күрсәтүгә хезмәт итә. Бу алым татар халык иҗатының күп жанрларына хас:

Атамның бер гөле идем,
Анамның былбылы идем. Бу
хәсрәткә гаҗиз булдым –
Сабыр бирсен хак Тәгалә.

(«Үгет-нәсыйхәт»)

Үзенең яшьлеген ул чәчәккә, сандугачка – халык иҗаты еш кулланган сурәтләргә тиңли. Алар татар халык лирикасының киң таралган символларына әверелгәннәр, лиро-эпос арсеналына да кергәннәр. Бу жанрда алар яшьлекне – картлыкка, бәхетне – бәхетсезлеккә капма-каршы куялар, шушы халәтләрнең аермасын белдерәләр.

Тормыш контрастларына түзү, бәхетсезлекне, әрнүне йомшарту өчен сабырлык бик кирәк. Дини, коръәни мөнәҗәтләрдә иң беренче чиратта Аллаһыга сөекле булган сабырлык мактала, шуңа өндәү бар:

Сабыр итик, сабыр итик,
Сабыр колдан шәйтан качар.
Сабыр коллар җәннәт ишеген Үз
куллары белән ачар.

(«Сабырлык»)

Коръәни сыйфат аерым мөнәҗәтләрнең бердәнбер темасына әверелә, биредә әлеге сыйфатка ия булган пәйгамбәрләр турында сүз бара; сабыр кешеләр, Алла юлында йөрүчеләр оҗмахка илтүче сират күперен дә җиңелрәк үтәләр: Барысы да Аллаһыдан, Аңа кайтарылырсыз.

Һичшиксез, гүзәл көйләре белән бергә бу әсәрләр зур тәэсир көченә ия булып торалар.

Күп кенә мөнәҗәтләр өйрәтү характерында язылган, аларның эчтәлеге изге Коръәннең төрле кагыйдә тәртипләрен халыкка, киң массаларга таратуга юнәлтелгән. Дини мөнәҗәтләр – үзенчәлекле хрестоматия. Алар бөтенесен Алла исеме белән башларга өйрәтәләр: Бисмиллаһи эшләр башы, Бисмиллаһи күңел хушы.

Бисмиллаһи иман нуры
Әйтегезләр сезләр аны.

Олы яшьтәге информаторлар тәһлилне күп тапкыр тәкърарлауның кирәклеген белдерүче мөнәҗәт әйтәләр:

Лә иляһы илляллаһны
Күп әйтегез, мәләкләр[48].
Лә иляһы илляллаһсыз
Кабул булмый теләкләр.

Бу дини әсәрләрдә Коръән укуның кирәклеге

искәртелә: Ачып куй алдыңа Коръән, Укы
ихлас илә һәр аң.
Табарсың дәртеңә дәрман, Укы
ясин, укы Коръән.

Карл Фукс иң караңгы татар авылларында бик белемле муллалар белән аралашканын язып, сокклануын белдерә.

Коръән иңгән гарәп телендә һәр татар шәкерте шактый мәгълүматлы булган. Уку-язуны ирләр дә, хатын-кызлар да белгән: «У казанских татар на 150 человек приходится сейчас 1 мечеть и 1 мулла, у русских и инородцев того же района 1 священник приходится только на 1500 душ; у первых одна школа на 100 душ обоего пола; у православных – одна на 1500–3000 человек. Распространение книжной и газетной литературы у мусульман-татар относительно еще более высокое». Бу саннар аңардан элек тарихчы Рыбушкин тарафыннан язылган була.

Моннан инде халыкның белем дәрәҗәсен чагыштырып белергә була. Укуга дәрт, һәм беренче чиратта Коръән теле – гарәп телен белү – мөселман яисә мөслимә шушы таләпне үтәргә тиеш.

---

[48] Мәләкләр – фәрештәләр.

«Укы Коръән», диелә мөнәҗәттә, җаның саклап, тәнеңне пакълап, гаделлек һәм бәхет табып, дөрес тормыш юлы табыйм дисәң. Галим булу өчен, камиллеккә җитү өчен изге китапны яшьлектә дә, картлыкта да уку фарыз.

Яшебезгә-картыбызга –
Кичен-көндез укы Коръән.

Мөнәҗәтләрнең шактые намазның кирәклеген аңлата.

Иртә торып, ал тәһарәт,
Барча тәнең пакъ булсын.
Укы Коръән, әйт салават,
Күңелең синең шат булсын.

Анализ күрсәткәнчә, мөнәҗәтләрнең байтак өлеше исламның төп багана-тәртипләрен өйрәтүне үзенең эчтәлеге иткән:

Бары йөз дә дүрт китап Аллаһыдан
иңмештер
Дүртеседер зур китап – Белмәк
кирәк, дусларым.

Хәзерге заман мөнәҗәтләренең чыганаклары бик борынгы төрки шагыйрьләрнең иҗатына барып тоташа. Ул Кол Гали, Ә.Ясәви,
С.Бакырганнарда ук бар.

Сораулар

1. Мөнәҗәт жанрына билгеләмә бирегез.
2. Бу әсәрләрнең чишмәбашы кайсы гасырларга барып тоташа?
3. Кайсы язучыларның иҗатында бу жанрлар бик популяр?
4. Мөнәҗәтләрдә нинди темалар яктыртыла?
5. Коръәндә үк булган нинди сыйфатлар анда чагыла?
6. Мөнәҗәтләрне нинди төркемнәргә бүләргә була?

7. Мөнәҗәтләр иҗат итү татар халкының белем югарылыгын күрсәтә.

4. КОЛ ГАЛИНЕҢ «КЫЙССАИ-ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫ ҺӘМ XIII ГАСЫРДА ӘДӘБИЯТ-ФОЛЬКЛОР БӘЙЛӘНЕШЕ

XIII гасырда болгар-татар шагыйре Кол Гали иҗат иткән «КыйссаиЙосыф» поэмасы ислам, Коръән идеяләрен, мотивларын мәңгеләштерә. Поэмада ислам идеясе болгар-татар шагыйре Кол Гали әсәренең нигезен үк тәшкил итә. Поэманың төп герое – гүзәл Йосыф – Коръән пәйгамбәре икәнен истә тотып, әмма дини концепцияне әдәби анализ кысаларына куеп, дини тема фәнни хезмәтләрдә күпмедер дәрәҗәдә яктыртыла.

Поэманы Кол Гали мөселман Көнчыгышы традицияләренә ияреп, – Аллаһуга мәдхияләрдән башлый, аннан пәйгамбәрне һәм изге халифәләрне, шул исәптән Галинең уллары Хәсән белән Хөсәенне, Сабир ибне Ногманны, ислам мәсхәбләренең берсенә нигез салган Абу Хәнифәне (татарлар шушы мәсхәбтә) искә алып, мактау һәм догаларын җиткерә. Бу керештән үк күренгәнчә, поэма Коръән сүрәсенә ияреп язылган, чөнки бу багышлауда Йосыф пәйгамбәрнең шәҗәрәсе, пәйгамбәрләр нәселе күрсәтелә → Йосыф Нәби → Йагъкуп → Исхак → Ибраһим.

Поэманың сүрәгә ияреп язылганы кереш-башламда күренә, анда Йосыф пәйгамбәрнең нәселе турында сүз бара.

Бу җиһанга Йосыф Нәби килгән иде;
Ә атасы Йагъкуб хакның сөйгәне иде,
Ә бабасы Исхак – диннең табибе иде, Алла
дусты Ибраһимның углы инде.
Кыйссалардан, хикмәтләрдән матуррагы,
Ялыкмыйча тыңлау өчен татлырагы,
Коръәндә дә бу хакта сүз булганлыгы

Шушы кыйсса икәнлеге ачык инде[49].

Югары шигъри сәнгать әсәре – Йосыф пәйгамбәрнең тарихын бәян иткән поэма шулай башланып китә. Ә аңа Коръәндә тулысы белән диярлек 12 нче «Йосыф» сүрәсе багышланган. Сүрә башламы шулай ук шигъри характерда: «Бисми-ләһир-рахмәнир-рәхим! Без сиңа Коръәнне вәхий итеп, кыйссаларның күркәмрәген хикәять кылабыз, гәрчә башта ул кыйссалардан хәбәрсез булсаң да. И.Ю.Крачковский тәрҗемәсе мондый: «Мы расскажем тебе лучшим повествованием...».

Е.Э.Бертельс болай яза: «Ахсан ул-Кисас – Прекраснейшим из преданий названо в Коране древнее библейское сказание о злоключениях прекрасного Иосифа.

Билгеле булганча, Библиядә (Тәүратта) Безупречный (саф) Иосиф һәм аның туганнары турында хикәяләнә. Кәнгъән (Ханаан) җирендә Исраил картның Иосиф исемле улы туа. Аны әтисе барлык абыйларыннан да ныграк ярата. Иосиф шулай ук кояш, ай һәм унбер йолдыз турында изге төш күрә: алар аңа барысы да баш ия. Туганнары Иосифны дошман күрә башлыйлар һәм 20 көмеш бәрабәренә коллыкка саталар. Анда ул фиргавеннең сакчылары башлыгы Потифар кулына эләгә. Иосиф аңа намуслы хезмәт итә, ләкин бер көнне Потифарның хатыны аны аздырмакчы була. Иосиф, тарткалашкан чакта ертылган киемен хатын кулында калдырып, качып китә. Хатын исә аңа яла яга һәм Иосифны зинданга ябалар.

Зинданда чагында ул фиргавеннең төшен юрый. Шуннан аны азат итәләр һәм хәтта Мисыр патшасы итеп күтәрәләр, ул анда ачлыкта да, туклыкта да гадел хакимлек итә, халыкны тук яшәтә. Ачлык елларында аңа туганнары ашлык сорап киләләр. Шактый маҗаралардан соң Иосыф туганнарына кем икәнлеген ача, атасын Мисырга алып килергә куша. Ата һәм ул очрашалар,

[49] Гали Кол. Кыйссаи Йосыф. – Казан: Таткитнәшр. 1989.

күпмедер вакыттан соң әтисе үлә. Иосыф абыйлары белән бергә Израильне Мисырда җирлиләр.

Бу хикәят, әйткәнебезчә, Коръәннең 12 нче сүрәсендә дә сөйләнә. Вакыйгалар бик охшаш, хәтта ата белән угылның очрашуы да бертөсле, әмма Коръәндә Газиз (Тәүратта – Потифар) хатынының хисләре, кичерешләре күбрәк урын алган.

Шулай да ике изге китапның эчтәлегендә күзгә нык ташланган бер аерма да бар. Тәүратта Безупречный (саф) Иосиф «гүзәл» диелә: «Иосиф был красив станом и красив лицом».[50] Коръәннең хикәяләве исә үзе гүзәл: «Возвещаем мы тебе прекраснейшее повествование» (Без сиңа искиткеч гүзәл хикәятне игълан итәбез). Искиткеч гүзәл, чөнки аны Бар итүче – Аллаһы Тәгалә игълан итә.

Кол Гали, үзенең әсәрен яза башлаганда, башта хәмде һәм мәдехләрен Аллаһы Тәгаләгә багышлый:

Мактаулар һәм күп шөкерләр
Бердәнбергә,
Милке даим һәм мәңгелек
бер Тәңрегә,
Мөлкәтендә Тиңдәше юк ул Тәңрегә –
Аны мәңге үлемсез дип белдек инде.

Һичшиксез, поэмада баш герой-каһарманнар – Йосыф һәм Зөләйха. Ләкин анда һич күренми, әмма барсы белән дә идарә итүче, бүләкләүче дә, җәзалаучы да төп каһарман – ул Аллаһы Тәгалә. Аның катнашуы – геройларның язмышы хәлиткеч вакытта, критик ситуацияләргә эләккәч, шул очракларда калку, мөһим булып күренә. Аллаһы Тәгалә белән аның пәйгамбәрләре Йагъкуб һәм Йосыф арасындагы элемтә ислам рухында, аның традицияләрен дәвам итә. Шатлык килгәндә яисә авырлыкларга төшкәндә

[50] Библия. Ветхий завет. Бытие, 29-6. – Брюссель, 1989. – С. 53.

пәйгамбәрләр дога кылып, Аллаһыга ялваралар, ул ярдәм итә. Мондый күренешләр поэмада шактый еш кабатлана. Йосыф, үзен коега ташлагач, ярдәм сорап ялвара һәм Җәбраил аның янына төшә:

Йосыфка ул әйтте: «Әйа, хак тугрысы,
Сиңа – хактан сәламнарның олугысы,

Бездән ал син пәйгамбәрлек куанычы,

Нәбилегең хуш-мөбарәк булсын инде»!

Агалары коедан чыгарып, коллыкка саткач, Йосыф юлда әнисе кабере өстендә елап-сыктап ятканда, аны Кылыч исемле кол кыйный. Ул яңадан Аллаһыга ялвара. Тәңредән тиз фәрман килә, һәм кәрван өстенә карлы-бозлы яңгыр өерелә, кешеләрне имгәтә; соңрак, сарайда Зөләйха Йосыфны гөнаһ кылырга өндәгәндә, Йосыфның догасыннан соң Тәңре Җәбраилны тагын илче итә. Фәрештә Йосыфны үгетли, яман эшкә бәйләнмәскә, чигенергә, сабыр итәргә куша, Хак киләчәктә Зөләйха белән сиңа никях кылыр, шунда кушылырсыз, ди.

Зөләйханың яла ягуыннан соң Йосыфны зинданга ябалар. Гъәзиз Кыйтфир вафатыннан соң, падишаһлык аның кардәше Рәййанга кала, ул барлык тоткыннарны азат итә, тик Йосыф кына ябылуда кала. Җәбраил килеп, үз авызыннан Йосыф авызына энҗе сала һәм аңа юрау сәләте бирә. Йосыф өч кешенең төшен дөрес юрый, әмма аны һаман чыгармыйлар. Ул өметсезлеккә төшә. Гъарш иясе – олуг сөбхан Аллаһы кабат Җәбраилне җибәрә, ул аңа һәрчак ярдәм итүче – Хак Тәгалә икәнен аңлата.

Йосыф бу юлы Бар Булдыручыга ышанмыйча өметсезләнеп, зур гөнаһ кылуына төшенә. Ул тәүбә итә, үкенә, сәҗдә кылып, Хактан гафу сорый. Шулчак Җәбраил янә килә һәм гозеренең кабул булганын әйтә һәм киләчәген искәртә:

«Берничә ел зинданда син калачаксың,

Шуңардан соң рәхәт, азат булачаксың,

Һәм Мисырның мәликлеген алачаксың,

Бу михнәткә син сабыр ит», – диде инде. Йосыф өчен аның этисе Йагъкуб сәүче дә, кем өчен икәнен белмичә, кул күтәреп дога кыла (чөнки Йосыф Кәнгъәнгә баручы бер гарәпкә, этисен күреп, дога сорарга әйткән)

Йагъкуб сәүче кул күтәреп дога кылды,

Һәм догасы хак каршында кабул булды.

Йосыф, 12 ел тоткынлыкта утырганнан соң, иреккә чыга. Аңа Җәбраил фәрештә иңеп, төш аркасында азапландың, инде төш юрап азатлыкка чыгарсың, ди. Йосыф Мисыр мәлиге Рәййанның төшен юрап, зинданнан котыла. Мәлик аның белеменә, гыйлеменә шакката һәм Йосыф үзенең сәләтләре Аллаһыдан икәнен аңлата:

«Күреп белдем, синең динең дөрес икән,

Аны сиңа олуг Тәңрең бирүче икән,

Падишаһлык сиңа лаек, тиеш икән,

Йосыф әмрен һәркем тотсын хәзер инде!»

Йосыфның язмышы һәрчак Аллаһы фәрештәсе күрсәткән юлдан бара. Ул хәерче алдындагы гаебен төзәтә, чөнки аңарда үзен Зөләйха аздырган вакытта телгә килеп дөресен әйткән һәм аның намусын аклаган күкрәк баласын танып ала. Хәерчене Йосыф үзенең вәзире итә. Шуннан соң, аңа шатлык хәбәрен шулай ук Җәбраил белдерә, газапларың тәмам булды, ди. Аллаһы Йосыфка тәхет бирә һәм гадел хакимлек итүен таләп итә.

Ниһаять, Йосыф Зөләйха белән очраша: ул зәгыйфь карчыкка әйләнгән, үзе гел Йосыф йөри торган юл буенда утыра. Җәбраил хак әмере белән Йосыфка юнәлә һәм Зөләйхага өйләнергә әмер бирә. Зөләйха үзенең карт, ямьсез булуына көенә һәм Аллаһыга: «Йосыфка лаек булыйм», – дип ялвара.

Шул ук сәгъәт ул Җәбраил килеп җитте,

Дога кылып, канат белән сыйпап үтте,

Зөләйханың күзен ачты, яшь кыз итте,

Нурлы йөзе тулган айдай балкый иде.

Йосыф Зөләйханы никяхлап ала һәм алар икесе дә Аллаһыга бу бәхетле кушылулары өчен мең рәхмәт укыйлар. Хак аларга унике угыл бүләк итә.

Җәбраил Аллаһы кушканча, Йосыфка бөтен гомере буена ярдәм күрсәтә; ачлык елны Мисырга килгән туганнары белән аралаштыра, әтисе Йагъкубны Мисырга китереп Йосыф белән кавыштыра, хәтта әтисе атланып барасы дөяне дә, күз яше белән ялваргач, Хак Тәгалә аңа бирә. Аларның очрашуы бары Аллаһы кодрәте белән генә була ала. Ата белән ул бергә тагын 40 ел яшиләр, Хак аларга Мисырдан китәргә кушкач, Йагъкуб Кәнгъәнгә кайта, ә анда, Аллаһы әмере белән, аны әҗәл көтә… Җәбраил Йосыфка «Мисыр халкын Хак дин кабул итәргә өндә», дип куша. Ләкин Мисыр халкы аннан йөз чөерә, шуннан Йосыф, кяферләр белән яшисе килмичә, илне ташлап китә һәм бер гадел дәүләт төзи, аны Әмин дип атый. Аллаһы тиздән аңа да үлем киләсен хәбәр итә. Аннан алда Зөләйха вафат була. Йосыфның җеназасын Мисырга сораталар, чөнки илдә ачлык, һәлакәтләр күбәя. Олы улы Мәсалим, мәлик Рәййанның атасына эшләгән изгелекләре хакына, табутны бирә. Табутны суга урнаштыралар, һәм Мисырда кырык ел буена олы нигъмәт, муллык була. Тәңре кушуынча Мисырга Муса килеп, судан Йосыфның табутын ала, аны Кәнгъәнга илтеп, атасы Йагъкуб янына күмә. Коръән сүрәсе исә Йосыф турындагы кыйссаны Йосыфның атасы һәм 11 туганы белән очрашуы, аларның аңа баш иеп, сәҗдәгә егылулары белән тәмамлый. Йосыф аларга болай ди: «Раббым минем төшемне дөрес кылды».

Кол Гали әдәби әсәрендә хак дингә – Исламга омтылуны логик эзлеклелек белән поэманың ахырына хәтле җиткерә, чөнки Йосыфның Мисырны ташлап китүе Мисыр халкының ислам кабул итмәве аркасында була.

Инде моннан ары болай кыла алмыйм,

Бу Мисырда инде артык кала алмыйм,

Кяферләргә инде күрше була алмыйм,

Алар белән айрым яшәү кирәк инде.

Әсәренең соңында автор үзенә ярдәм һәм зиһен көче, илһам биргән өчен Мәүласенә шөкер итә, ярлыкау һәм мәрхәмәт көтә, рәхмәтләр укып, ахыр тында Аллаһыдан иман сорый.

Кол Гали поэмасының дини юнәлешен кыскача күзәтү аның баштан ахырга хәтле ислам рухы белән сугарылганын ачыклый. Әсәргә халыкта иманны, динне ныгыту вазифасы йөкләнгән. Кол Гали поэмасында Йосыф үзенең барлык эш-гамәлләрендә Аллаһы әмерләренә буйсынып эш итә. Җәбраил аларны даими тапшырып тора. Пәйгамбәренең һәр адымын Хак Тәгалә һәрвакыт күз алдында тота, чөнки аның илчесе, рәсүле – үзенең гамәлләре белән дә Аллаһының хак дине – исламның көчен күрсәтүче. Ул кешеләрне үзенең тел тидермәслек тәртибе, шәхси үрнәге белән – йөзенең, эшенең, әхлагының матурлыгы белән үз артыннан ияртә. Аңарда исламның әхлак кагыйдәләреннән чак кына да тайпылу юк, була калса, аңа кискен рәвештә чик куела, чөнки ислам пәйгамбәре үтә саф һәм хаклы, гадел булырга тиеш.

Коръәндә исә, әйтергә кирәк, фәрештә пәйгамбәрне туктаусыз күзәтеп тормый. «Йосыф» сүрәсендә Җәбраил бер генә тапкыр, башланып киткәндә генә искә алына. «Тәхкыйк, Без Җәбраилне иңдердек гарәп теле белән Коръән укымак өчен, шаять Коръәнне укып мәгънәсен аңларсыз». Мөхәммәд пәйгамбәрнең (с.г.в.) тормышында бер мөһим эпизод бар, ул Ислам байрагы астына тупланган халыкларның тарихи язмышына зур йогынты ясаган. Кырык яшьләргә җиткәндә Мөхәммәд көннәрен Хира тавындагы мәгарәдә ялгызы уй-фикергә чумып, гыйбәдәт кылып үткәрә башлаган. Шунда ул Аллаһының

барлыгына һәм берлегенә ышанган, чөнки Бер Аллага Мәккәдә бабасы Ибраһим пәйгамбәр дә баш игән бит.

610 елның Рамазан аенда Мөхәммәд намаз-гыйбадәтләрдән соң мәгарәдә йоклап киткән. Кинәт ул кемнеңдер якынлашканын сизгән, һәм «Укы!» дигән әмерне ишеткән. Мөхәммәд ике тапкыр баш тарткан, шулчак мондый сүзләр яңгыраган: «Бисмил-ләһир-рахмәнир-рахим!

1. Ий Мухәммәд г-м. Коръәнне укы, һәрнәрсәне халык кылучы Раббың исеме илә!
2. Ул халык кылды кешене оешкан каннан.
3. Укыгыл, синең Раббың – Аллаһ бик хөрмәтле һәм юмарттыр.
4. Ул – Аллаһ каләм белән язуны өйрәтте. 5. Кешегә белмәгән нәрсәләрне өйрәтте».

Берничә көн үткәч Мөхәммәд, бизгәк тоткан хәлдә, өстенә бөркәнеп ята икән, аңа яңадан тавыш ишетелә: «Бисмил-ләһир-рахмәнир-рәхим!

1. Ий тышкы киеме илә бөркәнгән пәйгамбәр!
2. Торгыл, кешеләрне Аллаһ газабы белән куркыт!
3. Раббыңны зурлап, тәкбир әйт!».

Җәбраил фәрештә икенче тапкыр килгәч, Мөхәммәд үзен Аллаһының илчесе дип таный.

Шулай итеп, Кол Гали үз поэмасында Җәбраилнең Мөхәммәд белән очрашып торуын, Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормышында, ислам тарихында булган әһәмиятле хәлне истә тотып яза.

«Йосыф» сүрәсендә дә бу турыда искәртеп үтелә. Шуңа да Коръән мотивы болгар-татар шагыйренең поэма сюжетында бик мөһим урын алып тора. Ул сюжетясагыч роль уйный, каһарманның тормышында хәлиткеч композицион төенләнешләрне тудыра. Геройның бөтен тормышы фәрештә аша күкләр белән бәйләнештә үтә. Аллаһы – һәр нәрсәнең башы һәм ахыры.

Каһарманның гомере – түбәнлеккә төшүе яисә хаким дәрәҗәсе алуы, михнәте яисә бәхете – барысы да Аның ихтыярында. Поэма ислам диненең Бөтен Көнчыгышта җиңеп узган юлын поэтик сурәтләр ярдәмендә тасвирлый. Кол Гали бераллалыкның җиңүен күрсәтүне максат итеп куя. Йосыф Зөләйханың мәхәббәтен берничә сәбәп аркасында кабул итми: беренчедән, ул башка кеше хатыны («угыллыкка кабул кылды, Атама мин ничек хаин булам инде?!»). Кыйтфир бит аны улы дип санаган. Кабул итмәүнең төп сәбәбе исә – Зөләйханың мәҗүси, потка табынучы булуы. Ә бит, Коръән кушканча, барлык пәйгәмбәрләр дә, Мөхәммәд (с.г.в.) тә шушы мәҗүсилеккә каршы туктаусыз көрәш алып баручылар:

Санәм гъәҗиз, кирәк түгел ябып кую,
Тәңре диеп, шул җансызга бил, баш ию,
«Хәлил оныгы, шушы юлга кил, бас!» – дию,
Валлаһидыр, яраклы эш түгел инде.

Йосыфка күкләрдән нәфесне тыю кирәклеге турында кисәтү яңгырый:

«Күктән шундый кисәтүле аять иңде,
Нәфесеңне уйнаштан тый!» – диеп инде,
Шушыннан соң хәтта Йагъкуб бер күренде,
Бармак янап, ул да угълын кисәтте.

Йосыф Зөләйханың хәйләсенә бирешми, чөнки Җәбраил аңа нык булырга куша, сабыр итсә, киләчәктә кавышачакларын әйтә. Йосыфтан аерылып яшәгән чакта, аның үгетләрен искә алып, Зөләйха да чын иманга килә:

Зөләйхабыз санәменә зур шик кылды,
Аңардан ул йөз дүндереп, мөэмин булды.
Шул санәмен сындыргалап, һәлак кылды,
Кисәкләрен чыгарып ул сатты инде.

Күп еллар үтеп, Йосыф белән кавышкач, Зөләйха аңа үзенең бер Аллага ышануын һәм мөэминә икәнлеген әйтә. Хәзер инде алар бәхетенә киртәләр калмый һәм Аллаһының рөхсәтен Җәбраил аларга җиткергәннән соң, Йосыф белән Зөләйха никяхланалар. Ниһаять, алар бәхеткә ирешәләр.

Йосыфның гүзәллеге, ай йөзенең нур бөркеп торуы, холкы, гакылы – шулай ук динне, иманны ныгытуга ярдәм итә, Көнчыгыш халыкларын Ислам юлына алып килә. Мәлик Дугыр кәрванында Мисырга килгән чактагы хәлләрне генә күзаллыйк. Йосыфтан аның гүзәллеге кемнән икәнен шәһәр халкы таң калып сорый. Йосыф: «Сезне, безне бар итүче бер Тәңредән», – дип җавап бирә. Нәтиҗә буларак:

Барчасы да бу сүзләргә инандылар,
Барчасы да бер Тәңрегә баш иделәр,
Һәм Йосыфны хак пәйгамбәр дип белделәр,
Барчасы да ихлас мөэмин булды инде.

Дөрес, кайбер шәһәрләрдә Йосыфның сурәтен ясап, аңа табына да башлыйлар, бу мәҗүсилекнең әле һаман дәвам итүен күрсәтә. Биредә Кол Галинең заман үзенчәлекләрен күрүе һәм ислам белән мәҗүсилек арасында нык тартышу барганын аңлавы сизелә. Әмма җиңү бераллалык ягында һәм поэмада Йосыфның бу юнәлештә күп файдалы эш башкаруы ачык күренә. «Автор Йосыфның матурлыгын, игелек, нур бөркүен кабат-кабат әйтә. Мәсәлән, Йосыфның чырае кояш яктысыннан йөз мең тапкыр яктырак».

Йосыфның искиткеч гүзәллеге барысының да һушын ала. Мәсәлән, чыннан да гаскәрләр һушсыз калып өчәр көн ята. Кол Гали гиперболаларны күп куллана, бу – ышандыру чарасы. Бер шәһәрнең кяферләре һәм КодесИерусалимның потка табынучылары аның гүзәллеге Аллаһы кодрәте икәнен белеп, шундый нык таң калалар ки, бик тиз мөселманлыкка күчеп, Аллаһыга ышана башлыйлар, ә Йосыфны Аның илчесе дип кабул итәләр. Хак диннең чынлыгы болгар-татарларның эстетик зәвыгы кысаларында исбат

ителә, алар да бит йөз матурлыгын тулган ай белән чагыштыралар. Бу гомумтөрки фольклор, әдәбият образларына барып тоташа.

Йосыфның җиңелмәс гүзәллеге ай нурының гүзәллегенә тиң, һәм ул хак дингә китерү чарасы булып тора. Гүзәллек аңа мактану, соклану, горурлану өчен бирелмәгән. Ул – иманга китерү коралы. Моны Аллаһы Йосыфка сиздерә, чөнки ул күп шәһәрләрдә үзенә соклану сизә, аларның исламга килүен үзенең казанышы дип, горурлана башлый. Өченче шәһәргә килсә, Йосыф анда шәһәр кешеләре арасында аерылып тормый икән, чөнки алар да кыяфәтләре гүзәл, акыллары камил пәриләр икән. Пәри образы бу поэмада көнчыгышча кабул ителгән. Татар фольклорында «пәри»не «җен пәри»е буларак кузаллыйлар, алар татар мифологиясендә явыз рух булып саналалар. Күрәсең, Кол Гали Көнчыгышка хас гүзәл пәриләрнең образына иярә, уңай каһарманнар өчен гүзәллек үрнәге буларак сурәтли.

Йосыф, үзе сыман ук гүзәл затларны күреп, аптырап кала, ә Хак Тәгалә аңлатып бирә:

Йа Йосыф, син кодрәтемне күрче, – диде, – Күркең
белән масаюны куйчы, – диде.
Матурлыкны чынлыкта мин бирәм инде.
Йосыф бу хәл мәгънәсенә тиз төшенде,
Күрке белән масаюга бик үкенде,
Тәңресеннән кичерүне нык үтенде,
Тәүбә итеп, зарилыклар кылды инде.

Аллаһы аны гафу итеп, элке-тышкы гүзәллеген кайтарып бирә.

Шуны да әйтергә кирәк, «Йосыф китабында» хикәяләү барышында эчтәлеккә дини легендалар кертелә, яисә аларны белгән укучыга исәп тотып, ишарә ясала.

Мисырга барып җиткәндә Йосыф Нилдә госел коена. Шулчак аның янына бер сәрвәр балык йөзеп килә һәм, балалары юклыктан зарланып, дога кылуын үтенә. Йосыф сәүче кул күтәреп дога кыла, ул кабул булып, балыкның ике угылы туа. Бу балыклар соңыннан Тәураттәге һәм Коръәндәге легендаларга керәләр. Берсе, Аллаһы сүзеннән шикләнгәне өчен, Йуныс пәйгамбәрне йота, ул өч көн аның карынында яши. Икенчесе Сөләйман пәйгамбәрнең атаклы йөзеген йота. Ул, Аллаһы рөхсәтендә, бөтен дөнья һәм җанварларның, хәтта диюләрнең өстеннән хакимлек иткән була, барысының да телен белә. Аның әлеге йөзеге – хакимлек билгесе, ничектер бер дию кулына эләгә, дию аны кия һәм Сөләйман тәхетенә утыра. Сөләйман югалып, качып тора. Дию исә, Нилдә юынганда, йөзекне суга төшерә. Йөзекне теге икенче балык йота һәм, Сөләйман ярга килгәч, йөзекне аның кулына төкерә.

Сөләйман яңадан үз тәхетенә хуҗа була.

Шулай итеп, Кол Гали Йосыф догасыннан соң туган ике балыкны искә алганда, аларның киләчәктә ике пәйгамбәргә – Йуныска һәм Сөләйманга күрсәтәчәк ярдәменә ишарә ясый. Коръән пәйгамбәрләрен, легендаларын Йагъкуб та Мисыр патшасына язган хатында искә төшерә (Мисыр патшасының үз улы икәнен ул әле белми). Йагъкуб бабасы Ибраһимның потларга каршы көрәшен искә ала, аны Нәмруд патша ялган аллаларына баш имәгән өчен, утка ташлата. Ләкин ут яндырмаган, Җәлил әмере белән, бакчага әйләнгән. Шуннан Җәбраил дога кылгач, учак, затлы кешегә әйләнеп, Ибраһимга баш игән. Кяферләр һәм аларның патшасы Нәмруд моңа шаккатканнар.

Шуннан соң Йагъкуб үзенең хәлен Ибраһим пәйгамбәр халәте белән чагыштыра, аңа да Аллаһы Тәгалә, сынар өчен, Исмәгыйльне корбан итәргә куша бит:

Угланым бар иде минем – илдә бер хуб,
Мәхрүм калдым, язмыш алды аны йолкып,

Хәсрәтеннән үтә зәгыйфь булдым инде.

Биредә шулай ук легендаларга ишарә бар: Ибраһим, Аллаһыга буйсынып, Исмәгыйль улын корбан итәргә тели, ләкин пычак кисми, ә баланы Аллаһы сарыкка алмаштыра.

Шушы вакыйга хөрмәтенә мөселманнар хаҗ беткәндә корбанга йә сарык, йә башка пар тояклы хайваннарны корбан итәләр һәм корбан бәйрәме үткәрәләр («Аид әл Әдхә» – исламдагы өч бөек бәйрәмнең берсе).

Поэмада дини легендалардагы исемнәр телгә алына. Көнчыгыш белгече, әдәбиятчы-галим Г.Таһирҗанов язуынча, Кол Гали фарсы шагыйре Фирдәүсинең «Йосыф вә Зөләйха»сы белән яхшы таныш булган; элегрәк басылган «Пәйгамбәрләр тарихын» («Кыйссасел әнбия», XI гасыр) икесе дә, һичшиксез, яхшы белгәннәр; прозаик әсәрләр дә билгеле булган. Мәсәлән, Ә.Әнсәринең «Әнисел мөридин вә шәмсел мәҗалис»е (XI гасыр), Табариның «Олуг Тәфсир»е («Тәфсирен кәбир», XI гасыр). Бу фикерләр белән немец галиме М.Хоутсма, татар галиме Н.Хисамов та килешәләр.

Һәм ике шагыйрьгә дә мөселман дини легендаларының чыганагы Коръән, аның күп санлы тәфсирләре, һичшиксез, зур таяныч булган.

Бөек әсәр буларак, Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф» поэмасы бетмәстөкәнмәс идеяләрне, темаларны үз эченә алган. Поэмада суфичылык идеяләренең йогынтысы булганмы дигән сорау күпләрне кызыксындыра бәхәсләр уята. Әмма Кол Гали әсәрендә суфичыл идеяләр бар дигән фикерне исбатлап булмый. Йосыф Аллаһының пәйгамбәре, гашыйклыгын исбатлау аңа кирәк түгел. Ул Аллаһыга тулысынча буйсынып (исламча), аның әмерләрен үтәп яши. Әмерләрен Җәбраил җиткерә, Йосыф дидар күрергә ашкынмый. Ул мәгарәдә ятып түгел, ә бәлки реаль дөнья мәшәкатьләре белән, тулы канлы тормышта яши. Ул Хак Тәгалә сызган юлдан бара.

Коръән сюжетына әсәр язган шагыйрь тулысынча ислам, бераллалык позицияләренә нигезләнгән җәмгыять кешесе булган. Поэмага Аллаһыны һәм аның дине исламны данлау һәм аның пәйгамбәрен гамәлләре, гакылы, сүзләре, тышкы кыяфәте белән исламны таратуга, ныгытуга хезмәт иткәне өчен тирән ихтирам итү, олылау хас. Шигъри камиллеге һәм диниидеяләренең ышандыручанлыгы бу китапны чын дәрәҗәдә халыкныкы итте. **Сораулар**

1. Бөек татар шагыйре Кол Гали «Кыйссаи Йосыф» әсәренең сюжетын кайсы мәңгелек әсәрдән алган?
2. Кол Гали поэмасының ислам рухы белән сугарылганын ничек аңлатып була?
3. Коръән белән чагыштырганда әсәрдә нинди охшашлыклар һәм аерымлыклар бар?
4. Йосыфка авыр чагында кем ярдәм итә һәм нинди юл белән?
5. Йосыфка Аллаһының кисәтүләре тәэсир итәме?
6. Ни өчен Йосыф Зөләйханы башта кабул итми ?
7. Йосыфның гүзәллеге аңа ни өчен бирелгән һәм кемгә хезмәт итә?
8. Әсәргә нинди ислам легендалары кергән? Нинди могъҗизалы хәл була?
9. Йосыф белән Зөләйхага бәхет ни өчен һәм кем тарафыннан бирелә?

5. АЛТЫН УРДА ЧОРЫ ӘДӘБИЯТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР

Алтын Урда чоры әдәбиятының алтын фондын берничә зур әсәр тәшкил итә. Бу заман әдәбиятының йөзен, әдәби юнәлешне 4 шагыйрь иҗаты билгели: Котб, Хисам Кятиб, Харәзми, Сәйф Сараи төрки әдәбиятка талантлы әсәрләре белән зур өлеш керттеләр. Урта гасыр язучыларының әсәрләре зур галимнәр тарафыннан өйрәнелгән. Т.Т.Таһирҗанов,

Ш.Ш.Абилов, Әмир Нәҗип, Х.Госманов, Х.Ю.Миңнегулов, Н.Ш.Хисамов, Р.Ф.Исламов һ.б. аларның тәрҗемәи хәлләрен аныклап, иҗатларына тирән анализ биреп, зур хезмәтләр яздылар.

§ 1. Котб иҗаты: «Хөсрәү вә Ширин»

Котбның атаклы поэмасы «Хөсрәү вә Ширин» дип атала. Әсәр 1342 елда язылган. Бу әсәр Низами Ганжевинең (1141–1209 еллар) фарсы телендәге «Хөсрәү вә Ширин» дигән поэмасына ирекле төстә язылган назыйрә.

Татар әдәбиятында Котб иҗатына багышланган, аны киң планда анализлаган хезмәт 1976 елда басылып чыкты, аның авторы Х.Ю.Миннегулов[51].

Аңа хәтле әсәр турында поляк галиме А.Зайончковский язган[52]. Г.Т.Таһирҗанов[53], Х.Госман[54], Ш.Ш.Абилов, Н.Ш.Хисамов[1] хезмәтләрен әсәрне анализлауга багышлый.

---

[51] Котб. Хөсрәү вә Ширин хикәяте /Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары. – Казан: КУН, 1981. – 44–153 бб.

[52] Зайончковский А. Наистарша версия турецка «Хусрау ва Ширин» Котба, т. I и II. – Варшава, 1958.

[53] Таһирҗанов Г.Т. Котбның «Хөсрәү вә Ширин» әсәре /Г.Т.Таһирҗанов. Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. – Казан: Таткитнәшр, 1984. – 1 т. – Б. 170–195.

[54] Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары /Төзүчесе Хатип Госман. – Казан: Таткитнәшр, 1981. – Б. 47–143.

Н.Ш.Хисамовның [55] XIV гасыр шагыйрьләренә багышланган зур мәкаләсе бар. 2009 елда «Фольклор в поэме Кутба «Хосров и Ширин»» дигән диссертация Мухаметзянов И.И. тарафыннан якланды.

«В результате интенсивной творческой деятельности Кутба, Х.Кятиба, С.Сараи и других писателей XIV века литература Золотой Орды добилась больших успехов в усвоении достижений мусульманского Востока и в художественном познании действительности стала ведущим центром тюркоязычной литературы»[56], – дип яза Х.Миннегулов.

Котб үзенең «Хөсрәү вә Ширин» исемле поэмасын Ак Урда ханы Тынибәккә һәм аның хатыны Мәликәгә багышлаган[57]. Инде әйтеп үтелгәнчә, әдәбият үсеше, шигъриятнең алга баруы хан, патша сарайлары даирәсендә генә мөмкин булган. Шуңа күрә Урта гасыр әдәбиятында әсәрләрне дөнья тоткан хакимнәргә багышлау кабул ителгән. Котб поэмасының 1339 елда Идел буенда язылганлыгына дәлилләр бар, алар әсәрнең телендә дә шактый. Мишәрләр теленә хас сүзләр күпләп табыла. Котб поэмасының бер нөсхәсен кыпчак галиме Бәркә Фәкыйһ Мисырга алып килгән, анда аны 1383 елда күчергән.

Котб поэмасының төп материалы булып бөек әзәрбәйҗан шагыйре Низаминың шул исемдәге атаклы әсәре тора, бу иҗади назыйрә дип әйтергә

---

[55] Хисамов Н.Ш. Поэты XIV века. Кутб, Хорезми, Хусам Кятиб, Сейф Сараи и социально-философская проблематика их творчества /История татарской литературы Средневековья (VIII-XVIII вв.). – Казань, 2005. – С. 125–151.

[56] Миннегулов Хатип. Татарская литература и Восточная классика. – Казань, 1993. – С. 162.

[57] Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары. – Казан: Таткитнәшр., 1981. – Б. 44-144.

мөмкин. Әсәр Иран шаһы Хөсрәү Пәрвиз белән Әрмәнстан патшасының кызы Ширин арасында булган мәхәббәт турындагы легендага нигезләнгән.
Бөек фарсы язучысы Фирдәүси бу легенданы эшкәртеп, иң беренчел сәнгатьчә әсәр язучы була.

Котб поэмасы татар әдәбиятында тәфсилле анализланган. Андагы фольклор үзенчәлекләре дә, әйтелгәнчә, диссертация итеп тикшерелгән. Безнең игътибарның төп юнәлеше – дини фольклор язучы тарафыннан ни дәрәҗәдә файдаланылган соң?

Бу поэма исламга хәтле булган Иран тормышын бәян итә. Әмма Низами әсәренә яңа сулыш өргән Котб үзе дә ислам динендә, шуңа күрә әсәрдә исламнан килгән образ-сурәтләр дә чагылыш тапкан. Низаминең күп әсәрләрендә суфи идеяләренең, сурәтләренең тәэсире нык сизелә. Күп конфессияләр яшәп килгән Алтын Урда дәүләтендә төрле дин тотучы милләтләр яшәгән. Котбның назыйрәсе Низами поэмасына язылган, аңа ияреп ул төрле диннәр турында мәгълүмат бирә. Әсәрдә утка табынучылар, зәрдөштлек, насара, ислам динен тотучылар, аларның ышанулары, фольклор мотивлары урын алган. Болар барысы да бөек мәхәббәт сюжетына бәйле рәвештә тасвирлана. Сюжетның үзәгендә, тарихи шәхесләрнең – Хөсрәү вә Шириннең – мәхәббәт кыйссасы. Алар төрле кыенлыкларны җиңеп, кавышалар, ләкин мәхәббәтнең соңы, Шәрекъка хас булганча, фаҗигале тәмамлана, гашыйклар һәлак була.

«Хөсрәү вә Ширин»дә, сюжет Шәрекъ поэма-экиятләренә хас булганча, каһарманның төш күрүеннән башлана. Төштә Хөсрәүгә бәхетле киләчәкне инде күптән вафат булган Нәүширван бабасы вәгъдә итә. Сабыр бул, таш урынына алтын табарсың, дип аңа киләчәге турында хәбәр бирә.

Хөсрәү, бабасы киңәше буенча, үзенә тугрылыклы хезмәтче таба. Шушы хезмәтче Шаур аңа: Әрмән илендә бик чибәр кыз бар, ул Ширин исемле һәм бу илнең хатын патшасы Мөһинбануның сеңлесе, дип сөйли. Шаһ тыңлый һәм

Ширинга мәхәббәтен багышлый. Шаурны ул Куһистанга юнәлтә һәм аңа, ислам дине күзлегеннән, гөнаһлы сүзләр әйтә, чөнки ислам тарихы потлар белән көрәштән башлана.

«Утырма, тор, Куһистанга сәфәр кыйл.
Үзеңне потка тапганларга охшат,
Таба күр ул потымны, хәйлә кыйл пот».

Биредә, күренгәнчә, исламга хәтле заман икәне аңлашыла. Потлар белән чагыштыру һәм сөйгәнгә потка табынган кебек табыну кабул ителгән.

Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ында шулай ук Зөләйха мәҗусилектә, санәмнәргә – потларга табынучы. Әмма Кол Гали поэма-әсәрендә даими бер – аллалыкка омтылуны үткәрә. Мәҗүсилектәге каһарманда – Зөләйхада потларга-санәмнәргә каршы тискәре хис туа, чөнки Йосыфның йогынтысы бик көчле була:

Санәм гъәҗиз, кирәк түгел ябып кую,
Тәңре диеп, шул җансызга бил, баш ию.

Зөләйха Йосыфның үгетләрен искә алып, чын иманга килә.

Котбта исә потлар белән көрәш эзлекле рәвештә чагылмый. Ул аны үзенә максат итеп куймый. Котб әсәрендә Шаур тау – ташлар аша Гыйрак иленә, якын җирдәге бер дәйр-монастырьга барып җитә. Аны кәнишләр – христиан руханилары төзегән. Аңа монахлар тиздән якындагы матур утарга хезмәтче кызлары белән Ширин киләчәген әйтәләр. Шаур Хөсрәүнең сурәтен күрер урынга элеп куя. Кызлар килгәч, сурәттәге егетнең матурлыгына шаккаталар. Шаур кызлар янына утта табынучы рәвешендә килеп чыга. Аның Котб пир дип тә атый, бу инде суфи терминологиясе. Яратучыны Котб бу әсәрдә – Изи дип төрки сүз белән атый. Ширин Шаурны муг (утка табынучы) һәм сихер иясе дип аңлый һәм Хөсрәүнең «сурәтдин укың», дип әмер бирә (Б. 150). Сурәтне аңлатуын сорый.

Шаур бик оста сүзләр белән (Котб аны хәтта әфсүнче, ди) Хөсрәү турында сүз башлый. Ширингә ул «йөзе көн», ай, хур, ундүртенче төннең тулун ае дигән сүзләр белән мөрәҗәгать итә. Ике сүз төркиләрнең халык иҗатыннан килгән чагыштыру булса, хур исә Корьәннән килә. Җәннәттә хак мөселманнар гына лаек булып, аларга хур кызлары насыйп була. Шаур Хөсрәүнең гыйшкын бәян итә. Гүзәллеген, батырлыгын тасвирлый.

Ни аш йир, ни әленгә җам алыр ул,

Ни көндез, ни кичә рәхәт булыр ул.

Әсәрдә төркиләргә булсын, иранлыларга булсын хас сурәтләр күп. «Күңел кошы», «парвәнә» (күбәләк) тик, «тавис», «һомай».

«Изидән һәдия килде», диелә. Изинең кайсы диннән икәнен еш кына әсәрдә аеру кыен.

Шириннең апасы Мөһинбану аңа киңәшләр бирә. Хөсрәү белән мөнәсәбәтләрдә горур булырга куша.

Әгәр Кәй Хөсрәү ирсә,

без Афрасиаб без!

Мөһинбану Кайхөсрәүгә – иранлыларга каршы төркиләрнең Туран юлбашчысы, җитәкчесе Афрасиабны куеп, сөйли. Аның турында М.Кашгари XI гасырда язган атаклы хезмәте «Диване-лөгат-ит төрк»тә яза. Тонга – Афрасиаб дип исәплиләр.

Биредә Мөһинбану әрмән Мәликәсе буларак, берничек тә үз халкын Афрасиабка нисбәтле атый алмый. Чөнки әрмәннәр төрки түгел, Котб үз халкының батырын әсәренә кертә, Мөһинбану сүзләре белән яд итә. Ширин, апасының киңәшен тотып, «Изи атын тота ант эчте», ди шагыйрь. Әмма Шириннең «изи»се кем икәнен шагыйрь ачыкламый. Насара диненә карый дип исәпләргә мөмкин. Хөсрәүнең кул сузуына горур Ширин үгет-нәсыйхәт белән җавап кайтара һәм атаклы татар мәкален яңгырата:

«Бу ажун[58] изге ат берлә хуш ул, бел», ди.

Изге ат калдыру турындагы фикер татар язучыларының күп әсәрләрендә яңгырый.

Ислам сүзлегеннән килгән, мөнәҗәтләрдә даими яңгыраган фираклык темасы да бу гашыйкларга карата традицион төс ала.

Нитәк кем китте шаһ Ширин катындин,
Фиракта, түзмәдин, аһ кыйлды Ширин...
Тәмам корбан куе тик еглып ул Ай
Азак-әл йиргә орып, кыйлды күп вай.

«Корбан куе» дигәне шулай ук мөселман ритуалларына барып тоташкан йолага карый. Ислам тарихыннан билгеле булганча, Аллаһы Ибраһимга улын корбанга китерергә куша. Ибраһим, өч тапкыр төш күргәч, улы Исмәгыйльне (ТәүраттаИсхакны) корбан итәргә була. Пычак баланы кисми. Ә Аллаһы тәгалә Җәбраил фәрештә аша корбан итеп, куй җибәрә. Шул заманнан бирле Корбан чалу мөселманнарга фарыз гамәл. Ул мөселманнарның ике зур дини бәйрәменең берсе – Аид әл-Әдхә булып санала.

Котб борынгы әрмәннәргә карата да төрки мөселман дине чагыштыруын куллана. Бу аның үз даирәсендә кулланылган терминнар. Ширин аның теләкләренә каршы төшкәч, Хөсрәү Румга юл ала. Рум (Византия) императоры аңа кызын бирә.

Бу Гыйса дине куәтләнсең тип ул
Кызы Мәрьямне бирде казгу йип ул.

Күренгәнчә, династияле өйләнүләр аша христиан илләре мәҗүсиләрдә христиан динен таратуны да үзмаксат итеп куйганнар. Хөсрәү, Румнан гаскәр алып, тәхет яулаучы Бәһрам Чубин белән орыша һәм аны җиңә. Бу җинүне

[58] Ажун – дөнья.

булдыру өчен утка табынучыларның ритуалын башкара: Бузург Өмид тәхт алдына ултырып, Кояшка утру остурляб күтәреп.

Кояшка табынып, шаһ теләк тели; Бәһрам Чубин сугышта җиңелә. Хөсрәү солтанлык кыйла. «Камуг илләргә изгү аты чыкты», ди шагыйрь аның патшалык итү чорын. Шаһның Ширингә мәхәббәте кимеми, ләкин бит Гашыйклык берлә шаһлык раст килмәз, Ике эштән берен кыйл, юкса, булмаз.

Шаһ моңлана, оеды бәхтем, дип сызлана. Әрмән патшабикәсе Мөһинбану хәстә булып үлгәннән соң, Котб аның үлемен төркиләр иҗатыннан, ышануларыннан килгән сүзтезмә белән аңлата:

Кафәсдин (читлектән) җаны, кош тик, очты-китте

Бу сурәт һәр төрки шагыйрьдә кулланыш алган (Кол Галидә үк бар). XIX гасыр бөек татар шагыйре Г.Тукайда юлы-юлга кабатлана:

Очты дөнья читлегеннән

Тарсынып күңлем кошы.

«Күңел кошы» Котб поэмасында да бар. Төркиләр җанны канатлы итеп күзаллаганнар: ул тәннән кош, шоңкар, күбәләк һ.б. булып очып чыга, дип ышанганнар.

Мәсәлән, XX гасырда Ватан сугышында үлеп калган солдатның хатында мондый юллар бар:

Үзем үлсәм, җаным кайтыр Илгә

күбәләк булып.

Димәк, бу ышанулар халык аңында тотрыклы рәвештә мең ел дәвамында яшәгән, аның иҗатына һәм шагыйрьләр иҗатына кергән.

Шулай ук татар халык мөнәҗәт-бәетләрендә, җыр, дастаннарында урын алган борынгы төркиләрдән үк килгән дәһшәтле әҗәл сурәте Котб поэмасында традицион кулланыш таба.

Поэмада дәрвиш Хөсрәүгә үгет-нәсыйхәт һәм киңәшләр бирә. Язучы татар халык иҗатында булган мәкаль-әйтемнәрне кулланып яза.

Мең ирсә дустларың һәм аз тиеп бел,

Бер ирсә дошманың, андин сакынгыл.

Әҗәл турында традицион фикер әйтә: Әҗәл

сагракыны нәүбәтчә сакый,

Ашырмаз, эчрер ул – бу дәүр аякы (әҗәл бокалы)

Мөнәҗәтләрдә үлемнең төрки-татарда кабул ителгән билгеләреатрибутлары да күрсәтелә, мәсәлән, әҗәл суы, әҗәл угы:

Әҗәл угын атар туры,

Берәү дә котыла алмас.

Котб та шушы төркиләр кулланган атрибутны файдалана, эчемлек салган әҗәл савыты – дәүр аяк. Котб поэмасында дәрвиш бу сурәтне үгетнәсыйхәт өчен дә куллана, Хөсрәүне дошманының үлеменә шатланмаска үгетли, бар кеше дә үз нәүбәтендә ул бокалдан эчәр, ди:

Янә үлмешдә дошман – булмагыл шад.

Хөсрәү шаһ дошманы Бәһрам үлеменә кайгыра, өч көн матәм тота, илгә мал вә туар өләшә. Ул катлаулы шәхес һәм аңарда мәкерлек тә күренә. Фәрхадның үлеменә сәбәпче була, ялган хәбәр җиткерә. Фәрхадка Ширин үлде, дигән хәбәрне җиткергәч, егет аһлар итә, зарлары күккә аша. Шул ук вакытта Котб аның авызыннан үзенең тормыш фәлсәфәсен дә әйттерә: Уыч тупрак бу йир үзрә табылмаз, Кем анда адәминең каны булмаз.

Димәк, адәм каны түгелмәгән туфрак юк. Фәрхад – тереклек кирәкми, дип, җан бирә.

Ширин аның үлемен ишетеп, бик елый, кайгыдан иелеп төшә. Хөсрәү үзе сәбәпче булган үлемгә бик кайгыра. Хөсрәүнең хатыны Мәрьям да вафат була. Хөсрәү эчтән бик шат була. Ширин аңа хат яза, җанын кайгы белән

имгәтмәскә куша. Гайса «сыман терелтә алмассың, ди. Мәрьям үлде, Гыйса булсу бакый», – дип насара диненчә аңлату, юату сүзләрен әйтә (Гайса мәңгелек, ди).

Хөсрәү Ширинне никяхсыз алырга тели, әмма ул намусын нык саклый. Хөсрәү үч итеп, Исфаханнан Шәкәр исемле кызга өйләнә, ләкин Ширинне оныта алмый. Бер бүлек «Ширин, ялгыз калып, тәңре җәлләләһегә мөнәҗәт кыйлганы», – дип атала. Биредә Котб янә насара динен тоткан Ширингә карата ислам төшенчәләрен кулланып, хәлен аңлата.

Тәңре – төркиләрнең мәҗүси Алласы, җәлләләһе дип исламда Аллаһы тәгаләгә мөрәҗәгать итәләр. Мөнәҗәт исә ялгызлыкта үз-үзең белән сөйләшү, арыну, ярлыкауны сорап, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итү дигән мәгънәне аңлата. Ширин мөселманлыкта булмагач, болар аңа ят. Котб үзе өчен таныш булган терминнар белән насара динендәге Шириннең халәтен аңлата. Әсәрнең теле, аудиториясе – төрки, мөселман халыклары, шуңа күрә эчтәлекне автор алар өчен якын һәм аңлаешлы сүзләр белән аңлата.

Хөсрәү, ауга чыгып, Ширин янына бара, аның сараена керергә тырыша. Ширин, аны күреп, һушсыз кала, әмма «сабырлык атына атланырга була». Сабыр – Коръәндә бик еш кулланылган, Аллаһу тарафыннан макталган сыйфат.

Ширинне автор Коръәни сыйфатлар белән бизи. Ширин Хөсрәүне кабул итми. Сараена кертми. Аерым чатыр кордырып, үзе күрешергә чыга. Хөсрәү «ишек багладың» дип, бик үпкәли. Җир белән тиң иттең, ди. Хөсрәү, үпкәләп, иленә кайта, Шаурга зарлана. Шаур аны тынычландыра. Чичәкне кем тикәнсез күргәне бар, ди. «Сәнең ярың бар андин үзгә, бары аның юк синдин үзгә һич яры» дип, аның гаепләрен аңлата, башка хатыннарга өйләндең, ди. Ширин, ялгыз калып, үкенә, кайгыра. Ул Хөсрәүнең эзеннән юлга чыга. Юлда Шаурга юлыга һәм үзенең Хөсрәүгә булачагын, тик «мәңа кәбинсезин шаһ сонмасын

кул» дип шартын әйтә. Шауыр аны («ул пәрине», ди) чатырга озата. Хөсрәүгә хәбәр итә. Хөсрәү туй чатырын корырга куша. Алар әйтеш җырлары белән гыйшыкларын аңлаталар. Хөсрәү «кәбинсез алмыйм», дип ант итә. Алар яратышып гөнаһсыз төн чыгалар. Икенче көн Хөсрәү аны каласына алып, тәхеткә утырта, затлы асылташлар белән бизи. «Ширинне алып килгәнче кәбин төзәтте», ди шагыйрь. Зур һәм бай мәҗлес насарача кәбин үтәгәннән соң була. Әмма ләкин диннең бөтен таләпләре утка табынучы Хөсрәү тарафыннан үтәлми. Чөнки бит аның Шәкәр исемле хатыны исән, ә ике хатынлы булу насара динендә рөхсәт ителми.

Шаһ үзенең Мәрьямнан туган улы Ширвия турында Бозорг Өмид белән киңәшә, дошманлыкта гаепли. Маг аңа күңеленнән яманлыкны куарга куша: «Сән изге сән, Яман булмагай ул һәм». Аптырап, шаһ үзен атәшханә (утка табыну йортына) илтергә куша.

Ширин дөньяның вакытлы икәнен сөйләп, Хөсрәүне юатырга тырыша.

Олаш бу адәм углы монда калмаз,
Кеше кем башлы булыр ахыр үлмәз.

Ширвия бер төнне, Хөсрәү белән Ширин йоклап ятканда, атасын хәнҗәр белән чәнчеп үтерә. Ширин Хөсрәүне, зур патшаларга тиеш булганча, озата.

Бозорг Өмид исә дөньядан бар кеше дә китәчәген әйтә. Бу юлларда Әхмәд Ясәвидән үк килә торган мотивлар яңгырый: Котб төрки әдәбият традицияләрен, мөнәҗәт традицияләрен дәвам итә.

Каны шаһлар шаһы? Солтан каны?
Каны ул арслан үлтергүче Пәрвиз?
Ни бик, ни кол? Ни Хөсрәү? Ни Нуширван?

Каны – кая? дигән ачыргалап сорау бөекләрнең, изгеләрнең дә дөньядан үткәнен искәртү булып төрки-татар шигъриятендә даими яңгырый:
Берәү дә җирдә яшәп калмый.

Ширин, Хөсрәү яткан мавзолейга кереп, хәнҗәр белән үзен үзе үтерә.

Котб Низаминең борынгы Иран тарихыннан бәян иткән сюжетын еш кына төрки җирлеккә күчереп тасвирлый. Бу турыда бик күп образ-сурәтләр сөйли: Тулун Ай, Ай, Айның 14 нче кичәсе дигән чагыштырулар, Тәңре, күңел кошы, җан кошы очу, җан, төш күрүләр, сурәткә гашыйк булу, ислам диненә кагылышлы гыйбарәләр – Аллаһ җәлләлөһө, мөнәҗәт, фираклыкаерылу. Поэмада аерым жанрлар кулланылмый ә бәлки төрки тел, татар теленнән килгән әйтемнәр, мәкальләр шактый.

Дөрес, Котб поэмасын үзе дастан дип атый. Чыннан да, әсәр шушы жанрга хас эпизодларны үз эченә алган – традицион төш күрү, Ширинның Хөсрәү сурәтенә гашыйк булуы (Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф»ында Зөләйха Йосыфның сурәтен күреп, гашыйк була), әкияти детальләр: Хөсрәү арсланны йодрык белән сугып үтерә, Фәрхад кыя ташларны ватып, сөт агызу өчен улак эшли һ.б.). Бу мотивлар дастан жанрына хас. Котб әсәрне назыйрә итеп яза, ул поэмага ярым оригиналь-ярым мөстәкыйль характер бирә, ди белгечләр.

Хөсрәү вә Ширин, Фәрхад вә Ширин – чиксез, бөек мәхәббәт символы булып бөтен төрки, мөселман әдәбиятына кергән. Бигрәк тә суфи шагыйрьләр бу образларны Аллаһыга гашыйк суфиның чиксез мәхәббәт символлары итеп кулланалар. Күрәсең, Фәрхад мәхәббәтнең сафлыгы һәм мәхәббәт хакына үз-үзен корбан итүе белән суфиларга якынрак булган. Мәс., Ә.Ясәви бу мәхәббәтне еш искә ала.

Ләйлә-Мәҗнүн, Фәрхад-Ширин,
Вамык булгыл,
Гашыйк булмай, хак дидарын
күрсә булмас.[59]

---

[59] Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр, б. 134,

Суфи Фәрхад кебек үз-үзен Аллаһыга гыйшык хакына корбан итәргә әзер, хак дидарын күрергә омтыла. Суфиларны да гашыйклар, дип атыйлар.

Суфилар турында Котб, һичшиксез, мәгълүматлы

булган. Сыйфатын һич адәм тасвир итәлмәс,
Кеше гаклы моңа барып җитәлмәс.
Әгәр ул бер заһидны бер дә юкка
Җибәрсә, ихтыярлыдыр, тәмугка.[60]

Димәк, Аллаһы тәгалә бу тәкъваларның язмышын үзе хәл итә. Котб гарәп сүзе тәмугны куллана, ул җәһәннәмне аңлата. Котб үзе дә гайбирәннәрнең берсенең исеме. Язучы тәхәллүсне белеп сайлаган һәм үз заманының күп якларын аңлатып, бөек мәхәббәткә дан җырлаган, төрки әдәбиятны гүзәл әсәр белән баеткан.

Сораулар

1. Урта гасыр төрки шагыйре Котбның "Хөсрәү вә Ширин"е кем әсәренә назыйрә итеп язылган?
2. Әсәр Иран тормышының исламга хәтле чорын тасвирлый. Нинди дин тотучылар яши анда?
3. Котб үзе нинди диндә? Исламда икәнен исбатлагыз.
4. Иран шаһы Хөсрәү нинди хәлдән соң Ширинга гашыйк була, нинди юллар белән аның мәхәббәтен яулый?
5. Әсәрдә традицион татар халык иҗаты сурәтләре бармы?
6. Бу мәхәббәт ни өчен фаҗигале тәмамлана, суфи шигърияттә Хөсрәү, Фәрхад, Ширин чиксез мәхәббәт символларына әйләнәләр?

[60] Сибгатуллина Әлфинә. Суфичылык серләре. – Казан: Заман, 1998. – Б. 161.

§ 2. Харәзминең «Мәхәббәтнамә» поэмасы

Урта гасыр әдәбиятының тагын бер эпигоны – Харәзми. Аның чын исеме тарихта калмаган. Тәхәллүсе – Харәзми. Аның бер генә әсәре билгеле: «Мәхәббәтнамә». Язучы 1353 елда Мөхәммәт Хуҗа бәкнең җәйләвендә кунак булган һәм әсәрен аңа багышлаган. Әсәр панегерик характерда һәм лирик чигенешләр белән аралаштырып язылган.

Әсәр атаклы тюркологлар тарафыннан өйрәнелгән. Аның белән инглиз тюркологы Ч.Рье танышкан, рус галимнәре В.В.Бартольд һәм А.Н.Самойлович тикшергән, төркмән галиме М.Н.Хызыров, төрек галиме М.Күпрелезадә үзбәк галиме С.Касыймов хезмәтләр язган. Текстларны аерым китап итеп А.И.Щербак һәм Әмир Нәҗип эшләгән. Әмир Нәҗип аны гарәп хәрефендәге күчермәсеннән алган. Поэма төрле жанрга караган әсәрләрне үз эченә алган: газәл, мәснәви, кыйтга, мәдхияләр һәм Аллаһыга юнәлткән классик мөнәҗәт тә бар[61].

«“Хорезми” демонстрирует виртуозное владение словом, совершенное чутье к смысловым оттенкам слова. А поэзия XIV века в целом приобретает усложненно-метафорический вид», – пишет Н.Ш.Хисамов[62]. Чыннан да, Харәзми Шәрекъ әдәбиятының барлык традицион образларын үзенең шигъриятендә оста файдалана. Үзен кунак иткән аксөяк Мөхәммәд хуҗа бәккә карата мәдхиясендә аны традицион хакимлек символы булган Фәридун, Сөләйман, Йосыф образлары белән чагыштыра. Хуҗаның батырлыгын Фирдәүси каһарманы Рөстәмгә, юмартлыгын Хатәм-Тайга тиңли. Бу шулай ук

---

[61] Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Т.К.Н., 1984. – т.1. – Урта гасырлар дәвере. – Б. 196-198.

[62] История татарской литературы средневековья (VIII–XVIII вв.). – Казань: ИЯЛИ, 2005. – Б. 137.

шигъри традиция. Үзеннән алда яшәп иҗат иткән Котб поэмасының мәхәббәт каһарманнарын бик үзенчәлекле искә ала.

«Күңел ширин сүзеңә булды Фәрхад», – ди. Димәк, күңеле татлы сүзгә гашыйк була.

Мәснәви, мөнәҗәтләр – суфи шагыйрьләрнең яраткан жанры. Харәзми дә аларга суфичыл мәгънә салып яза. «Мәснәви» дигән шигырендә болай ди: Кил, әй сакый, китергел бадә-и наб, Көлә-уйнаю эчсенләр бу әсхаб[63].

«Сакый – су бирүче, шәраб өләшүче».

Суфилыкта сакый – Аллаһ, шәрабка охшатылган иляһи гыйшыкны гашыйклар Раббының кулыннан эчәләр[64].

Сакый – мөршид, рухи җитәкче дә. Бадә – күчерелмә мәгънәдә дә иляһи гыйшыкны аңлата, гыйшык шәрабе салынган күңелне белдерә[1]. Бу мәснәви, һичшиксез, авторның суфичылык белән танышлыгын күрсәтә. Шушы мәснәвидә дөньяның фанилеге, ахыры әҗәл булачагы язылган. Ахыргы юллар сабырлыкка өнди; ул да Коръәндә макталган, суфиларга тиешле саналган сыйфат:

Сабырдан яхшы юктыр,
пишә кыйлсам.

Башка мәснәвиләрдә дә гыйшыклыктан исерү мотивлары бар, ул Аллаһыга гашыйклыкны аңлата, шулай ук сабырлык мактала. Яисә тагын бер мәснәвидә сакый сурәте бар һәм сабырлык мактала:

Кил, әй сакый, китергел
лаләгүн мәй.
Кем ул мәй кыйлде күпне

---

[63] Борынгы төрки.., б.144-154.

[64] Сибгатуллина Әлфинә. Суфичылык серләре. – Казан: Заман, 1998. – Б. 261–262.

Хатәми тай.

Мәй, шәраб, ширбәт – иляһи гыйшык, иляһи гыйлемнәрнең суфичыл аңлатмасы. Күренгәнчә, Харәзми суфилар кулланган символ-сүзләрне һич ялгышсыз, шушы ислам мистиклары рухында куллана. Аның һәр мәснәвие сабырлыкны мактап тәмамлана.

Сөйгәнгә мөрәҗәгатьләр шулай ук дини сурәтләр ярдәмендә үтә.

Әйткел, әй буе – тоба ботагы...

Ишегең тупрагы – кәүсәр болагы...

Сөйгәнен шагыйрь җәннәт агачы тубыйга һәм ишек туфрагын җәннәт чишмәсе кәүсәргә тиңли.

Нечкәләп караганда, шагыйрьнең газәлләрендә дә иляһи гашыйкның Аллаһыга мәхәббәте чагыла, аңа үзен тапшыру күренә:

Безнең мәзһәптә гашыйкларны сезләр.

Әгәр үлтерсәңез, таван юк, әй җан.

Кыйтга дип аталган шигырендә дә суфиларга хас фикерләр бар.

[1] Шунда ук, б. 61, 219.

Хәрабәт эчрә мәсҗиддә йирем бар,

Кем уш һәм рәнд мин, һәм парса мин.

Хәрабәт – гар. харап, җимерек, егылган дигәнне аңлата. Ул мәйханәнең зурысы. Суфи шагыйрьләр тарафыннан хәрабәт тышкы дөнья, матди барлыклар дөньясы булып күзаллана. Димәк, шагыйрь шушы матди дөнья эчендә изге урыным – мәчетем бар, ди. Ул үзен парса – тәкъвә дип тә атый. Шагыйрь эзлекле рәвештә ислам динендә һәм Аллаһыга туктаусыз инануда һәм гашыйклыгын белдерүдә. Мөнәҗәт дип аталган шигырендә ул моны, суфи символларыннан башка, ачык итеп әйтә:

Иляһи, якты кыйлгыл җаныбызны,

Хәлалдин саклагыл иманыбызны.

Тикәндин[65] кодрәтең пәйда кыйлыр гөл,

Хата күп килде мин колдин: кичергел.

Мөнәҗәт – ялгызлыкта Аллаһы Тәгаләгә, ярлыкавын сорап, мөрәҗәгать итү дигән мәгънәне аңлата. Әсәр мөнәҗәт дип аталгач, Харәзми жанр кануннарын истә тота, Аллаһыга мөрәҗәгатендә иманына ныклык һәм гөнаһларын кичерүне сорый. Әсәр классик жанр кысаларында язылган Харәзми, суфи шигъриятенең бөтен бизәкләрен файдаланып, урта гасыр әдәбиятын гүзәл әсәр белән баеткан.

Сораулар

1. Харәзминең әсәре (XIV гасыр) бик күп галимнәрнең игътибарын кайсы ягы белән җәлеп иткән?
2. Харәзминең поэмасында нинди жанрлар урын алган?
3. Аның суфичылык белән кызыксынуы нинди образларда күренә?

§ 3. Хисам (Хусам) Кятиб иҗаты һәм дини йогынтылар

Татар әдәбиятында «Җөмҗөмә солтан» дигән дини әсәр бик популяр булган. Аны 1370 нче елларда Хусам Кятиб язган. Үлгәч, җәһәннәмгә эләгеп, бар газапларны кичергән, аннан баш сөяге җир өстенә чыгарып ташланган патша-хаким турындагы сюжет-легенда Борынгы Көнчыгыш илләрендә шактый таралган. Көнчыгышның атаклы суфи шагыйре Фәридетдин Гаттар, легендадан файдаланып, поэма язган (1119 ел). Әсәр элек-электән, кулдан күчерелеп, татарлар арасында таралган. Татарларда Ф.Гаттар әсәрләре киң таралган, сюжет нигезе Х.Кятибка тәэсир иткән булса кирәк. Аны төрки әдәбиятта поэтик эшкәртүче беренче автор Х.Кятиб[66]. Шул ук легенда

[65] Тикәндин – чәнечкедән.

[66] Татар әдәбияты тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – Б. 235.

Византия аша Русиягә килеп эләккән, әсәр «Хождение богородицы по мукам» дип атала. Бу сюжет мотивларына Италиядә бөек Алигъери Данте (1265–1321) «Божественная комедия» исемле әсәрен яза.

Бу әсәрләрдә җәһәннәм күренешләре бик тәэсирле сурәтләнә. Итальян шагыйре Данте Алигьери (1265–1321) «Иляһи комедия» исемле поэма авторы булып дан казана. Бу әсәрдә шагыйрьнең 25 яшьтә үлгән сөйгәне Беатричене эзләп, җәһәннәмгә баруы тасвирлана. Аны атаклы Рим шагыйре Вергилий (б.э.к. 70–19 елларда яшәгән, «Энеида» авторы) озатып йөри. Алар җәһәннәмнең 9 катын үтәләр һәм бик күп гөнаһлы җаннарның газапларын күрәләр. Шагыйрь тарихи шәхесләрнең яхшы һәм яман эшләре өчен алган җәзаларын тасвирлый. Ул аларны үзенең иҗтимагый-политик карашлары күзлегеннән карап бәяли, хәтта исән дошманнарын да тәмугта итеп күрсәтә. «Божественная комедия»дә тәмугта, җирдә ике йөзле, саран булган, гауга куптарганнар, акырып йөрүчеләр арасында папа да, кардинал да бар. Хәрам акча җыеп баючылар ташка кысып җәзалана.

Азгыннар, икейөзлеләр, сихерчеләр, талаш башлаучылар сумалада кисәкләп кайнатыла. Ялагайлар, азгыннар нәҗескә буялып, үз-үзләрен чыбыркылыйлар. Катил нәфесләр, караклар, ялган акча ясаучылар, сатлыкларга да җәза бирелә.

Аллаһыга һәм кешеләргә хыянәт итүчеләр иң каты җәзага тартыла. Болар арасында Иуда, Брус һәм Кассий һ.б.

Иисусны саткан Иуданың башы күкрәгенә баткан, ә үкчәләре тышта, шул килеш аны ярканатсыман коточкыч кошлар туктаусыз тырный, тиресен туный, чукый. Брут авыр ыңгыраша, аны да кошлар чукып газаплый.

Тираннар, разбойниклар, кеше үтерүчеләр, талаучылар кайнап торган кан елгасында газапка дучар ителгән. Алар коточкыч тавыш белән кычкырып

пешәләр. Шагыйрь алар арасына Александр, Дионисий, Атилла – “бич земли”, Тир кебек шәхесләрне кертә.

Шагыйрьнең тасвирлары шигъри чигенешләр белән үрелеп бара. Аның фәлсәфи чигенешләре заманының бөекләренә, Тәүрат, Инҗил сурәтләренә мөрәҗәгать итеп башкарыла. Иляһиятне ул яктылык чыганагы итеп кабул итә. Данте өчен иң изге сурәт – сөйгәне Беатриче һәм аңа булган үлемсез мәхәббәт – «Любовь, что движет солнца и светила»[67].

Ә «Хождение богородицы по мукам» дигән апокрифның иң борынгы русча тексты XII гасырга карый[68]. Әсәрдә богородица архангел Михаилдан христиан кавеменә төшкән газапларны күрсәтүен сорый. Аңа җәһәннәмне күрсәтәләр. Анда ир һәм хатыннарның җаннары җәзалана. Болар җирдә мәҗүсиләр булган, Аллаһы бар иткән затларга табынганнар, Троян, Хорс, Велес, Перунны алла дип йөргәннәр. Әсәр шул турыда хәбәр итә.

Богородица 7 кат җәһәннәмне дә күргән, алар елау, ялвару белән тулган. Ут елгасында билдән, күкрәктән, муеннан чумган гөнаһлылар баскан.
Билдән чумганнары ата-ана каргышын алганнар, күкрәктән – кеше ите ашаучылар, муеннан чумып басканнары – тәре тотып ант иткән ялганчылар. Богородица аягыннан асылган бер ирне күрә, аны кортлар кимерә икән. Бу кеше дөньялыкта алтын-көмешенә процентлар алган; тагын берәү теленнән асылган, авызына еланнар оялаган. Ул гайбәтче һәм биләмче хатын булып, кешеләрне талаштырган. Гаилә бозучылар, ир белән хатынны аеручылар тимер агачка телләреннән асылган. Ут дәрьясында бик күп гөнаһлылар яна икән. Болар азгын юлда йөрегән ир һәм хатыннар, эчкечеләр һәм Аллаһ әмерен үтәмәүче явыз князьләр, патшалар. Казанда сумалада кайнаучылар

[67] Данте Алигьери. Божественная комедия. – М.: Московский рабочий, 1986. – С. 444.

[68] Апокриф – произведение с библейским содержанием, но опровергаемое церковью как недостоверное. – Ожегов. Словарь русского языка. С. 14.

богородицага мәрхәмәт сорап ялваралар. Әсәрдә Иисус Христосны газаплаган яһүдиләр һәм җен-шайтанга ышанучылар сумалада кайнатыла.

Шуннан изге ана барлык фәрештәләрне һәм пәйгамбәрләрне гөнаһлылар өчен, христианнар өчен дога кылырга чакыра. Алар дога кылалар, әммә Алла аны кабул итми. Шуннан Изге ана улына ялвара. Улы Гайса Алладан изге анасы хакына газаптагыларны гафу итүен сорый. Ул Бөек пәнҗешәмбедән изге пятидесятницага хәтле газаплар тынар, тынычлык килер ди, һәм троицаны бөекләргә куша[69].

Бу әсәрдә җәзага дучар булачак гөнаһлар санала һәм алардан кисәтелә. Иң зур гөнаһ мәҗүси аллаларга ышану, Аллаһыны танымау, ялган ант, гайбәт, кеше талаштыру, патша-түрәләрнең явызлыгы. Күренгәнчә, апокриф насаралыкка, дини тәрбия бирүгә юнәлтелгән, Гайса дини-әхлакый тәртипкә куркыту юлы белән дә өйрәтә.

Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан»[70] дигән поэмасының башламы, төрки суфи шагыйрьләрнең күп әсәрләренә хас булган «кани» дигән дәһшәтле сорау-җаваптан башлана. Шагыйрь Адәм белән Хаувадан башлап, пәйгамбәрләрне, патшаларны, ислам изгеләрен санап китә дә, аларның да бу дөньядан бер парә бүзгә чолганып китүләрен искәртә. Кара туправ барысын да – солтанны да, колны да – тигезли дигән фикерне үткәрә. Урта гасыр әдәбиятының фәлсәфәсе – һәр җанның үлемгә дучар икәне әсәрдә лейтмотив була һәм дөньядан китәсене искәртә. Димәк, хәер итәргә ашыгырга кирәк. Чөнки килдең дөньяя – китмәк кирәк,

Бар көчең йиткәнчә хәйр итмәк кирәк.

[69] Хрестоматия по древней русской литературе XI-XIII вв. – М,, 1955. – С.7-13.

[70] Җөмҗөмә солтан // Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары. – Казан: КУН, 1981. – Б. 157–170.

Хисам Кятиб поэмасында җәһәннәм турында коруг баштан Гыйса пәйгамбәр сораштыра. Ул, Шам илендә йөрегәндә, сахрада бер адәм башы күрә. Анда мондый язу була:

Кем сән, и баш, монча йөреп, монча ят!

Янә сәндин монча эшләр кичисәр,

Соңра жаның кошы сәндин очисар.

Мәрьям углы Гайсә, бу хәлгә бик аптырап, Аллаһыга үтенеч белән ялвара, баш, телгә килеп, сөйләсен иде, ди. Хакъ аңа рөхсәтен Җәбраил аша белдерә. Баш тәңре фәрманы белән хәлен рухуллаһга сөйли. Дөньяда ул мәлик булган, аты Җөмҗөмә солтан икән. Галәмгә ул үзенең гаделлеге белән танылa. Башкаласы зур, патша сарае җәннәт кебек икән. Малы чиксез, 10 меңләгән хезмәтчеләре, ун мең хәләл жефетләре, бик күп мал-туары була.

Үзе бик юмарт, сансыз халыкны туендырган, ашаткан.

Бервакыт Җөмҗөмә солтан мәҗлестә утырганда бер кырнагына күзе төшә һәм аның белән аулакка китә. Шулчак «бер фәкыйрь керә һәм ихсан теләйүр». Солтан игътибар итми, ачулана. Ул кеше бик күңелсезләнеп китеп бара. Солтан соныннан чыгып аны эзләп карый, таба алмый. Шуннан мунчага бара, анда башына бер таз су коя. Башына шеш чыга, солтан чиргә сабыша. Аны дарулыйлар, әмма ул сихәтләнми. Газраил килеп, аңа үлем ширбәте эчерә. Җөмҗөмәгә кайтсак, “жаны чыгып, калды коруг гәүдә буш”, диелә:

Анча кадәр мал-мөлкәт кем, и вәли,
Тотмадылар бер сәгать – чыкты жаны.

Солтанны бер парә бүзгә төреп, туфракка, гүргә салалар. Ике фәрештә кереп, тәңрең кем, әйт, ди. Мәҗүси син, дип сорау алалар, гөрзи белән оралар. Аннан аны тәмугка озаталар. Җиде тәмуг аша өстериләр. Җөмҗөмә Гайса пәйгамбәргә җәһәннәм исемле тәмугны тасвирлый. Анда ул нәфеслеләрнең янганын күрә. Тәкәбберләрнең, мин-миннәрнең аяктан асылганын күрә. Гайбәтчеләр күзсез, кешегә бәла, яла ягучыларның телләре иңсәләреннән

асылынган. Хәрам, алтын-көмеш җыючыларның күзләренә алтын акча кыздырып басалар икән. Риба җыючылар ут һәм ялкын ашый. Юлбасарларның башлары киселеп, яңадан үсә һәм тагын кисәләр, шундый газап бирелгән. Җәһәннәмдә ипи-тоз хакын аңламаганнарны чәчләреннән асып, йөзенә ут чәчрәтәләр. Кешегә яхшылык кылмаган, ярдәм итмәгәннәр ялангач килеш, туктаусыз кан агызып йөриләр. Шуннан солтанны өстерәп бер табутка кертәләр, анда янә өч солтан утыра, аларны елан һәм чаяннар талый, чәнчә, тешли. Яңа ит үскәч, тагын шул ук газап. Җөмҗөмә дә бу газапны татый. Күпмедер вакыттан аны коткарырга дигән әмер килә. Җөмҗөмә җирдә солтан булган чагында фәкыйрьне һәм гидайны баккан, ярлыны һәм байны тиң тапкан. Шуның хакына тәмугта дүрт ел газап чиккәннән соң, аны җир өстенә чыгарып ташлыйлар.

Бу хикәяне тыңлагач, Гайса баштан сорый: «Нәби килмәдеме хакъдин сезә?» Баш җавабында аларга Ильяс нәби килгәнен әйтә, әмма Җөмҗөмә һәм аның халкы Ильяс нәбинең тәңресенә инанмыйлар, Аллаһыга ышанмыйлар. Шуңа күрә дә поэмада иман китермәгән солтан җәһәннәмдә җәзасын ала. Мәҗүси булуның газапларын татый. Ул үзен терелтүне сорый һәм бер Аллага гыйбадәт кылачагын әйтә. Гайса Аллаһыга ялвара, солтан терелә һәм «Ля иляһа илляллаһы»ны әйтә, иман китерә. Солтан Котдус (Иерусалим) иленә юнәлә, шунда тау тишегендә йитмеш ел гыйбадәт кылып яши, мөэмин булып җаны чыга.

Әсәр мәҗүсилеккә каршы юнәлтелгән. Аны суфичыл идеяләр таратучы поэма дип исәплиләр. Билгеле, суфилардан килгән мотивлар башламда һәм ахырда көчле яңгырый. Поэма традицион «кани»дән башлана һәм солтанның мәгарәдә 70 ел гыйбадәт кылуы белән тәмамлана. Шул ук вакытта гомумисламдагы бераллалык идеясе үзәктә тора, мәҗүсилекнең иң зур гөнаһ икәнлеге исбатлана. Төрки-татар әдәбиятының төп лейтмотивы – изге ат калдыру әсәрдә шулай ук ачык чагылган:

Тапмас ирде кеше дөньядин морад,

Бәс калыр ирмеш җиһанда изге ад[71].

Хисам Кятиб үзенең хезмәтенең Бер Илаһка, аның динен хаклауга багышланганын поэманың бетемендә дә искәртә. Чөнки поэма мәҗүсинең хак дингә, бер Аллага килүен күрсәтә. Аңа килмәгәннәр җәһәннәм газабына дучар ителгән. Шагыйрь Аллаһыга мөнәҗәт әйтеп китә:

Рәхмәт иткел барчага син, и рәхим!

Кыйл шәһадәт күңлене син мөстәкыйм (туры).

Хәтем кыйлдым, я илаһәл галәмин, Ярлыкагыл,

я илаһәл, ахирин.

Гәрчә колыңдин килептер күп хата

Рәхмәтең дәрья сәнең, кыйлгыл гата [72] . [73]

Шагыйрь мөнәҗәт традицияләрен дәвам итә.

Әйтергә кирәк, әсәрнең җәһәннәм газапларын күрсәткән өлеше һәм рус әсәренә, һәм Данте әсәренә шактый охшаган. Җәһәннәмдә иң зур җәза «Хождение богородицы по мукам»да һәм «Җөмҗөмә солтан»да мәҗүси булган өчен бирелә. Башка гөнаһлылар – ялганчылар, гайбәтчеләр, ялган акча ясаучылар, кешеләр арасын бозучылар, азып-тузып йөрүчеләр һәр өч әсәрдә дә охшаш диярлек җәзалар алалар. Бу өч әсәр арасында Данте әсәре борынгырак, ул җәһәннәмне җир астына урнаштыра. Хисам Кятиб әсәре һәм рус апокрифы мәҗүсилек өчен иң көчле җәзаны бирәләр, ә әсәрләре Аллаһыга дога кылып тәмамлана. Бераллалык тантана итә. Алар җәһәннәмне инде күктә урнашкан

[71] Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары, –С. 170.

[72] Гата – бүләк.

[73] Борынгы төрки.., б. 170.

итеп күрсәтәләр. Әсәрләрнең тәрбияви тәэсире җир кешеләренең иманын ныгытуга, әхлагын тәрбияләүгә юнәлтелгән. **Сораулар**

1. Татар әдәбиятендә Хисам Кятиб язган баш сөяге турындагы легендага ияреп Көнчыгышта кайсы халыкларда нинди әсәрләр язылган?
2. Кятибнең “Җөмҗөмә Солтан” дигән әсәрендәге җәһәннәм күренешләре башка шундый әсәрләргә охшаганмы, аерылып торамы?
3. Җөмҗөмә Солтан дөньяның вакытлы булуын нинди сорау белән аңлата?
4. Солтанны ни өчен яңадан якты дөньяга җибәрәләр?
5. Иң зур гөнаһ дип нәрсә атала һәм иң зур җәза бирелә, нәсихәт нәрсәдән гыйбарәт?

§ 4. Сәйф Сараи иҗаты

Сәйф Сараи – XIV гасырның атаклы төрки шагыйре (1321–1396). Ул әдәбият тарихын ике гүзәл әсәр белән баеткан. Беренчесе – «Гөлестан биттөрки» (Төркичә Гөлестан), икенчесе – «Ядкярнамә». С.Сараиның «Гөлестан бит-төрки»е мәшһүр фарсы шагыйре Сәгъди Ширазинең «Гөлстан» (1258) дигән әсәренең тәрҗемәсе. «XIV гасыр төрки әдәбиятының тиз вакыт эчендә югары үсешкә ирешүендә алга киткән гарәп-фарсы әдәбиятларын өйрәнү зур роль уйнады», – дип яза урта гасыр әдәбиятының зур белгече Х.Ю.Миннегулов[74]. Бу әсәр борынгы төрки әдәби телдә язылган, ул 1398 елда тәмам була. Тәрҗемә генә булып калмыйча, ул шул ук вакытта шактый мөстәкыйль әсәр, назыйрә дә. Назыйрә исә – үзе сайлаган автор белән ярышып,

---

[74] Миңнегулов Х.Ю. Сәйф Сараи. Тормышы һәм иҗаты. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1976. – Б. 176.

теманы ачу, яңа әсәр язу. Әсәр тормыш дәреслеге дә, уку өчен мавыктыргыч китапта[75]. Сәйф Сараи үзенә кадәр булган әдәби казанышларны үзләштереп, назыйрә язган. Язучы туган җирен «Камышлы» дип атый. Бу чорда Аксак Тимер яуларының Ургәнч шәһәрен җимерүе, халкын кыруы билгеле. Шул сәбәпләр аркасында булса кирәк, шагыйрь туган җирен ташлап, Мисырга китә. Мисырда «Гөлстан»ның тәрҗемәсен башкара. Әсәр тоташ сюжетлы түгел. Шагыйрь ритмлы прозаны рифмалы шигъри юллар белән аралаштырып язган. Тематик яктан ул сигез бабка бүленгән. Аларның исемнәре ук эчтәлеккә характеристика бирә. Исемнәр түбәндәгечә: I – патшалар тормышы турында, II – дәрвишләр әхлагы, III – аз белән канәгать булуның хәере, IV – эндәшми торуның файдасы, V – мәхәббәт һәм яшьлек, VI – зәгыйфьлек һәм картлык, VII – тәрбиянең тәэсире. VIII – сөхбәт (сөйләшеп утыру) әдәбе турында. Бу исемнәр дә әсәрнең эчтәлеген шактый ачып, аның фикер юнәлешен күрсәтәләр.

«Гөлстан»ның тәрҗемәсе шактый ирекле: бер өлеше төркичә төгәл башкарылган, бер өлешендә тема-идеяләрне Сараи үзенчә үстерә, ә тагын бер өлеше оригиналь шигырьләрдән тора.

Шагыйрь язуынча, акыл ияләре белән җыелып утырган җирдә аңа шәйх Сәгъдинең «Гөлстан»ын төркичәгә тәрҗемә кылырга тәкъдим итәләр. Сәйф «Инша Аллаһы тәгалә» дип, «Аллаһы язган булса», дип, «тәңрегә тәвәккәл кылып» тәрҗемәгә керешә. Әсәрнең оригиналы да, төркичәгә Сараи тәрҗемәсе дә традицион рәвештә Аллаһыга һәм Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдхияләрдән башлана.[76]

---

[75] Брагинский И. 12 миниатюр. – М., 1966. – С. 217.

[76] Гөлестан бит-төрки / Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1981. – Б. 180–240.

Шулай ук үз заманындагы реаль шәхес – Искәндәрия мәлигенә дә С.Сараи мәдхия сүзләрен җиткерә, аңа карата – Хәтәм Тай дигән мактау сүзләре әйтә, юмартлыгына ишарә итә. Батырлык символларын кулланып, «Хәмзә йөрәкле, ирдәм ире Рөстәм заман», дип яза. Мондый башламнар үзенә хәтле яшәп иҗат иткән шагыйрьләрдән Котб, Харәзми, Бәркә Фәкыйһлардан килгән традиция буларак, Сараида дәвам итә. «Гөлстан»да төрки шигърият традицияләре яңа югарылыкта күзаллана. Хикәятләрдән, аерым шигырьләрдән торган бу әсәр үгет-нәсыйхәткә корылган
вакыйгаларны бәян итә. Алар хәкимнәргә, солтаннарга гадел хакимлек итәргә тиешлекне нәсыйхәтле хикәяләр аша аңлаталар. Үгет-нәсыйхәт төрки шагыйрьләрдә – Й.Баласагунлы, Кол Гали, Харәзми иҗатында хикәяләүнең төп алымы булып тора.

Изгелек кылу, җиһанда изге ат калдыру кебек идеяләр борынгы төрки шагыйрьләр иҗатында һәрдаим кулланыла. Сәйф Сараи тезмә һәм чәчмә юлларда үзенең ислам даирәсендә икәнен яза. Төркиләрнең борынгы тәңресенә инде ул ислам термины белән «тәңре тәгалә», ди. Ул заманда ук инде тәңре сүзе шагыйрьдә бары Аллаһы тәгаләне генә белдерә.

Йөрер идем тарый хазра эчендә,
Кыйлып тәңре тәгалә зикрене яд.
Аның зикре белән даим булып шад...

Аллаһы тәгаләне зикер итү – искә алып, «Аллаһы әкбәр» дип, бөекләү сүзен туктаусыз кабатлау. Язучы Ислам, Коръән гыйбарәләрен еш куллана, мәс., «Вә кыйна раббена гәзабә-н-нар» (Ут газабыннан саклауны сорау, догадан бер юл). Заһидлар, габидлар турында язган әсәрләр арасында реаль, критик фикерләр дә бар. «Суган сөймәс суфи» дигән хикәяттә Мәлик бер заһидка әйбәт яшәү шартлары булдыра. Бер заман күрергә барса, заһид

симергән, дөнья рәхәтләренә чумган. Сәйф Сараинең фикере шәрекъның атаклы суфиларының фикерләре белән тәңгәл килә:

«Җәри вә ширин йимәде – заһид булыр,
Кем риясез төн вә көн тагать кыйлып
Вакф вә идрар алмады – габид булыр».

Димәк, заһид кош ите һәм татлы ризыклар ашамаска, ә бәлки көн вә төнлә Аллаһыга буйсынуын белдерергә тиеш. Мондый аскетлыкны мактаган фикерләр атаклы шәрекъ суфиларыннан бөек фарсы шагыйре Җамида бар (1414–1492):

Суфийством ежели ты хочешь
от самого себя спастись, Со всеми
грезами, страстями, что
кружат голову, – простись!
Сам из горстей своих отдай,
Что у тебя в горстях сокрыто,
Стерпи удары, беды, раны и стой на месте,
Не вертись![77]

Бөек шагыйрь һәм фәйләсүф Алишер Навои (1441–1501) шәехе Җами йогынтысында суфичыл идеяләрне үзләштерә һәм аларны әсәрләрендә яңгырата. Алар «О дервишах-суфиях» дигән притчада урын алган.

«Дервиш – это тот, кто привык со всем мириться, и, даже когда ему очень тяжело на душе, быть добрым и не злиться. Никого, кроме Аллаха, не будет замечать всевидящее зрение его. Уголок согласия и удовлетворенность – вот их обитель, пустыня лишения и умервщления плоти – вот их утешитель»[78].

[77] Суфии. – М.: Эксмо, 2007. – С. 315.
[78] Суфии. – М.: Эксмо, 2007. – С. 387.

«Зирәк кол» дигән кыйссада Сәйф Сәрәи бер мәликнең заһидларга ярдәм йөзеннән алтын җибәрүе турында сөйли. Әмма кол ун янчык алтынны солтанга кире алып кайта һәм, заһидларны тапмадым, ди. Чөнки «заһид булса алтынны алмас, алтынны алса – заһид булмас», ди. С.Сараи, суфи шагыйрьләр гадәтенчә, нәсыйхәтне, фикерне шигырь белән дәлилли: Бу дөнья тәркин орган заһид ирнең Катында бул алтын таг – бакмас.

Димәк, чын заһид алтын тауга да бакмас, кызыкмас.

«Күпне күрергә теләгән егет» дигән хикәяттә, этисенең каршы торуына карамастан, улы сәфәргә китә. Ул гаҗәп хәлләр, яңа шәһәрләр күрергә, дуслар табарга тели. Горбәтлекнең, читтә йөрүнең закончалыкларын этисе аңа болай аңлата: галим йөрсә, аны һәр җирдә каршы алалар, хөрмәт куялар, ә надан егет һәр җирдә бары йөк күтәрүче, кара эшче. Һич булмаса, кешегә сәләт – матур рәвеш, моңлы тавыш, я берәр һөнәр кирәк.

Бу егет тәкәбберләнеп, физик көченә, үзенә ышанып, атасын тыңламый. Әмма читтә йөргәндә бу сыйфатлары егеткә ярдәм итми. Киресенчә, көймәгә көч белән бәреп кергәч, аны су уртасында ташлап калдыралар. Сәүдәгәрләргә тап була, алар да аны, угры дип белеп, сахрада ялгыз калдыралар. Ул горбәт михнәтен күп күрә. Бер солтан углы гына, аны авыр хәлендә күреп, хилвәт[79] һәм нигъмәт биреп, шәһәренә кайтара.

Атасы сөенә һәм әйткәннәрен улының исенә төшерә. Акча, алтын көчтән яхшырак, ди. Улы исә үзенең хаклылыгын суфичыл сурәтләр белән шигъри юллар аша белдерә:

Нәһәңдән хәүф итеп, гаувас эүендә
Утырса, дөрре халис кем китергән.

(Акуладан куркып, гаувас (водолаз)
өендә утырса,

---

[79] Хилвәт – кием.

Кем энҗе китерер?) ди.

Моны гыйлем энжеләрен горбәтлектә йөреп табарга кирәк дип тә аңларга була. Инде әйтеп үткәнчә, суфилар горбәтлектә йөрүне тәгаен кирәк дип, пәйгамбәр юлын кабатлау, дип санаганнар.

С.Сараи кешегә гомер юлында очраган төрле хәлләргә әзер булырга кирәген үгет-нәсыйхәт аша, төрле гыйбрәтле хәлләрне сөйләп аңлата. Иптәшлек, ата-анага хөрмәт, колга булган яхшы мөнәсәбәт һ.б. бик күп сыйфатлар хикәятләрдә гыйбрәтле итеп аңлатыла, шигъри юлларда яманнарга хакның җәзасы булачагы әйтелә.

Мал, гыйлем, рәхимлелек, яхшылык, яманлык дигән төшенчәләр дә аңлатыла.

Ике кеше файдасыз гамәл кыла, ди шагыйрь: мал җыйды, дәгы йиймәде, икенче кеше гыйлем укыды, гамәл кылмады:

Юк гамәлең, (сән) һаман җаһилсән (надансың)

Шагыйрь капма-каршы төшенчәләрне чагыштырып, үз фикерен исбатлап китә.

Яманга игүлек кыйлсаң, сонып кул, Әлеңнән

дәүләтең алмак теләр ул.

Халыкның хикмәтле сүзләре шагыйрь иҗатында шулай ук урын алган:

Ирне ук белән үтермәк ансат,

Вәләкин бер ирне мең ук та тергезә алмас, – дип яза. Гомерлек дустыңның бер сүз белән күңелен калдырма, дип үгетнәсыйхәт бирә. Йөзем ләззәтен бакчачы белмәс, ятимнәр белер. Йосыф сыйддык галәйһиссәлам Мисырда ачлык елны туйганчы ашамый, ачларны онытмас өчен. Бу хикәяләвендә шагыйрь Коръәни Йосыфны изге үрнәк итеп, нәсыйхәт итә. Шуннан соң «изге ат» калдыруның мөһимлеген кабат искә төшерә. Бу фикер татар әдәбиятында кызыл җеп булып, гасырлар аша сузыла.

Теләсәң игү атың мәңгү калгай,

Аяктан төшкән әлен (кулын) тотучы бул, ди.

Шул ук вакытта яхшылыкның кадерен белгән кешеләрне кулай күрә, тозикмәкне онытмаска өнди[80].

С.Сараиның бер хикмәтендә Инҗилдән өзек китерелә. Бу бик кызыклы күренеш. Бу очракта Котб әсәрләре белән охшашлык бар, чөнки ике авторда да төрле дини китаплар, диннәр искә алына. Коръән кушуынча, барлык китап хак дигән, әмма мөселман алар белән гамәл кылырга тиешле түгел. Бу урта гасырларга хас толерантлык күренешедер, мөгаен. Инҗилдә килеп торыр: «Әй, адәм углы, байлык бирсәм – мәшгуль булырсың, юксыллык бирсәм – мәлүл (разый). Бәс зикремнең хәлавәтен канда табгайсәң, дәгый качан гыйбадәтемә тәгъҗил кыйлгайсән?»[81]. С.Сараи, дөнья мәшәкатен ташлап, хакка мәшгуль булырга куша.

Татар халкында йөргән гыйбарәдә охшаш фикер бар: «Кеше рәхәткә түзми, михнәткә түзә».

Төрки шагыйрь Сараи фарсы шагыйре Сәгъдинең «Гөлстан»ындагы фикерләрне төрки-татарның әйтемнәре белән тәрҗемә итә. Әсәрдәге игелек кылу лейтмотивы да халык әйтемнәренә якын тора:

Сән игүлек кыл, дәгый тиңизгә сал.

Йазида сәңа, йәкин бел, ул хәйр йитәр.

Татар халкында шуңа охшаш мәкаль бар:

Яхшылык кыл да, суга сал

Балык белер, балык белмәсә

Халикъ белер (Аллаһы белер).

---

[80] Борынгы төрки..., б. 236.

[81] Шунда ук, б. 237

XIV гасыр язучысының фикере XXI гасырда да (7 гасыр үткәч тә) бик охшаш яңгырый.

С.Сараи үзенең әсәрендә традицион рәвештә гөнаһлардан тәүбә итүен сорап, иляһига ялвара. Шул ук вакытта изгелек турында ахыргы сүзен әйтеп китә.

Монда даим игүлек иткән кеше
Җәннәт эчендә тамашадыр эше. Кыйл
назар Сәйфи Сараи ярлыга, Гафу
итеп, языкларын ярлыка.

С.Сараи әсәрендәге суфичыл карашлар Сәгъди әсәрендәге фикерләрнең тәрҗемәләре булу ихтимал. Сәгъди үзе дә фарсы суфиларының әсәрләренә ияргән, бигрәк тә фарсы классигы Әнсари (1006–1088) иҗатына мөрәҗәгать иткән, гарәп шагыйрьләренең йогынтысы аңа шулай ук көчле булган. С.Сараи иҗаты гомумән Шәрекъ әдәбиятының күп кыйммәтләрен үз эченә алган һәм гасырлар дәвамында аларны саклаган.

Аның «Ядкярнамә» дигән тупламдагы гүзәл шигырьләрендә суфи галимнәр турында икеюллык та бар.

Теләсәң булмага Мәгърүфү Кәрхи,
Җөнәйд вә шәйх Шибли сөхбәтен кыйл.

Суфичыл идеяләр белән, димәк, С.Сараи үзе дә таныш булган. Ул аларга шигырендә ихтирамын белдерә, алар белән сөхбәтле булуны тели.

Шагыйрьнең халык иҗаты жанрларына игътибары «Сөһәйл вә Гөлдерсен» дигән әсәр язуында чагыла. Ул дастан дип тә исемләнә, чөнки анда егет белән кызның фаҗигале мәхәббәте тасвирлана. Ул халыкта йөргән легендаларга нигезләнеп язылган. Халык иҗатында кыз – Аксак Тимер кызы, егет Туктамыш хан улы диелә. Аларны мәхәббәт корбаннары буларак

тасвирлаганнар. Шуңа нигезләнеп, С.Сараи югары гуманистик рухлы әсәр язган.

Сораулар

1. Сәйф Сараи (XIV) - ике гүзәл әсәр авторы һәм ул кайсы язучының әсәренә назыйрә яза?
2. Әсәрнең эчтәлеген нәрсә ачып бирә? Сәйф Сараи үзенең кайсы дин әһеле икәнен ничек аңлата, Аллаһы тәгаләне тәңре тәгалә ди?
3. Нинди изгелек турында татар шагыйрьләре, шул исәптән Сараи да еш яза?
4. Җәмгыяттәге нинди кире сыйфатларны язучы тәнкыйтьли?
5. Нинди уңай төшенчәләрне билгели?
6. Сәйф Сараи Коръәнне һәм тагын кайсы изге китапны искә ала?
7. Нинди бөек суфиларны яд итә?

§ 5. Насретдин Рабгузинең «Кыйссасел-әнбия» әсәре һәм аның чыганаклары

Насретдин бине Борһанетдин Рабгузиның «Кыйссасел-әнбия» әсәре XIV гасырда Алтын Урда чорында язылган. Әсәр татар әдәбиятында тирән эз калдырган, халык аны гасырлар буе яратып укыган. Аның теле урта гасыр һәм соңгырак татар әдәби ядкярләренең теленә бик якын. «Кыйссасел әнбия» XIX йөз урталарында татар мәгърифәтчесе Рәхмәтулла Әмирханов тарафыннан әзерләнеп, 1859 елда Казанда бастырып чыгарыла. Ул күп тапкырлар, кабат-кабат басыла. Әдәбиятчы Г.Рәхим әсәр турында бик югары фикердә була һәм ул болай яза: «Рабгузиның китабы, заманының укучылары өчен һәм кызыклы, һәм гыйбрәтле бик күп материалны эченә алган булып, үз вакытының нәфис

әдәбияты, роман вә хикәяләре урынында торган»[82]. Рабгузи бәян иткән дин тарихына, пәйгамбәрләр тарихына караган мәгълүматларны татар язучылары үз әсәрләрендә бик киң файдаланганнар. Коръән Кәримдә пәйгамбәрләр турында кыска гына әйтеп үтелә. Изге китапта иң киң яктыртылганы Йосыф пәйгамбәр кыйссасы, 11 сүрә аның турында бәйнәбәйнә хикәяли.

Башка пәйгамбәрләр турындагы фикерләрне Рабгузи төрле чыганаклардан ала, хезмәтендә файдаланган әсәрләргә нисбәтләүләр шактый күп. «Кәгъбүл-әхбар»да Нәмрүд патшаның җиңелүе һәм Ибраһим г-мнең бердәнбер Аллаһуга инануы бәян ителә. Габдулла бин Гамеднең «Тәфсир кадый», Мөхәммәд бин Әхмәднең «Тәфсир җәләләйн» дигән әсәрләренә нисбәтләүләр бар. (Мәс., Давыт, Сөләйман, Муса пәйгамбәрләр кыйссалары). «Нәзһәтүл мәҗалис» китабыннан Мусаны диңгезгә салу өчен анасының бер сандык ясатуы турында мәгълүмат китерелә. Куртубиның «Кыйссас тәфсир»ендә әнисенең Мусаны фиргәвен ялчыларыннан мичкә яшерүе турында сөйләнә. «Җәмәилүн-Нубувийә», «Әсмәрү фирдәүс» вә «Мөхәммәдия» китапларын диккать белән карарга кирәк. «Курратүл-гуйун» китабында Лут кавеме турында язылган. Рабгузи Шөгъранинең «Мизанүлкубра»сын да файдаланган. Фәрештәләр турында Исмагыйль Хакыйның «Рухул бәян»ыннан алып язылган. Күренгәнчә, Рабгузи күп кенә чыганакларны кулланган[83]. Тагын бер иң мөһим беренчел чыганак – (б.э.х.) III-II гасырларда ук тупланган «Тәүрат» китабы дип фараз кылырга мөмкин. Дөрес, ул Рабгузида телгә алынмый, әмма кыйссаларның шактые үзеннән әүвәл булган бу олуг әсәрдәге бәяннар белән бик охшаш. Адәм г-мнең нәсел шәҗәрәсе Рабгузида «Тәүрат»тагы белән тәңгәл килә. Мондый информациянең, билгеле, чишмәбашы «Тәүрат»та генә булуы мөмкин. Коръән

[82] Газиз Г., Рәхим Г. Татар әдәбияты тарихы. 2 җилд, 2 бүлек. – Б. 80, 82.
[83] Кыйссасел-әнбия. Пәйгамбәрләр тарихы. – Казан: Дом печати, 2003. – 478 б.

исә аның нәсел шәҗәрәсен тәфсилләп сөйләми. Тәфсирчеләр дә, Рабгузи дә бу беренчел чыганакка мөрәҗәгать иткән булырга мөмкин. «Тәүрат»тан килгән легендалар язучы тарафыннан бары тик мөселман дине рухында гына кабул ителгән, әсәр Аллаһы тәгаләгә мактау һәм мәдхияләрдән башлана. Бик күп Коръән аятьләре китерелә. Рабгузи Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдех бәет иҗат итә:

Дин-шәригатьне бөек кылган Мостафа,
Ширек-золымны җиргә орган Мостафа.
Ул ата белән анасыннан аерылып,
өммәте өчен ялварып, Хактан шәфәгать
сатып алган Мостафа. Кавем тавышын
күтәрмәстән,
күккә чыккан Мостафа.

Күп санлы татар мөнәҗәтләрендә Рабгузидан килгән аһәңнәр бар:

Шәригатьне сүзләдең сән,
Тарикатьне эзләдең сән,
Хакыйкатьне күзләдең сән
И, Мостафа Мөхәммәд.
Теләмәде атасын, һәм
шәфкатьле анасын
Кыйлды өммәт догасын
Ул Мостафа Мөхәммәд.

Рабгузи үзенең әсәрен төрле бәетләр, хикәяләр белән баета, шуңа күрә ул әдәби әсәр булып формалашкан. Халык иҗатында исә алар легендариваятьләр, бәет-мөнәҗәтләр булып йөрегән.

Рабгузинең күп хикәятләре дини-әхлакый характерда.

Мәс., Яхья г-м «һич хатам юк» дип, кыямәт көнне әйтер ди. Әмма бер кырмыска килеп, тәһарәт алганда син миңа аягың белән басып киттең, ди. Димәк, бар адәм дә тәүбә китерергә тиеш.

Пәйгамбәрләр турындагы кыйссалар еш кына бәет белән башлана. Алар Адәм, Нух, Ягъкуб, Юныс, Ибраһим, Муса пәйгамбәрләргә багышлана. Аларның дин юлындагы төп казаныш – гамәлләре турында хикәяләнә.

«Мин сине бар кылучы, дип җавап алган Ибраһим.
Җиде кат күк пәрдәсен ачты Ходаебыз аңа,
Җир һәм күк, гареш, Рахмәнне белде күреп Ибраһим».

Рабгузи суфилардан Хәсән Басрига (662–725) мөрәҗәгать итә, аның «Ихйәүл мәүти» дигән әсәреннән риваять китерә. Риваять Коръәндә әйтелгән үлекләрне терелтүгә ышанмаучыларга каршы юнәлтелгән. Коръән Кәримдә: «Йә, раббым, үлекне ничек терелтәсең, моны күрсәт» диелә. Бу юллар әсәрдә Ибраһим г-гә адреслана. Ибраһим г-м, Аллаһы кушуы буенча, дүрт төрле кошны «суеп, бер-берсенә катнаштыра. Аллаһы әмере белән аларга «килегез» диюгә, башлары урынына урнашты һәм очып киттеләр». Мондый риваятьләр иманны ныгыту максатында китерелә.

Бөек суфилардан Шибли (861–946) әсәрдә шулай ук яд ителә: Шиблине ләхеткә куйгач, үлем фәрештәләре – Мөнкир-Нәнкирләр килә. Шибли сорауларга бик тирән фәлсәфи җаваплар бирә. Мөнкир-Нәнкирләр тиз генә китәләр. Шибли: Китмәсәләр, мин аларны бәхәс кылып, тинтерәтер идем, дигән имеш. Күренгәнчә, биредә бөек суфиның зур гыйлем иясе икәнлеге исбатлана.

Рабгузи әсәренең буеннан буена Коръәндә нигезләнгән Нур фәлсәфәсе үткәрелә.

Бу галәмне Хак Сөбханәһү вә тәгалә Мөхәммәд Мостафа с.г.в.нең дуслыгы хөрмәтенә бар кылды, диелә. Аллаһы бар кылган беренче зат – Адәм г-мдә Мөхәммәд с.г.в.нең нуры балкый. Фәрештәләр аның артыннан йөриләр, чөнки аның аркасында Мөхәммәд с.г.в.нең нуры була. Адәмнән нур Хаува анага күчә. Шис пәйгамбәр тугач, нур аңа күчә. Шис сөрьян телендә «һибәтулла», ягъни алла бүләге дип атала. «Тәүрат» аның турында шул ук мәгънәдә әйтә:

– «Кабил тарафыннан үтерелгән Һабил урынына Аллаһы миңа икенче бер угыл багышлады, – дип, Хаува бу угылына «Шет» дип исем бирде» (Шет (яһудчә) – багышлау, бүләк итү[84] мәгънәсендә).

Шис Нәхүәилгә өйләнә һәм нуры аңа күчә. Аларның баласы Әнүш дөньяга килә (Тәүратта – Энош). Нур алар нәселендәге пәйгамбәрләрдә саклана диелә. Әхнух («Тәүрат»та Ханох) туа, ул исламда Идрис г-м дип атала. Хак тәгалә аны «потка табынучыларны иманга китерү өчен пәйгамбәр итеп җибәрелде», ди. «Тәүрат»тан аермалы буларак, Рабгузи әсәрендә Идрис турында шактый күп языла. Ул күктә тере килеш, Гайсә пәйгамбәр белән бергә җәннәттә яши. Рабгузи китабында әйтелгәнчә, Нур аның нәселендәге пәйгамбәрләргә күчеп, Нух пәйгамбәргә килеп ирешә. «Кыйссасел әнбия»дә Нух һәм Туфан суы турында зур кыйсса бар. Ибраһим г-м Һаҗәргә кавышкач, нур аңа күчкән. Ибраһим г-мнең беренче хатыны Сара ана бик көнләшкән һәм Һаҗәрне чүлгә ташлаткан. Һаҗәр анда бала тудырган,

Исмәгыйль дип атаган. Ибраһим төшендә 2 мәртәбә Аллаһының Исмәгыйльне аңа корбан итәргә кушуын күрә. Баланы корбан итәргә була. Әмма аны пычак кисми, Җәбраил фәрештә бер куй китерә. Шуннан корбан чалу калган. Алар Мәккә Мөкәррәмәне бина кылалар, Мөхәммәд пәйгамбәребезнең бабалары

[84] Тәүрат: Изге китапны тәрҗемә итү институты. – Казан, 2007. – Б. 16.

булалар. «Тәүрат»та исә аерма бар – корбанга Исхакны китерергә кушыла. Ибраһимның суярга сузылган кулын Раббенең мәләге туктата һәм әрәмәлектә чәбәләнеп яткан сарыкны күрсәтә. Ибраһим аны корбанга чала. Биредә параллельләр шактый ачык күзәтелә.

Рабгузиның әсәрендә Исхак г-мне корбанга чалу турындагы фикер дә искә алына. (106 б.) Ул аны кайбер галимнәр сүзе буларак әйтеп китә. Шул ук вакытта моның дөрес түгеллеген болай аңлата. «...пәйгамбәребез Мөхәммәд Мостафа с.г.в. Мин ике мәртәбә чалу әмерен алучының улы, ди. Мөхәммәд Мостафа с.г.в. Исмәгыйль нәселеннән иде». Шушы юллар белән язучы Аллаһыдан Исмәгыйль турында әмер килгән, дигән нәтиҗәне ныгыта.

Рабгузиның төп максаты – иманны ныгыту, Аллаһының барлыгын, берлеген тәкърарлау, пәйгамбәрләрнең Аллаһы тарафыннан җибәрелүен аңлату, Аллаһыга тугрылыгын раслау. Ул аларның тарихын дәлилләү өчен риваять-легендалар китерә. Шулай ук, дингә өйрәтү, үзе язганнарны кабат ныгыту өчен һәр пәйгамбәр турындагы кыйссасының ахырында сорау-җавап жанрын куллана. Бу алым укыту, дингә өйрәтү әсәрләрендә аннан соң да кабул ителгән. «Мәликә китабы» (XIX г.) шуның бик күркәм үрнәге.

Рабгузи бу алымны киң куллана.

Мәсәлән, сорау болай: Иблис, ләгънәткә тарганнан соң, оҗмахка нинди куәт белән керде?

Җавап: Иблис мәлгунь булганнан соң, Адәмгә дошманлыктан Хак тәгаләдән мине Адәмгә ирекле кол ит, диеп сорады, Хак тәгалә кабул итте. Шул сәбәптән оҗмахка керә алды.

Яисә: Сорау: Адәм адәмгә сәҗдә кылу дөрес түгел, ни өчен Ягъкуб балалары Йосыф г-мгә сәҗдә кылдылар?

Җавап: Бу сәҗдә кылуның морады хакыйкый сәҗдә түгел иде, ә бәлки агаларының олылавыдыр. Кайберәүләр ул заманда патшаларга сәҗдә кылу дөрес иде, диделәр.

Күренгәнчә, Рабгузи катлаулы дини-фәлсәфи мәсьәләләрне исламда кабул ителгәнчә ачыклый һәм динне ныгыту өчен дәлилле җаваплар бирә. Галимнәргә, тарихчыларга, хәдисләргә, легенда-риваятьләргә таяна, бу турыда ассызыклап китүне кирәк саный, традицияне саклый.

Татар халкында Рабгузи кыйссалары бик таралган булган. Халыктан язып алган әсәрләрдә дини легендаларның йогынтысы нык сизелә.

1970 елда Башкортстанның Чакмагыш районы Яңа Ихсан авылында 75 яшьлек Сөләйманова Мәдинәдән Сөләйман пәйгамбәр турында дини легенда язып алынган. Анда әкияти мотивлар белән рәттән дини фикерләр дә бар.
Сөләйман пәйгамбәр икенче бер пәйгамбәрне сахрага йөрергә чыгара. Кайткач, ни күргәнен сорый. Теге бер алтын таз тапкан, аны өч тапкыр күмгән, ул өч тапкыр өскә чыккан. Сөләйман пәйгамбәр болай ди: заман ахырына таба бөтен байлык өскә чыгар, ди.

Сахрада пәйгамбәр филне тычкан өстерәп йөргәнен күрә. Сөләйман: заман ахырына таба ирләрне хатын-кызлар өстерәр, ди. Тагын сахрада бер матур кыз күрә, куса да тота алмый. Сөләйман пәйгамбәр: Ул дөнья, ди. Аны кумаган кеше юк, ди. Димәк, дөнья кудырта, ди. Коръән әйткәннәрне образлар аша бирә.

Дөрес, халыктагы дини риваятьләргә әкияти детальләр кушылган. Мәсәлән, 1972 елда 81 яшьлек Әхмәт Якуловтан (Татарстан, Сарман районы Сарман авылы) Иблис турында легенда язып алынган. Ул, 1891 елда туган, аңа күпмедер мәдрәсә белеме эләккән. Шуңа күрә дин өйрәткәнчә сөйли: Иблис-мәлгун кешеләрне котыртып йөргән. Алла аны мәңгелек рәхмәтеннән сөргән,

дип сөйли карт һәм үзеннән өсти: «Хәзер ул Америкада, ди. Монда котыртып бетердем, дип әйтә ди».

Иблиснең Нух пәйгамбәр көймәсенә керүен информатор нәкъ Рабгузидагыча бәян итә. Нух пәйгамбәр: «Кер, мәлгун» ди. Ишәк белән бергә Иблис-мәлгунь дә керә. Нух Иблискә «Ник кердең?» дигәч, тегесе: «Чакырдың бит», дигән[85].

Рабгузи дәвам итә: «Ишәк мәлгунь түгел, мин мәлгунь, ди Иблис».

Шул ук информаторда Иблис – скрипкага, музыкага өйрәтүче булып чыга (тавыш чыгара). Ул ялкаулыкка өйрәтүче, чөнки кешеләрне озаграк йоклатырга тырыша, алама бишмәт белән каплап тора. Сугыш-фетнәгә этүче, чөнки кешеләр ызгыша башлагач, без белән чәнчә дә, алар аның саен котыра икән.

Күренгәнчә, халыкта Иблиснең бозыклык һәм фәтнә башлангычы булуын бик гади һәм аңлаешлы күзаллыйлар.

Коръәннең «Тау тишеге» сүрәсендә явыз хакимнән тау тишегенә качкан җиде егет һәм бер эт турында язылган. Рабгузида ул «Әсхәбү кәһаф (мәгарә сәхабәләре) белән Дәкийанүс кыйссасы» дип атала. Дәкийанүс исемле залим патша икенче патшага сугыш ача һәм җиңгәч, алты улын әсир итеп ала, үзенә хезмәтче итә. Бер көнне түшәмнән сарай эченә ике тычкан төшә, патша сискәнә. Егетләр, тычканнан курыккан кеше илаһ булмас дип, сарайны ташлап китәләр. Юлда бер көтүче очрый, ул да иман китерә һәм алар белән китә.

Көтүченең эте дә аларга ияргә. Ул егетләр Аллаһыдан башкага табынмас булалар һәм тау тишегенә керәләр, каты йокыга талалар. Алар анда 300 ел йоклыйлар һәм «...Әсхәбү кәһефне өч йөз ел өстиләр йоклатып, тәннәрен зарар

---

[85] Кыйссасел-әнбия. Пәйгамбәрләр тарихы. – Б. 62.

ирешүдән саклап, уятучы Аллаһы Тәгаләнең барча кешеләрне үтереп, янәдән җаннарын тәннәренә кайтарып тергезүгә, әлбәттә, көче җитәрдер».

Рабгузи бу сүрәне тәфсирли һәм үзенең аны күбрәк «Тәфсир кадый» китабыннан тәрҗемә иткәнен әйтә.

Чиләбе өлкәсенең Кыншак районы Көншак авылында Гайнетдинова Сабира Шәфикъ кызы 1978 елда «Җиде әүлия» дигән дини легенда сөйли, дөрес, ул әкият мотивлары белән үрелгән. Ул әүвәл заманда бер патшаның алты улы була, дип башлана. Патша сүзе саен «Алла» сүзен кабатлый, уллары Алланың кая икәнен сорыйлар. Патша «моны кем дә белми», ди. Егетләр Алланы эзләргә китәләр. Аларга бер көтүче дә очрый. Ул да, Алла миңа да кирәк, дип аларга иярә. Эте дә арттан бара, куалар, аягын бәреп сындыралар, ул өч аяклап булса да бара. Шуннан эт телгә килә (Рабгузида да бу әкияти деталь шулай). Миңа да Алла кирәк, – ди эт. Бик күп илләр гизгәч, арыйлар, тау куышына кереп йокыга талалар. Эт аларны 40 ел саклап утыра – 40 елдан соң уянып базарга чыгалар. Акчалары бик борынгы. Халык гаҗәпкә кала, сораштыра. Патша малайлары дигәч, ул патшалар хан заманда ук үлде, диләр. Шуннан болар кире тау куышына кереп, тагын йоклыйлар. Хәзер дә шунда, ә этләре саклап тора икән, куыш янында.

Аларны без җиде әүлия дип йөртәбез. Аларга багышлап хәер-сәдака бирәбез, дип информант хикәятен тәмамлый.

Күренгәнчә, әкият эчтәлеге Рабгузи кыйссасына шактый охшаш. Әкияткә хас булганча, патша һәм аның уллары сәяхәткә китәләр, 40 санының магиясе күренә. Рабгузидан эт заты да килеп кергән. Корьәндә ул турыда сүз юк. Анда Әсхәбү кәһаф могъҗизасы Аллаһының кодрәтен күрсәтү өчен китерелә: «Аллаһы тәгаләнең барча кешеләрне үтереп, янәдән җаннарын тәннәренә кайтарып тергезүгә, әлбәттә, көче җитәр».

Рабгузи әсәренең ХХ гасырда халыкта сөйләнгән дини легендага охшашлыгы чагыштырудан ачык күренә. Рабгузи бик күп чыганаклардан, тәфсирләрдән файдалана, мөнәҗәтләр, бәетләр, хикәятләр белән аралаштыра, сорау-җавап формасын куллана.

Халыкның дини белемен, гыйлемен күтәрүдә урта гасыр авторының хезмәте бик мөһим роль уйнаган. Әдәби әсәрләргә аның әсәре көчле тәэсир иткән, халык иҗатына да үтеп кергән.

Сораулар

1. Н.Б.Рабгузиның (XIV гасыр) “Кыйссасел-әнбиә” әсәре ни өчен халыкта гасырлар буе популяр булган һәм татар әдәбиятенда тирән эз калдырган?
2. Рабгузи пәйгамбәрләр тарихына караган әһәмиятле мәгълүматларны нинди чыганаклардан ала?
3. Башка күп әсәрләр белән рәттән Рабгузи “Тәүратны”да кулланган дигән фикерне ничек исбатлап була?
4. Рабгузи халык иҗатыннан нинди жанрларны файданланган, бу аның әсәрләренә нинди төс бирә?
5. Кайсы бөек суфиларны әсәрләрендә искә ала? “Нур” фәлсәфәсен ничек аңлата? Хәзерге көннәрдә аның притчаларын халыкта сөйлиләрме?

§ 6. Мәхмүт Болгаринең «Нәхҗел-фәрадис»е

Урта гасыр татар әдәбиятына нәсыйхәтчелек, притча сыйфатлары хас. Моның иң беренче үрнәкләре Й.Баласагунлы иҗатында күренә. Шушы ук традицияләрнең дәвамы Мәхмүд Болгаринең «Нәһҗел – фәрадис»ендә дә күзәтелә. «Мигъраҗнамә»гә охшашлыгы зур булса да, галимнәр XIV гасырда

– 1358 елда язылган бу әсәрне оригиналь дип исәплиләр. Б.Яфаров әсәрнең бигрәк тә баштагы ике бабын оригинальлеге белән аерылып торалар, дип яза. Әсәрне анализлаган Ф.Нуриева шулай ук: «Автор ислам дөньясында билгеле булган галимнәрнең егерме бердән артык әсәрләренә таянып, оригиналь хезмәт язган, китапта файдаланган»... дип ассызыклап үтә [86]. Бу әдәбият арасында Баһавиның «Мәсабих» исемле китабы, имам Газзалинең «Ихъя ул – голүм» һ.б. бар.[87] Язучы аларның әсәрләреннән алып, хәдисләрне, хикәяләрне файдаланган. Урта гасыр татар әдәбияты аңа хәтле шигъри әсәрләрдән торган. «Нәхжел-фәрадис» – беренче проза әсәре. Бу әсәрне тикшерүдә, анализлауда татар галимнәренең роле бик зур: Ш.Абилов, Ә.Нәҗип, Х.Миңнегулов, Р.Әмирханов, Ф.Нуриева, Р.Исламов, Н.Исмәгыйловлар Мәхмүд Болгари иҗатын анализлап, хезмәтләр яздылар, мөһим фикерләр әйттеләр. Х.Миңнегулов Б.Л.Рифтин фикеренә нисбәтле болай ди: «Средневековый автор (будь то на Востоке, или на Западе), – пишет
Б.Л.Рифтин, – в значительной мере конструировал свое произведение из уже готовых сюжетных и стилистических клише».[88] Х.Миңнегулов моңа өстәп, яза: «Эта закономерность наблюдается и в тюрко-татарской литературе: “Кыйссаи Рабгузи”, “Нахдж аль-фарадис”, поэмы Мухаммедьяра, Утыз Имяни и др.» [89]. Ә.Ясәви, С.Бакыргани, Х.Кятиб әсәрләрендәге дини тематика М.Болгарида прозаик рәвештә дәвам иттерелә. Бу әсәр татар әдәбиятындагы

---

[86] Әл-Болгари. Мәхмүд. Нәһҗел – фәрадис /Фәнүзә Нуриева. –Казан, 2002. – Б. 9.

[87] Яфаров Б.А. Литература волжско-камских булгар X-XIV вв. и рукопись «Нахджэль-Фарадис». А.К.Д. – Казань, 1950. – С. 10.

[88] Типология и взаимосвязь средневековых литератур Востока и Запада. – М.: Наука, 1974. – С. 37.

[89] Х.Ю.Миннегулов. Татарская литература и Восточная классика. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1993. – С. 352.

агиографик юнәлешне үстерә һәм бик баета. Һичшиксез, анда яңгыраш алган идея – мотивлар соңгы чорларда иҗат ителгән халык әсәрләрендә урын алган. Әсәр «Оҗмахларның ачык юлы» дип тәрҗемә ителгән, исеме үк әйтеп тора: әсәр ислам диненең асыл сыйфатларын күрсәтүгә багышланган. Әсәр 4 бүлектән – бабтан тора.

Беренче бүлектә Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормышы һәм дин юлындагы бөек хезмәте күрсәтелә.

Икенче бүлек дүрт хәлифәгә, Мөхәммәд (с.г.в.)нең сәхабәләренә, кызы Фатыймага, аның уллары Хәсән белән Хөсәенгә багышлана. Ул исламның дүрт тарикатенә нигез салган беренче имамнар: Әбү Хәнифә, Шәфигый, Малик, Хәнбалыйларның тормышы һәм динне үстерүдәге казанышлары турында бәян итә.

Өченче бүлек Коръәндә макталган гамәлләрне яктырта: исламга тугрылык, ата-анага хөрмәт, фәкыйрьләргә ярдәм, яхшылык кылу һәм сабырлык.

Дүртенче бүлектә Коръән инкяр иткән гамәлләр турында язылган: кеше үтерү, аракы эчү, тәкәбберлек, гайбәт сөйләү, ачу саклау, гафиллек һ.б. тискәре сыйфатлар кире кагыла. Һәр бүлекчә хәдистән башланып китә.

Китапның кыскача тасвирыннан күренгәнчә, мондый тематик тупланыны халык иҗаты әсәрләрендә дә күреп була. Мөнәҗәтләрнең темаларын, яисә дини риваятьләр, тарихи җырларның эчтәлеген шушы кысаларга куеп, төркемләргә була. Димәк, һәм шигъри һәм проза әсәрләре урта гасырда ислам тарихыннан аерылгысыз рәвештә үсә. Моңа хәтле без язган «Ислам һәм татар халык иҗаты» (2005) дигән китап шуны раслый. Бу төркемләү анда, махсус әйтелмәсә дә, бик анык күзәтелә: ислам тарихы, Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормыш юлы, аның гаиләсе, сәхабәләре, исламда макталган һәм кире кагылган гамәлләр турындагы әсәрләр халык иҗатында

гасырлар буе яши. Ә.Ясәви, С.Бакыргани, М.Болгариларның традицияләре халык шигъриятендә ныклы урын алган.

М.Болгари суфи галимнәрнең фикерләренә таяна. Өченче бабта ул Имам Газзалиның «Ихъя ул голүм» дигән китабыннан алып бер хәдис китерә, ислам тәгълиматының тиешле гамәлләре – иман, намаз, ураза, хаҗ, зәкят ди, пәйгамбәр гыйлем, һөнәр белгән кешене ярлыкар дип әйтә. Имам Газзалига ияреп, галимнең бер сыйфаты – Аллаһыдан курку, ди. Шулай ук суфи шагыйрьләр иҗатыннан атаклы суфи Зөннүн Мисрый турында бер кыска хикәя китерә, ул залимлеккә каршы язылган. Аның шактый новеллалары көнчыгыш суфиларыннан тәрҗемә булып, нәсыйхәт, үрнәк ярдәмендә дин таләп иткән сыйфатларны тәрбияләүгә юнәлтелгән. Шәехләр, дәрвишләр, гарифлар күп әсәрләрдә уңай каһарманнар булып тасвирланганнар. М.Болгари әсәрендәге хикәяләрне Каюм Насыйри дә үз хезмәтләрендә кулланган. М.Болгаринең әһәмиятле хезмәтенә тулы анализны без максат итеп куймадык. Шул ук вакытта ислам тарихында мөһим роль уйнаган бу әсәр турында дәшми калу мөмкин түгел. Чөнки ислам турында язганда Ирвинг, Г.С.Саблуков, И.Ю.Крачковский, А.Е.Крымский, Л.И.Климович кебек рус һәм чит ил галимнәренең хезмәтләреннән файдаланып язу кабул ителгән. М.Болгари күпкә тирәнрәк, борынгырак һәм мөһимрәк чыганаклардан файдаланып иҗат иткән. Анда фән өчен искиткеч мөһим мәгълүматлар бар. Әсәр 1358 елда Алтын Урда башкаласы Сарайда тәмамлана. Татарстанда аның 7 нөсхәсе табылган. Иң борынгы нөсхә 1360 елда күчерелгән, ул Төркиядә саклана.

Сораулар

1. Мәхмүт Болгариның “Нәхҗел фәрадисе” фәндә кайсы ягы белән зур урын алып тора?
2. Әсәр ничә бүлектән тора һәм үз эченә нинди жанрларны ала?
3. Әсәрнең ике бүлеге пәйгамбәрләр, халифәләр турында булса, өченче-дүртенче бүлекләр нинди сыйфатларга багышланган?

4. Татар халкында бу фәлсәфи әсәр сакланганмы?

§ 7. Төрки әдәбият традицияләре һәм төрек шагыйре Юныс Әмрә иҗаты

Төрек әдәбияты тарихында зур урын тоткан атаклы шәхесләрнең берсе Юныс Әмрәнең тормыш юлы, кызганычка каршы, бик аз билгеле, җитәрлек ачыкланмаган. Аның иҗатындагы мотивлар татар әдәбиятына да үтеп кергән. Төрек милләтендә дөньяга килгән бөек шагыйрь Юныс Әмрәнең тормыш юлы һәм кемлеге һаман да билгесез. Аның «Risaletun Nyshiyye» исемле әсәренең 1307–1308 елларда язылуы әйтелә. 1320–1321 елларда 82 яшьтә үлүе билгеле. Туу еллары 1240–41 еллар дип фараз кылына. Димәк, ул XIII йөзнең икенче яртысында – XIV йөзнең башында яшәгән. Бу дәвердә Сәльҗүкләрнең соңгы дәүләте Осман Гази кул астында була. Шагыйрьнең замандашлары арасында Мәүланә Җәләлетдин Руми, Әхмәт Вакыф, Сөекле баба һ.б. атаклы төрек шагыйрьләре бар.

Әмрәнең шигырьләреннән күренгәнчә, ул гарәп, фарсы телләрен әйбәт белгән, ислам фәннәрен, тарихны үзләштергән, үз заманының галиме, белемле кешесе булган.

Әмрәнең әсәрләрен заманының гыйлем, мәдәният мәркәзе булган Коньяда язган Мәвләнә – Руми белән таныш булуы да билгеле. Әмрә бөек бер мутасаувыф шагыйрь. Бөтен кешеләрне тигез дип санаган бөек мөселман, төрек инсанчысы. Аның әсәрләренең үзәгендә яшәү һәм үлем фәлсәфәсе, мәңгелек турында уйланулар, галәмне тасвирлау, Аллаһыга, аның пәйгамбәренә мәхәббәт һәм мәдхияләр, иляһи гыйшык, барлык-юклык, хәятүлем – шундый проблемалар тора. Дөньяның фанилыгы тәкърарлана. Болар бар да ислам фәлсәфәсе яссылыгында күрсәтелә.

Суфичылыкны исламга каршы куярга тырышкан кайбер тикшеренүчеләрнең дәлилләре бу идея-фикерләрне, образларны күргәч, шунда ук юкка чыга. Ислам тасаувыфын бик гади дә, бик тирән итеп тә гүзәл шигъри рәвештә аңлаткан Юныс Әмрә төрек әдәбиятының бөек шагыйрьләреннән санала.

Ю.Әмрә XIII йөздә Анадолуда янә бер әдәби телнең (Көнбатыш төрекчәсенең, язу теленең) формалашуында иң мөһим роль уйнаган шәхес. Аның шигырьләрендә төрекчә тел иң гүзәл форма ала. Ул халыкның телен иң җанлы, иң яңгырашлы рәвештә куллана. Төрекнең әдәбият һәм мәдәният теле алга таба үсүдә Юнысның хезмәте бик зур. Бу тел ислами төрек мәдәниятенең ул дәвердәге бөтен байлыгын үз эченә алган һәм аны чагылдырган милли тел.

Юныс Әмрәнең ике хезмәте әдәбият тарихына кереп калган:

1. Risalet-un (Послание) Nyshiyye.

2. Шигырьләр Диваны, анда 300–350 шигъри әсәр бар.

Еш кына тагын бер Юнысның (Ашыйк Юнысның) (Ул XIV йөз ахырында Бурсада яши) шигырьләре теле, рифмасы белән Юныс Әмрә шигырьләренә бик якын, аларны аеру җиңел түгел. Шуңа күрә алар Юныс Әмрәнеке булып та нәшер ителгәннәр. Ә Әмрәнең үз «Divan»ы беренче тапкыр 1933 елда яңа хәрефтә дөнья күрә.

Төрек әдәбияты белгечләре, мәс., И.Боролина язуынча, Кече Азиядә тәсаувыф – суфичыл әдәбият шулай ук Урта Азия төрки телле әдәбиятның традицияләрен, бигрәк тә миссионер-вәгазьче Әхмәт Ясәви (?–1166) традицияләрен үз эченә ала[90]. Аның тәсаувыф идеяларын дәвам иттерүче шагыйрьләр арасында Юныс Әмрә[91]. Бу ике шагыйрь әсәрләре исламда кабул

[90] Литература Востока в средние века. – М., 1970. – 325 б.

[91] Vunus Emre Divani. – Ankara, 1980. – 2 б.

ителгән, суфичылыкка хас булган мотив-образларны үз эченә алган. Аллаһуга гашыйклык, аның дидарын, йөзен күрергә лаек булу, шуңа омтылу, аскетлыкка өндәү мотивлары хас, һәр ике шагыйрьдә дә охшаш кичерешләр бар. Мәс., Ясәвидә:

Гашыйкларны күп көйдергән хак дидары,
Аның өчен тынмый еглап кылыр зари,
Вәгъдә кылган гашыйклары күрәр аны,
Хак җәмале күз яшенә мөзде[92], бугай.[93]

Юныс Әмрә:

Ни барына сөенерем,
Ни югына күнегерем, Гыйшкың
белән юаным, Миңа бары
тик син кирәк[94].
Âşik oldum erene irmeğile
Hakki buldum er yuzin gormeğile[95].

Борынгы әдәби традицияләрнең уртаклыгы, Х гасырда ислам динен кабул итү, бер графикага күчү төрки халыкларның тарихи үсеш юлында мәдәни бербөтенлекне тудыра. Географик, көнкүреш үзенчәлекләре булуы, һәр халыкның үз дәүләте оешу да бу рухани, мәдәни, әдәби бердәмлекне какшатмый. Тикшеренүләр аны табуга, исбатлауга юл ача. Мәс., беренче тапкыр татар шигъриятендә Кол Шәриф (XVI) иҗатында, аннан Курсави, Тукайларда яңгыраган шигъри юлларда Юныс Әмрәдә ук әйтелгән фикер бар:

[92] Мөзде – тулды.

[93] Хуҗа Әхмәт Ясәви. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000. – 215 б.

[94] Сибгатуллина Әлфия. Иляһи гашыйклар юлыннан. – Казан.

[95] Vunus Emre Divani. – Ankara, 1980. – Б. 161.

Кол Шәриф:

И күңел, бил баглама, күпне кичергән дөньядыр, Бу

үлем ширбәтен халыкка ичиргән дөньядыр[96].

Юныс Әмрә:

Yalanci dunyaya konup goçenler,

Ne soylerler, ne bir haber virürler.

Yûnus dir ki gor takdirün işleri

Dokülmişdür kirpikleri, kaşlari…[97]

Татар халык мөнәҗәтендә бу фикер болай:

Дөньядыр бу, дөньядыр бу, бик вафасыз дөньядыр.

Энҗе тешне, кара кашны вәйран иткән дөньядыр[98].

Бу шигъри юлларны язган Юныс Әмрә, Кол Шәриф тә, халык бәете дә үлемнең рәхимсезлегенә ачына, котылгысызлыгына, аның матурлыкны, гомерне юк итүенә нәфрәт белдерә. Әмма шул ук вакытта тәкъдир Аллаһы тарафыннан язылганын аңлау бар. Бу фикер суфи шагыйрь Әмрә шигырендә аеруча ачык күренә.

Инде Юныс Әмрә иҗатында мөнәҗәт жанрының

үзенчәлеген күзалласак, шагыйрь – Аллаһы гашыйгы, Аңа инанып, ярлыканып яза икән, эчтәлек ягыннан аның барлык шигырьләрен дә мөнәҗәт дип булыр иде. Жанр буларак үзе мөнәҗәт дип билгеләгән бер әсәре билгеле:

Yâ ilâni, ger sual itsen bana,

Budurur anda cevabum uş sana.

Мөнәҗәттә кулланган сүзләр ислам, суфичылык кысасында: гөнаһ, мордар, Аллаһуга бирелү, ярлыкану, гафу үтенү, Аллаһыга гыйшык, һәм

[96] Шәриф Кол. И күңел, бу дөньядыр. – Казан, 1977. – Б. 32.

[97] Vunus Emre Divani. – Ankara, 1980. – Б. 240-241.

[98] Татар халык иҗаты. Бәетләр. – Казан, 1983. – Б. 283.

ахыры шулай ук бу жанрга хас булганча – фанилык: Аллаһыдан бер уч кызыл туфрак көтү.

Бу Көнчыгыш шагыйрьләренә хас деталь: Искәндәр (Ал. Македонский) турындагы барлык әсәрләрдә дә аны табуттан бер уч туфрак йомарлаган кулын чыгарып, алып баралар. Дөньяның фанилыгына, аның байлыгы, зиннәте вакытлы булуга искиткеч дәлил, нәкъ суфиларча.

Юныс Әмрә иҗаты, һичшиксез, ныклы анализга, зур хезмәтләр язуга лаеклы. Бөек иҗатчы турында татарлар да тирән мәгълүматлы булырга тиеш, чөнки аның әсәрләреннән күчкән сурәтләр, персонажлар, фәлсәфи фикерләр татар әдәбиятында, иҗатында зур урын алып тора.

Сораулар

1. Бөек төрек шагыйре, суфи Юныс Әмрәнең татар әдәбиятенә йогынтысы булганмы?
2. Әмрәнең ислам белән суфичылыкка мөнәсәбәте?
3. Юныс Әмрә Кече Азияда суфичыл әдәбият, бигрәк тә Ә.Ясәви традицияләрен дәвам итә дип язалар, исбат итегез.
4. Шагыйрь иҗатында мөнәҗәт жанры мотивлары бармы?
5. Татар язучылары аның иҗатына мөрәҗәгать итәме?

6. XV–XVI ГАСЫР ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ТӘСАУВЫФ МОТИВЛАРЫ ҺӘМ ФОЛЬКЛОР

§ 1. Өмми Камал иҗаты

XIV гасыр талант ияләренә, мәшһүр шагыйрьләргә гаять бай була. Алар тотрыклы традицияләре булган төрки әдәбиятка яңа шедеврлар өстиләр. XV гасырда, алдагы уңдырышлы гасыр әдәбияты кебек үк булмаса да, төрки әдәбият мәйданына шулай ук атаклы шагыйрьләр чыга. XV гасырда әдәбият күген шагыйрь Өмми Камал иҗаты бизәп тора. Аның шигъри мирасына

берничә төрки халык, шул исәптән татарлар да, дәгъва кыла. Өмми Камал иҗаты күп еллар буена әдәбиятчылар игътибарыннан читтә калып килде. Иң беренче мәгълүмат әдәбиятчы Мөхәммәт Гали тарафыннан дөнья күрә. 1941 елны аның «Өмми Камал китабы» дип аталган мәкаләсе «Совет әдәбияты» журналының 5 нче санында басылып чыга.

Гомумән, борынгы әдәби ядкярләрне өйрәнү 1950 еллардан соң гына башлана. XXI гасыр башында бу темага нисбәтле тирән анализ Ф.К.Фәтхетдинов тарафыннан ясалды. Ул үзеннән алда язган галимнәрнең хезмәтләрен киң файдалана. Ш.Абилов, Х.Ю.Миңнегулов, Г.Хөсәеновлар һ.б. Өмми Камал иҗатын өйрәнүгә зур өлеш керттеләр. Ф.К.Фәтхетдинов шул исәптән шагыйрь әсәрләрендәге суфичыл идея-мотивларга, образсимволларга тәфсилле анализ ясый.

Шуңа күрә, махсус хезмәт дөнья күргәч, без Өмми Камал иҗатын тикшерүне үзмаксат итеп куймадык. Гомуми планда, бөтен татар әдәбияты үсеше фонында алып караганда, шуны әйтергә була: бу шагыйрь төрки әдәбиятның агымына кушылып, аның традицияләрен дәвам иттерә, көчәйтә.

XIV гасыр шагыйрьләре язган назыйрәләрдәге дини-суфичыл мотивлар Өмми Камал иҗатында тәмам камилләшә. Шагыйрь иҗаты белән дә, тормыш рәвеше белән дә чын суфи дигән фикер туа (үзе исә ялган суфиларны кискен тәнкыйтьли).

Рус галиме А.Е.Крымский болай яза: «Суфичылыкның чәчәк ату чоры халыкларның коточкыч авырлык кичергән дәверләренә туры килә»[99].

Өмми Камал яшәгән чор шундый катаклизмнар белән тулы була, чөнки Алтын Урда дәүләте җимерелеп, яңа ханлыклар оеша башлый.

---

[99] Крымский А.Е. Очерк развития суфизма (тасаууф) до конца III века хиджры / Древности восточные. Труды Восточной комиссии Московского археологического общества, т. 2. – М., 1896. – С. 26–73.

Мистикага бирелү исә хакимнәр изүеннән үзен азат дип хис итәргә мөмкинлек бирә. Шагыйрь иляһияткә рухи якынаю аша үзен бу дөньядан югарырак дип тоя. Өмми Камал шигырьләреннән күренгәнчә, ул шәхси тормышын да суфи таләпләренә буйсындыра. Шагыйрь шигырьләрендә үзен кимсетеп яза, тәкәбберлекне җиңәргә омтыла. Мондый үз-үзен кимсетү – мәлямәтийә күренеше – Яхмәд Ясәвидән ук килә. Ул хикмәтләрендә бик еш гөнаһларын искә ала. Алладан ярлыкау сорый: Гөнаһым күп, Илаһым, Кичергәйсең гөнаһым.

Барча коллар эчендә

Гасый колдыр Хуҗахмәт[100], ди Ясәви.

Тәкәбберлектән качу өчен, бик табигый, үз-үзен кимсетү юлы бар.

Өмми Камал шулай ук бу традицион алымны куллана:

Дилемдә гайбәт бөһтан каты нәммам гаддарым,

Чү пөр салуси пөр зәркым риадыр йасинә гаркым[101].

(Телемдә – гайбәт, ялган сүз, икейөзле хыянәтчемен.

Чу хәйләкәрлеккә, икейөзле суфилар киеменә чумганмын)

Шагыйрь хурлау сүзләре белән үзен рәхимсез камчылый. Мондый тасвирлау суфиларда мәлямәтийә традициясе белән тыгыз бәйләнгән. Өмми Камал суфи булуны исламда булу дип аңлый. Әсәрләренең башламы Аллаһыга, шәригатькә, Мөхәммәд пәйгамбәргә тугрылыгын күрсәтәләр. Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдхия шигырьләре күп. Мондый шигырьләр «Көнчыгыш классик поэзиядә Нәгът-и шәриф» дип атала[102].

---

[100] Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 74.

[101] Фәтхетдинов Ф.К. Өмми Кәмал иҗаты. – Уфа, 2008. – Б.31.

[102] Сибгатуллина Әлфинә. Суфичылык серләре /Ә лфинә Сибгатуллина. – Казан: Заман, 1998. – Б. 234.

Гыйлем илә иман ислам үгрәде, һәм
салят шәргь Әхкям үгрәде[103].

(Гыйлем белән иман ислам өйрәтә, һәм
намаз Шәригать кануннарын өйрәтә.)

Бер ук вакытта Өмми Камал суфиларча Аллаһы белән кавышуны өмет итә, гашыйклыгын тәкърарлый. Аның ашкынып омтылган мәхәббәте – иляһият:

Дү галәмдән бәңа мәхбүб мәтлуб һаман
бердүр кә һич тәкрар сыгмаз[104].

(Ике галәмнән миңа сөелгән, теләнгән һаман
Бер генәдер, һич башкалар сыймас)

Ш.Абилов язуынча, төрек галимнәре Өмми Камалны чыгышы белән Караманлы булып, әрзенҗанлы Шәех Бәһаветдин дәрвишләреннән, дип саныйлар[105]. Төркиянең бу өлкәләрендә искиткеч зур, атаклы суфи үзәкләре булган. Коньяда, Караманда Җәләлетдин Руми, Юныс Әмрә (XIV г.) яшәп, иҗат иткәннәр. Димәк, суфи шагыйрьләрнең традицияләре Өмми Камалга һичшиксез зур йогынты ясаган, иҗатында чагылыш тапкан.

Өмми Камал, ислам дөньясында популяр булган мөнәҗәт жанрына мөрәҗәгать итә, изгеләр, пәйгамбәрләргә багышлап, шигырьләр яза. Шушы жанр өчен хас булган тема – үлем әҗәл, фәрештәләр, кыямәт, сират күпере

---

[103] Фәтхетдинов Ф.К. Өмми Кәмал иҗаты, б.56.

[104] Шунда ук, б.67.

[105] Абилов Ш.Ш. Әдәби мохит һәм ядкярләр / Ш.Ш.Абилов. Татар әдәбияты тарихы, 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – Б. 290.

һ.б. Суфилар бу темага бик күп әсәрләр багышлыйлар. Аларда үлем аяусыз, котылгысыз, ләкин кешеләрне тигезли, патша да, хәерче дә җиргә керә. Аллаһыга барысы да кайтачак дигән фикерләр бар. Бу фикер Коръәннән килә, «барысы да Аллаһыдан һәм аңа кайтарылачак». Өмми Камал да шуны кисәтә:

«Җиһан дәү, көнләренең күр соңында
Нә тиз китүрүргә үлүм икыйасың.[106]

(Җиһанда зурлап яшәвеңнең соңында
Кинәт кенә үлем киләчәген дә онытма).

Өмми Камал әсәрләре ил буенча татарлар яши торган җирләрдә күпләп табылган. Үлем, әҗәлгә багышланган күп санлы татар мөнәҗәтләренә аның иҗатының да тәэсире булгандыр.

Әҗәл килер, әй кардәшләр, дөнья куман,
Хак биргәнгә канәгать бул, хәрам җыйман.

Татар мөнәҗәтендәге мондый караш белән Камал фикерләре бик аваздаш, аның фәлсәфи уйланулары халык иҗатына күчкән.

Өмми Камал катлаулы заманның катлаулы язмышлы шәхесе. Ул зур талант иясе, иҗатында әүвәлге гасыр төрки-татар әдәбиятының ислами, суфичыл идеяләрен, мотив-сурәтләрен дәвам иткән. Камал назыйрәләр язмый, оригиналь шигырьләрендә үзенең уй-кичерешләрен гавамга игълан итә. Өмми Камалның әдәбиятта кабатланмас үз урыны бар.

Сораулар

1. Өмми Камал иҗатын өйрәнүче галимнәрне атагыз? Кем башлап өйрәнгән?
2. Камал иҗаты нинди мотивларны камилләштерә?

---

[106] Фәтхетдинов Ф.К. Өмми Камал иҗаты, б.76.

3. Мистика аның иҗатында нинди хис тудыра? Аллаһыга ялвару тулы мотивлар әсәрләрендә нинди традицион сыйфатларны искә төшерә?
4. Шагыйрь үз-үзен кимсетеп тә яза, бу нинди традициягә77 карый?

§ 2. Сәйадинең «Бабахан дастаны»

Борынгы татар әдәбияты һәм урта гасыр татар әдәбиятының шедеврлары халык иҗатының уңдырышлы җирлегендә туа һәм үсә. Бөек шагыйрьләр барысы да халык иҗатыннан киң файдаланган. Бигрәк тә эпосдастан традицияләре шәрекъта (төркиләрдә) күп кенә әсәрләрнең нигезендә ята. Дастан сүзе киң мәгънәдә кулланыла, әдәби жанр буларак, үз эченә әкият, миф, риваять, легенданы ала. Дастан традицияләре «Йосыф кыйсса»сында (XIII г.), «Кисекбаш» китабында (XIV–XV в.), «Дастаны Бабахан» дигән Сәйяди (XV г.) әсәрендә бик киң кулланылган. Сәйядинең «Бабахан дастаны» Таһир-Зөһрәнең үлемсез мәхәббәтенә багышланган, гомумтөрки сюжетка корылган. Дастаннар күп очракта бәхетсез мәхәббәт турында бәян итә. Таһир-Зөһрәгә багышланган әсәр татар халкының эстетик зәвыгын, әхлагын тәрбияләүдә бик мөһим роль уйнады. Аның халыкка ясаган тәэсире турында Г.Тукай болай яза: «Бу – татарның бик искедән бирле укылып килгән әдәби китабы. Минем гөманымча, кечкенә чагында шушы китапны укып, җыламыйча үскән ирләребез вә хатыннарыбыз сирәктер»[107].

Дастаннар ярым фольклор, ярым язма жанр булып санала. Шуңа күрә, эчтәлеге борынгы булса да, «Бабахан дастаны» язма ядкяр булып соңрак иҗат ителә, язылуын XV–XVI гасыр дип фараз кылалар. Бу сюжетка XIX гасырда Әхмәт Курмаши «Таһир илә Зөһрә кыйссасы»н язган. Ул әсәр беренче тапкыр

---

[107] Тукай Габдулла. Халык әдәбияты / Габдулла Тукай // Әсәрләр: Дүрт томда. – 4 том. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1977. – 279 б.

1874 елда Казанда басылган. 1916–17 елларда шагыйрь Фәтхи Бурнаш «Таһир–Зөһрә» исемле драмасын яза. Әсәр татар дәүләт академия театрында кат-кат уйнала. Дастан турында галимнәр: Б.Яфаров, Х.Хисматуллин, бигрәк тә Ф.В.Әхмәтова яздылар.

Әдәбиятка фольклор сюжеты нинди дини мотивлар белән өртелеп кергән? Моны ачыклау өчен әсәрнең эчтәлегенә мөрәҗәгать итәргә кирәк. Сәйадинең язма ядкяре төрки халыклар иҗатының уртак сюжетына язылган.

Ф.В.Ахметова язуынча, «Дастаны Бабахан»ның сюжет нигезе кыпчак халыкларының иҗатына барып тоташа. Казакъ, башкорт, алтайлыларда, себер татарларында киң таралган «Кузы Көрпә белән Баян сылу» дастанының «Таһир-Зөһрә» сюжеты белән охшашлыклары күп[108].

Әсәрнең башламында әкияти, эпос традицияләре ярылып ята. Татар иленең шаһы Бабахан көчле, дошманнарын җиңеп яши. Әмма аның баласы юк. Мондый мотив күп әкиятләргә хас. Шаһның вәзире Баһир шулай ук баласыз. Алар икесе дә бик кайгыралар, ходага күп дога, мөнәҗәт әйтәләр.

Кабул кылды ушал көн күп мөнаҗәт, теләде
тәңредин бу ике хаҗәт[109].

Биредә хода, тәңре, һичшиксез, Аллаһы тәгаләне белдерә. Һарун Юсупов язганча, татарлар Аллаһы тәгалә мәгънәсендә «Ходай»ны фарсычадан алып кулланалар[110]. Ә Алтай төркиләре «кудай» дип мәҗүси аллаларын, христиан Алласын да атыйлар. Димәк, төркиләргә сүз ике юл аша үтеп кергән. Ә Тәңре

[108] Ахметова Ф.В. “Дастаны Бабахан” / Татар әдәбияты тарихы. 1 том, б. 313.

[109] Борынгы татар әдәбияты. – Казан, 1963. – б. 261.

[110] Юсупов Г.В. Верования и их пережитки / Г.В.Юсупов // Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – М., 1967. – С. 342.

сүзе М.Кашгари [111112] «Диван»ында XI гасырда ук кулланыла. XII–XIII гасырлардан башлап, төрки шагыйрьләрдә – Ясәвидә, Кол Гали иҗатында «Тәңре» дигән сүз бары ислам Алласына карата гына әйтелә башлый.[113]

Мөнәҗәт сүзенең төп мәгънәсе бары Аллаһыга доганы, мөрәҗәгатьне белдерә. Анда ялвару, гөнаһларны ярлыкауны сорау бар.

Шулай итеп, дастанда Баһир, юынып, пакъланып, күп дога кылып, йокыга ята һәм бер төш күрә. Алар шаһ белән астанәгә керәләр, һәм аларга теләгәннәре бирелә.

Астанә – зур дәрәҗәле суфиның яшәгән урыны, дини ритуаллар башкарылган урын[114].

Вәзир төшне солтанга сөйли. Алар балалар тугач, үскәч, бер-берсенә булырлар, – дип вәгъдә бирешәләр. Тәңре шаһка кыз, вәзиргә угыл бирә. Алар туганда ук искиткеч гүзәл булалар. Яңа туган кыз баланың рәвеше болай сурәтләнә:

Йөзенең кызылы җәннәт гөле дәк,
Рухы мисле Ирәмнең былбылы дәк[115].

Җәннәт, ирәм багы, былбылы – диннән һәм дини риваяттән килгән сурәтләр. Әдәбиятта ирәм – бәхет, сәгадәт өлкәсе, җәннәт үрнәге, бу урын

---

[111] Кошгарий Махмуд. Девону луготит турк, т. I / Махмуд Кошгарий // Тошкент, [112] . – Б. 387.

[113] Башкурова-Садыйкова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – Б. 175–179.

[114] Әлфинә Сибгатуллина. Суфичылык серләре /Сибгатуллина Әлфинә // Казан: Заман, 1998. – Б. 40, 180.

[115] Борынгы татар әдәбияты, 263.

бакча булып күзалланган. Ирәм тәсаувыф шигъриятендә кешенең күңелен, кальбен символлаштыра.[116]

Димәк, туганда ук Зөһрәнең кальбе – йөрәге үтә саф булып, рухы баг былбылына тиңләнә. Вәзир улына Таһир дигән исем бирә, исемнең тәрҗемәсе чиста, «пакъ».

Таһир биш яшькә җиткәч, атасы үлә. Хан вәгъдәсен оныта. Таһир Зөһрәгә гашыйк була, Зөһрә дә аны ярата. Алар мәктәптә бергә укыйлар. Урамда уйнап йөргәндә Таһир бер карчыкка ашык ата. Карчык, Зөһрәң белән шаяр, ди. Серне анаң әйтсен, ди.

Таһир кайтып, анасыннан куырмач әзерләвен сорый һәм, серне әйтсен өчен, әнисенең кулын куырмач белән кыздыра. Тәңре хакына һәм Мөхәммәд Мостафа хөрмәтенә атасының хәлен сөйләүне таләп итә. Бу куырмач детале бик борынгы. Аны язучы ислам дине мотивлары белән янәшә куллана. Әнисе хәлне сөйли. Барысы халыкка фаш булгач, аңлашылгач, алар гыйшык утында янып көяләр. Таһир белән Зөһрә газапларында үзләрен Ләйлә белән Мәҗнүнгә тиңлиләр. Бер кара кол аларның мәхәббәттә аңлашып утырганын күреп, шаһка җиткерә.

Бабахан Таһирны чакырып ала. Таһир үзен былбыл, Зөһрәне гөл дип, мәхәббәтен аңлата. Анасы шаһка килеп, шаһның биргән вәгъдәсен искә төшерә, ятимнәргә җәфа итмәвен сорый.

Бу дөнья биш көн, ун көн имәстер,
Бу таҗ, солтанәт – барча бер габәстер[117]. (Буш, файдасыз)

---

[116] Әлфинә Сибгатуллина. Суфичылык серләре /Сибгатуллина Әлфинә // Казан: Заман, 1998. – Б. 40, 180.

[117] Борынгы татар әдәбияты, б. 279.

Бу юллар шагыйрьнең суфиларча күзаллауын, дөньяны вакытлы дип кабул итүен күрсәтә. Кеше дөньяда миһман – кунак. Сәйадинең суфиларча фикерләве әсәрдә буйдан буйга сизелә.

Шаһ Хубанга юнәлтелгән газәлдә 8 гасыр буена бөтен урта гасыр шагыйрьләре кулланган, галәмнәргә аһларын белдергән «Кани?!» дигән сорау бар. Бу очракта башка дастан каһарманнары – гашыйкларны да үлем алып киткәне бәян ителә:

Ничә мең һәбан хишемлек (газап чиккән)
Сәгыйт вә
Сәйфелмөлек, Мәликә
Бәдигыльҗәмал ул –
ике җананнар кани? И Сайяд
углы Кылыч, мәстанә
йөргел, гомер үтәр,
Хөсрәү вә фәрьяд (күз яшьләре түккән)
Вамикъ, Йосыф кани?[118]

Кая алар? Инде алар юк. Яшәеш бетә, үлә, югала, гашыйклар да үлемгә дучар була. Моны аңлаган автор үз-үзенә мөрәҗәгать итә һәм чын суфиларча Аллаһыга гашыйк булып, исереп йөрергә куша. Аллаһы гыйшкы гына мәңгелек һәм үлемсез – авторның фәлсәфәсе суфичыл рухта.

Бабахан, бер кешенең сүзенә колак салмыйча, Таһирны сандыкка салып, дәрьяга агыза. Таһир, күп маҗаралардан соң, Багдад шәһәре янына сандыкта йөзеп килә. Бәхетенә, дәрья буенда бу шәһәр патшасының кызлары сәер сөрәләр. Берсенең чәче кырык аршин була, шуның белән сандыкны тартып ярга чыгара. Сандыкны ачып, гүзәл Таһирны күрәләр. Моңа хәтле үк, халык

[118] Борынгы татар әдәбияты, б. 280.

дастаннары рухында, патша кызы Маһым, Таһирны төшендә күреп, гашыйк була. Таһир, аңына килеп, үзенең хәлен сөйли, әмма барысын да әйтеп бетерми.

Күпмедер вакыттан соң Маһымны Таһирга никяхлыйлар (мөселман йоласы), никях Таһирга зиндан була. Таһир кызны җиде ел дус булып яшик, дип үгетли. Алар урталарына кылыч салалар. Бу деталь хәтта Көнбатыш эпосына да кергән, (мәс., Тристан – Изольда) сафлыкны саклау чарасы була.

Маһым Таһирга мәхәббәтен суфи гыйбарәләре аша аңлата. Кыз үзен суфи Мансур Халлаҗга тиңли, азапларын аңлата:

Гыйшык базары эчендә күп мәлямәтләр чигеп, Мәнсур
Хәлләҗ[119] дик җан бирүче диванә юк.

«Гыйшык базары» исә иляһи гыйшык уты төшеп, кешенең сөйгәненә юнәлүе, «Базары-мәлямәт» – җәфа чигү урыны, бу дөнья яки тәкъдир символы.[120] «Мәгъри һәм базары» дигән гыйбарәсе дә бар, ул шулай ук иляһи гашыйклар турында. Күренгәнчә, Сәйади иҗаты ике яклы. Берсе җирдәге мәхәббәтне бәян итә. Икенчесендә яшерен мәгънә бар. Аныңча, дөнья, җирдәге мәхәббәт вакытлы, иляһи гыйшыкка омтылу кирәк. Сәйади суфилар сүзлегенә еш мөрәҗәгать итә.

Мәсәлән, үз-үзен кимсетү, шелтәләү, тыйнаклык суфиларда мәлямәтийә дип атала. Сәйади шушы юнәлеш әһеле түгелме икән, дигән шик туа. Әсәрендә мәлямәт сүзе еш мактала:

Мәлямәт илне иткәй ул сәламәт.
Мәлямәт иленә иткән газәлдер,

[119] Мансур Халлаж (857–922) – атаклы фарсы суфие. «Әнәл-хак» (Мин-Хак) дип игълан иткән өчен, Багдадта азаплап, башын кисеп үтерәләр.

[120] Әлфинә Сибгатуллина, б. 61.

Мәлямәт тарткан ил барча гүзәлдер[121].

Таһир Багдадта 7 ел Зөһрәсен яд кыла, ә Зөһрәне атасы – шаһ Кара баһадирга бирергә тели, кыз аны якын да китерми. Сарайдагы дус кызлары аңа теләктәшлек күрсәтәләр һәм Таһирны күрергә бер касыйдне җибәрәләр. Ул Багдадта бәйрәмдә гыйшык җырлары җырлый. Таһир аның янына килеп таныша. Җырчы Таһирга Зөһрә хәлен сөйли. Таһир Маһымга серен чишә һәм аннан рөхсәт алып, туган ягына юнәлә. Маһым үзенең фирак булып (аерылып) калуына өзгәләнә:

Мәни үртәр сәни нар вә фиракың,
Күңлдин чыкмагай бу иштиякың[122].

Татар халык иҗатында да фираклык турында бик күп мөнәҗәтләр бар.

Җәфаны чикмәгән адәм сафаның кадерен белмәс,
Фираклык бер бәла икән, грифтар улмаян белмәс[123].

Фираклыкның сәбәпләре XV гасырда да XX гасырда да бер төсле – гашыйкның югалуы, үлүе, балалардан, ата-анадан аерылу, гомердән, дөньядан аерылу.

Таһир исә Маһымны Коръән кушкан күркәм сыйфатка – сабырлыкка чакыра:

Әгәр син гашыйк ирсәң, сабыр итәрсең, Сабыр
берлә морадыңа йитәрсең[124].

Бу сыйфатка татар халык иҗатында бик күп мөнәҗәтләр багышлана:

Сабырга дәүләтең дияр,

[121] Борынгы татар әдәбияты, б. 296.
[122] Борынгы татар әдәбияты, б. 306, 307.

[123] Мөнәҗәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 60.

[124] Борынгы татар әдәбияты, б. 306, 307.

Сабырга рәхмәтең дияр,

Сабырга җәннәтең дияр

Сабырлык бир, Тәгал Алла[125].

Таһир Багдадтан кайтып, Зөһрә белән күрешә. Алар икесе дә чиксез бәхеткә чумалар. Таһирны Зөһрәнең тәрбиячесе яшереп асрый. Аны, көннәр үткәч, бер карчык күреп, шелтәли. Таһир Аллага мөнәҗәт кылып, елый, «Ике дөнья патшасы», дип аллага ялвара, хәлен аңлата: «Мине мәстәнәләр (исерек) кылган үзең син», ди.

Янып шәмчы утыны җанымга һәрдәм, Мәни

пәрванәләр кылган үзең сән[126].

Биредә җир гашыйгы шул ук вакытта Аллаһы гашыйгы да. Сәйади суфичыл аллегорияләрне куллана. Шәм уты һәм пәрванә (күбәләк) суфи шигърияте сурәтләре. Күбәләк шәм утында янган кук, иляһи гашыйк (пәрванә) иляһи мәхәббәттә яна.

Гашыйкларның кушылуы турындагы хәбәр солтанга ишетелә. Таһирны солтанга тотып китерәләр, аны ул мәйданга озата, җәлладка тапшыра. Зөһрә мәйданга килеп, бәкләргә ялвара, аны хак китерде, ди, коткарыгыз ди.

Таһирның хушлашуында халык иҗатының, әлвидаг дигән халыкчан җыр мотивлары яңгырый:

Әфекярым (ниятем) калмады бу тәндә дәрман, әлвәдаг,

Булды яр-ярдин җөда булмакка фәрман, әлвәдаг…[127]

Әлвидаг (гар.) – саубуллашу, аерылу, озату[128]. Әлвидаг дип аталган дини җырлар татар халкында Рамазан аен озатканда башкарыла. Күренгәнчә, бу

---

125 Мөнәҗәтләр, б. 112.

126 Борынгы татар әдәбияты, б.317.

127 Борынгы татар әдәбияты, б. 323, 330.

128 Зәйнуллин Җ.Г. Шәрык алынмалары сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 1994. – Б. 137.

традиция борынгы гасырлардан ук сакланып килә. Таһир үлеме алдыннан үзен өзелеп яраткан Маһымга да сәламнар юллый. Таһирның башын кисеп үтерәләр. Язучы алдан ук иляһи гашыйклыгы өчен башы киселгән Мансур Халлаҗны искә алып, игътибарны җәлеп итә. Таһирның да гашыйклыгы аркасында башын кисәләр. Зөһрә исә Таһир каберендә хәнжәр белән үз-үзен кадап үтерә. Багдадта Маһым да, Таһирның үлемен ишетеп, үлә. Кара баһадир үзенә пычак кадап, үлә. Автор ахырда каһарман гашыйкларга әйтә мактау сүзен әйтә.

Үзе мирза иде ки, аты Таһир,

Йөзендә Мостафаның нуры заһир. (Пәйгамбәр нуры)

Кызның:

Йөзе ирде караңгы көндезедик

Аты Зөһрә, ки Зөһрә йолдызы дик...[129]

Солтан кайгыра, әмма инде соң була. Багдадта Маһның сарай кызлары да кайгыдан үләләр, былбылларга әвереләләр. Таһир белән Зөһрәне янәшә күмәләр. Әмма уртада аларны Кара баһадир кабере аерып тора. Ике гашыйк барыбер кавышалар, берсе гөл, берсе куак булып, гаҗәп матур итеп чолганышалар.

Сәйади халык әсәрен, гашыйклар мәхәббәтен искиткеч сурәтләр белән бизи. Шул ук вакытта гүзәл сәнгать әсәренә алтынсу йөгерткән кебек, суфичыл идеяләрне китереп үрә, аларны шушы сюжет аша мәңгеләштерә. Язучы иҗатында җир мәхәббәте белән иляһи гыйшык кушылу нәтиҗәсендә сәнгатьчә матур әсәр туган.

Татар халкында Таһир белән Зөһрә мәхәббәте турында бик күп җырлар иҗат ителгән.

---

[129] Борынгы татар әдәбияты, б.330.

Сораулар

1. Бөтен төрки дөньяга атаклы Сәйадинең (XV гасыр) “Бабахан дастаны” нинди жанр кысасында язылган?

2. Аның мөһимлеге турында Г.Тукай ничек язган?

3. Әсәр нинди жанр элементларын үз эченә алган?

4. Каһарманнарның ислам динендә булуы турында нинди ишарәләр бар?

5. Әсәргә исламнан килгән нинди сүз-терминнар кергән?

6. Исламдагы үлем турындагы фәлсәфә бу дастанда ничек яңгырый?

7. Суфиларга хас нинди гыйбарәләр бар?

8. Коръәннән килгән нинди изге сыйфатны Таһир Зөһрәгә аңлата?

9. Җир гашыйкларын автор ничек суфичел сурәтләргә төрә, алар язмышы аша Аллаһыга гашыйлыкны аңлата?

7. КАЗАН ХАНЛЫГЫ ЧОРЫ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ДИНИ ФОЛЬКЛОР

§ 1. Мөхәммәдьяр иҗаты һәм фольклор

XVI гасыр татар шагыйре Мөхәммәдьярның иҗатында Көнчыгыш нәсыйхәтчелеге, фәлсәфәсе, ислам идеяләре һәм фольклордан килгән мотивлар бербөтенне тәшкил итә. Аның әсәрләрендә ислам мистиклары – суфи шагыйрьләрнең йогынтысы нык сизелә. Мөхәммәдьярның әсәрләрен укыганда ул үзе дә суфи тарикатенең бер әһеле булгандыр дигән уй туа. Шагыйрь иҗатындагы ишарәләр, тәрҗемәи хәлендәге ачыкланып җитмәгән фактлар моңа дәлил була кебек. Галимнәр язуынча, шагыйрьнең үзе турында белешмәләр аның «Нуры содур» поэмасында бар. Бу турыда Ш.Абилов искәртә. Шул мәгълүматларга мөрәҗәгать итү яңа фикерләр тууга этәрә:

Тарихның тукыз йөз кырык сәкезендә,

Мөбәрәк мөхәррәм айның ун икесендә,

Болгар шәһре Казан дәрвазәсендә – Кеше

күбдүр хирә дәрвазәсендә.

Мөхәммәд Әмин хан кабрендә и шәһрийар, Мөҗавир

ирүрмән, бәси булып зар[130].

Бу өзектән күренгәнчә, шагыйрь поэмасын 1541 елда, Казан каласы янында мөҗавир булып торган чакта яза. Мөҗавир – шаһлар, ханнар, изгеләр төрбәсе янында яшәүче, аны күзәтүче дә. Мондый фактларны инкяр итүчеләр дә булды. Әмма шагыйрьнең сүзләре хак булуы ихтимал. Бу, беренче чиратта, аның суфичылыкка ят булмавын да күрсәтә. Аскетлык, дөнья рәхәтеннән ваз кичү Ясәви тарикатендә зур урын тота. Материаль файда китерерлек эш төрләре исә суфилар тарафыннан кабул ителмәгән. Алар утын-чыбык җыеп, аны сатып яисә көтүче булып яшәгәннәр. Шәрекъның атаклы суфие Бәлх

[130] Мөхәммәдьяр. Нуры содур. – Казан: Таткитнәшр, 1997. – Б. 175.

әмире Ибраһим Әдһәм, патшалыгын ташлап, суфи булып киткәннән соң, Мәккәдә утын җыеп һәм аны сатып көн күрә. Легендаларда сөйләнгән суфи Увәйсинең дөя көтүчесе булуы билгеле. Димәк, әгәр Мөхәммәдьяр суфи икән, капка сакчысы булуы аңа бик кулай, чөнки аннан файда күрү мөмкин булмаган. Бәлки, сәдака исәбенә яшәү тәкәбберлекне җиңү юлы да булгандыр, бу шулай ук суфичыл идеяләргә хас. Суфилыкны күрсәткән дәлилләр шагыйрьнең иҗатында да урын алган. Аның иҗатында урын алган нәсыйхәтчелек, притчалар шулай ук Шәрекъның суфи шагыйрьләре иҗатына хас, мәс. Газзалида, Ф.Гаттарда һ.б. бар.

Автор үзе үк әйткәнчә, күп сюжетларны ул иран-фарсы язучыларының әсәрләреннән ала. «Нуры содур» поэмасындагы бер хикәят болай башлана: Бер ягымлы хикәят сөйлим сезгә

Хәсән Басридадыр ул хәбәр безгә.

Эчтәлеге болай: диңгездә кораб бата, бер кеше утрауга килеп эләгә. Ул утраудагы гүзәл сарайда бер төркем егетләрне күрә. Юлга чыкса, намаз укучы «котлы егет»не күрә. Егет аны бер картка юнәлтә.

Карт исә егетләрнең төрбәдә ятучы шәһитләр икәнен әйтә. Намаз укучы егетне «Җәбраил» дип аңлата. Карт үзен «Хызыр Ильяс» ди һәм егеткә бер дога өйрәтә. Хызыр Ильяс биредә, татар халык иҗатында кабул ителгәнчә, юлчыларның ярдәмчесе булып сурәтләнә. Татар әкиятләрендә күп санлы картлар урын алган, алар әкиятнең бәлага төшкән төп герое каршысында көтелмәгәндә, әллә каян пәйда булалар. Мондый уннарча әкият бар. Коръән изгесенең (Хызырның исеме әйтелмәсә дә) су стихиясе белән бәйле булуы билгеле. Бу Корьәндә үк искәртелә. Муса пәйгамбәр Хызыр белән диңгезләр кушылган җирдә очраша.

«Нуры содур»да шулай ук коръәни персонаж судан зыян күргән егеткә ярдәм итә, юл күрсәтә, дога өйрәтә. Шул дога ярдәмендә егет юл таба, күз ачып йомганчы өенә кайтып җитә. Шәрекъ халыкларының, төрки халыкларның

иҗатында бик популяр булган Хызыр Ильяс образы поэмада ике кеше булып гәүдәләнә:

Теге егет дип белгәнең – Ильястыр,
Үзе һәрчак монда килми калмастыр.

Сорасаң, мин Хөзер булам, и егет,

Сиңа сөйләп биргәнне яхшы ишет.

Рабгузи язуынча, Хызыр һәм Ильяс пәйгамбәрләр Аллаһы тарафыннан җирдә калдырылганнар. Алар тереклек суын эчкәннәр һәм мәңге яшәячәкләр. Ильяс тауларда, диңгезләрдә хакимлек иткән, исеме аның яшен икән. Хызыр исә җирләр, кырлар, диңгезләр буйлап сәяхәт иткән, адашканнарга, юлчыларга ярдәмгә килгән.

Ислам даирәсенә кергән төрки халыклар иҗатында әлеге ике пәйгамбәр бер булып йөриләр. Татар фольклорында, ышануларында, көнкүреш хикәяләрендә бу икәү бер пәйгамбәр булып күзаллана һәм аны, әгәр бәхете ачылса, һәркем очрата ала. Моңа омтылу иң теләгән бер могҗиза санала:[131]

«Бисмилладыр минем сүз башым, Хызыр

Ильяс булсын юлдашым».

Мөхәммәдьяр әсәрендә егеткә шундый бәхет насыйп була. Шагыйрь шәрекъ сюжетына халык иҗатыннан килгән мотивларны үреп яза. Биредә Корьәни персонажлар да урын алган: Җәбраил фәрештә, меңъеллык йокыга талган шәһитләр. Шагыйрь иҗатында корьәни персонажлар искиткеч күп, алар максатчан рәвештә дини идеяләр үткәрү күзлегеннән карап кулланыла.

Хәсән Басридан алган сюжет татар язучысының шәрекъ суфиларының иҗаты белән әйбәт таныш булганын күрсәтә.

Хәсән Басри суфичылыкның иң әүвәлге тарафдарларының берсе.

---

[131] Башкурова-Садыйкова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – Б. 154.

Мәдинә шәһәрендә туа. 657 елдан Басра шәһәрендә яши һәм шунда үлә.

Әхмәт Ясәви XII гасырда үзенең беренче дәфтәрендә Шәех Хәсән Басринең риваятен китерә. Мигъраждa Аллаһы тәгалә Мөхәммәд пәйгамбәргә гаҗәп сурәт күрсәтә. Пәйгамбәр аңын югалта. «Аллаһы тәгалә, ул аңга килгәч, әйтә:

– Ул сурәт – фәкыйрьлек сурәте. И Мөхәммәд, әгәр мине теләсәң, фәкыйрь бул, дөнья рәхәтеннән ваз кич. Әгәр минем йөземне теләсәң, нәфесеңне тый, шул вакытта минем матурлыгымны күрү бәхетенә ирешерсең»[132].

Күренгәнчә Хәсән Басри риваятьләренә мөрәҗәгать итү XII гасыр төрки шагыйре Әхмәд Ясәвидән үк башланган. Шәрекъ әдәбияты сюжетларын традицион рәвештә XVI гасыр шагыйре Мөхәммәдьяр да иҗади куллана.

Фарсы шагыйрьләренә мөрәҗәгать Мөхәммәдьяр иҗатында шулай ук даими күзәтелә.

«Нуры содур» поэмасының бер хикәяте болай

башлана: Тыңла, егет, Җабир Әнсари ни ди,

Әйтте миңа хак рәсүле үзе ди.

Хикәят бер Заһиднең 500 ел гыйбадәт кылуы турында. Заһид – аскет дигән сүз; тыелып торучы, үзен бар нәрсәдән чикләүче. Бу ислам изгеләре суфиларга хәтле булган, изге юлда йөрүчеләр[133][134]. Заһид дөньядан күчеп, ахирәткә киткәч, кыямәт көнне ул Аллаһыдан гыйбадәте кая киткәнне сорарга була. Ходай, үзенең рәхмәтен кабул итмәгән өчен, ризасызлык белдерә:

Баш-аяк һәм күз-колак бирдем сиңа,

Шуны танып, намаз укырсың миңа.

---

[132] Хуҗа Әхмәт Ясәви. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 27.

[133] Зәйнуллин Җ.З. Шәрекъ алынмалары сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 1994. – Б. 48,

[134] .

Шул чак Заһидның авызы бик нык кибә, һәм ул 500 еллык намазын бер касә су бәрабәренә фәрештәгә бирә. Инде гыйбадәтсез калгач, ул тәмугка барырга тиеш була. Заһид ялваргач, хода аны гафу итә, җәннәтле итә. Әсәр «күп тагатебез[135] дә аздыр», дип тәмамлана.

Шагыйрь бу сюжетны фарсыдан алганын хәбәр

итә: Тәрҗемә итеп фарсыдан, син ишет,

Төрки теленә көйләдем, и егет.

Әнсари (Хуҗа Габдулла Әбү Исмәгыйль, 1078-79 елда вафат) шәхесенә килгәндә, ул фәкыйһ һәм мөдәррис, ягъни шәригать законнарын, хәдисләрне яхшы белүче, суфи шагыйрь, «Маназил-ас Саирин» дигән хезмәт авторы[136].

Е.Бертельс үзенең «Зарождение суфийской литературы» дигән очеркында болай яза: «в произведении Ансари «Псевдо-маназил...» притчи тоже занимают важное место... неизбежно связанных с народным творчеством, которые мы находим в поэмах с Аттара, Джалал ад-Дина Руми и других авторов, вплоть до ‘Абд-ар Рахмана Джами»[137].

Суфичыл шигърият ерак гасырларның халык иҗаты турында фикер йөретергә мөмкинлек бирә, һәм бу аның мөһим казанышларының берсе. Суфичылык әдәбиятын өйрәнмичә торып, урта гасыр мөселман илләренең мәдәни тормышын күзаллау, бәяләү мөмкин түгел. Мөхәммәдьяр иҗатындагы притчалар да күбесе шушы әдәбият сюжетларына барып тоташа. Язучы үзе әйтеп үткәннәр генә түгел, башка әсәрләре дә Шәрекъка, суфилар әдәбиятына барып тоташкан, игътибар белән тикшергәндә, охшаш сюжетларны аерып була.

---

[135] Тагать - буйсыну

[136] Мөхәммәдьяр. Нуры содур. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – Б.305.

[137] Бертельс Е.Э. Происхождение суфизма и суфийская литература / Е.Э.Бертельс. Избранные труды: Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. – С. 53, 301.

Мөхәммәдьяр «Төхфәи мәрдан» дигән поэмасында «Игелекле кыз һәм саран ата» хикәясен китерә. Аның эчтәлеге болай. Бер Гасыйның яраткан кызы, теләнчене кызганып, икмәк бирә. Дәрвиш, урам башына утырып, ашый башлый. Гасый моны күреп, ипиен тартып ала һәм кайтып, кызының ипи биргән уң кулын кисә, куып чыгара. Кыз хакка мәрхәмәт сорап ялвара. Дога кабул була, атасының эче шартлап үлә. Кыз соранып йөри, бер өйдә мөлаем егетне күрә. Ул егет кызны ошата, аңа өйләнә. Бергә калгач, ашарга утыралар. Кыз сул кулын суза, ә егет моны «әдәпсезлек» ди. Кыз Аллаһыга ялвара һәм аның сәдака биргән кулын Аллаһы сәламәт кыла.

Сәдака бир дәхи син Тәңре өчен, Сиңа
бостан итәр ул ожмах эчен[138],

дип, шагыйрь нәсыйхәт әйтә.

Татар шагыйренең бу хикәятендә Иранның бөек суфи шагыйре Фәридәд дин Гаттар (1150–1230) иҗатының мотивлары сизелә. Аның бер притчасында бай егет юлда бер кызны очрата, гашыйк була һәм аңа өйләнә. Кызның бер кулы булмый, ул хәленнән бик ояла. Аллаһы аның догасын кабул кыла һәм куллы итә. Көннәрдән бер көнне алар ашап утырганда, бер дәрвиш тавышын ишетәләр. Хатыны ике кисәк ипи бирергә тели. Ә ире тәлинкә тутырып бирергә куша. Хатын дәрвишкә караса, үзенең элекке ире икәнен күрә. Аның белән яшәгәндә хатыны бер хәерчегә тавык бирә, эченә йөзек тә тыга. Ире кайткач, бик ачуланып, хатынның кулын кисеп, куып чыгара. Әлеге ире, бу сүзләрне ишетеп, елап җибәрә. Ул хәерче булып йөргәндә, хәзерге хатыны биргән йөзек аңа баерга ярдәм иткән икән[139].

---

[138] Мөхәммәдьяр. Нуры содур. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – Б. 151.

[139] Суфии, с. 96.

Ф.Гаттар, суфиларга хас булганча, притчалар ярдәмендә, фәкыйрьлек – байлык, саранлык – юмартлык, яхшылык – яманлык дилеммаларын чишәргә тырыша. Алар бер-берсеннән аерылгысыз һәм Аллаһы ярдәмендә еш кына уңай хәл ителә, юмартларга ярдәм була, халык иҗатындагы – «дөнья малы кырау» дигән фикер дә борынгы аскетлык фәлсәфәсенең дәвамы.

Мөхәммәдьяр сюжеты үзгәрәк, дилемма ата-бала яссылыгында хәл ителә. Ул аталарны юмартлыкка, баласын рәнҗетмәүгә чакыра. Үгете барып чыкмаса, җәзалый. Ә юмарт кызга, сәдака биргән өчен, Аллаһының мәрхәмәте була. Әйтергә кирәк, татар шагыйренең бу әсәре реалистик яссылыкта бирелгән.

Шушы мотивларның татар әдәбиятыннан халык иҗатына күчүен күрергә була. Татар халкында «Кулсыз кыз» дип аталган әкият бар, ул охшаш сюжетка корылган. Бу әкияттә явыз җиңгәнең мәкере аркасында абыйсы сеңлесенең ике кулын балта белән чабып өзә һәм аны урманда калдыра. Кыз бик матур була, аңа патша улы өйләнә, ике балалары була. Шул ук җиңгә патша улына эт балалары туды дигән хәбәр җиткерә. Кызны балалары белән куып чыгаралар. Елгага барып җиткәч, балалары суга төшеп, бата башлый. Хатын кулын сузарга тели, әмма ул бит кулсыз. Шул чак «балаларынны ал», дигән тавыш килә, һәм хатын куллы булып, балаларын судан ала, коткара. Әкият ахырында җиңгәнең мәкере фаш ителә, гаилә кушыла, бәхетле булалар[140].

Күренгәнчә, әкияттә дә ниндидер иляһи көч хатынга кулларын сәламәтләндерә. Яхшылык һәм яманлык каршылыгы әкияттә дә яхшылык файдасына хәл ителә.

---

[140] Татар халык иҗаты. Әкиятләр. 3 нче китап. – Казан: Таткитнәшр, 1981. – Б. 143–153.

Әдәбиятка Мөхәммәдьяр алып килгән сюжетны халык үз иткән, рәнҗетелгәннәргә мәрхәмәт күрсәтү мотивы әкиятләргә дә үтеп кергән. Язма әдәбият белән халык иҗаты берләшеп, охшаш сюжетлар күчеп йөргән, халыкның зәвегы иң хисле, эмоциональ яңгыраганнарны кабул итеп, яңа әсәрләр туган.

Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф»ы һәм башка урта (XVIII–XIX) гасыр татар шагыйрьләренең әсәрләре дә Аллаһыга мәдех-одалардан, пәйгамбәргә салаватлардан башлана, ә фольклорда бу алым мөнәҗәт жанрында яңгыраш таба. Хәзерге заман мөнәҗәтләренең шушы мотивлар белән сугарылган булуы шигъри мәдхияләрнең, мактауларның халык иҗаты әсәрләренә дә нык тәэсир ясавын күрсәтә.

Мөхәммәдьярның үз поэмаларына, төп сюжет белән рәттән, эчтәлеге мөнәҗәткә бик охшаган дини шигырьләр кертү гадәте бар. Мөнәҗәтләрне хикәяләүгә кертү традициясе, жанрын аерым атап әйтү Алтын Урда чоры әдәбиятыннан ук билгеле. Дөрес, өстәмә дини текстларны Мөхәммәдьяр берничек тә исемләми. Әмма эчтәлекләре андый мөмкинлекне бирә. Тәүбә итү, гафу сорау, ялварулар – болар мөнәҗәт мотивлары. Шулай ук аларда җәннәт өмет итү, Хак Тәгаләнең дидарын – йөзен күрергә хыяллану бар.

И Иляһи, каршыңда күп хатабыз,
Рәхим итеп кичер, күп гөнаһта без,
Йа Иляһи, шәфкать белән насыйб ит, Йөзең
күреп, җәннәткә лаеклы ит.

Аның шигырьләрендә Аллаһының яратканнарына, кешеләргә мөрәҗәгать, үгет-нәсыйхәт яңгырый, ятимнәргә мәрхәмәт турында, җирдә бар нәрсә – юк-бар мәшәкать, ә үлем-әҗәлнең мәңгелек икәнең аңлату, вәгазьләү бар.

Ислам мотивлары татар халык әйтемнәре, гыйбарәләре белән үрелеп китә:

Бүре оясында куян яшәмәс,

Бүре тозагы куянны ауламас.

Афоризмнардан соң шагыйрь гыйбрәтле хикәя-әкият сөйли: бер шаһ, үзенең гүзәл кызын Ходай язган язмыштан коткарырга теләп, манарага яшерә, әмма 14 яшьтә кызны бүре ашый: дус кызы шушы бүрегә әверелә.

Шагыйрь нәтиҗә ясап, беркем дә маңгаена язганнан котыла алмый, ди: «Үзгә булмас, булыр маңгайга язган». Димәк, Аллаһының язганы котылгысыз.

Мондагы әкият сюжеты Ак бүре турындагы әкият сюжетын хәтерләтә, тик анда ак бүре егет булып әверелә һәм патша улына әнисен эзләргә ярдәм итә, юл күрсәтүче булып хезмәт итә.

Икенче бер әкият сюжетына нигезләнгән хикәят шулай ук җәза көне киләчәге турында кисәтә: теге дөньяда Ул барысына да «намус белән яшәдегезме?» дип сорау бирер, һәм кешеләр кылганнары өчен җавап тотарлар.

Дәрвиш, намус иясе Заһид чүлдә йөргәндә кое күрә. Караса, анда маймыл, елан каплан һәм кеше төшкәннәр. Ул аларның барысын да коткарган, Җанварлар аңа бу кешенең начарлыгын, зәркән булса да, явыз икәнлеген әйтеп караганнар. Әмма Заһид аны да чыгарган. Ерткычлар яхшылыкка яхшылык итәргә теләгәннәр. Каплан бәк кызының муенсасын тартып алган, кыз үлгән. Муенсаны Заһидка бүләк иткән. Зәркән муенсаны таныган һәм бәккә Заһид үтерүче дип әләкләгән. Заһидны җәзаларга, үтерергә теләгәннәр. Елан бәкнең улын чаккан, Заһидка агуга каршы дару биргән. Заһид малайны дарулап, үлемнән алып калган. Бәк бик уңайсызланган, Заһидны бик хөрмәтләгән. Зәркәнне асып үтергәннәр. Бу сюжет – назыйрә дип әйтергә була. Ул С.Сараида бар, ләкин Мөхәммәдьярда функциясе башка – язмыш Алладан.

Гыйбрәтле хикәя Мөхәммәдьярда Хак Тәгалә бөек дигән фикерне исбатлый, ул үзенең коллары турында барысын да белә һәм гадел хөкем итә. Мөхәммәдьяр үзенең иҗатында ислам һәм фольклор мотивларын бербөтен итеп файдалана. Халык иҗатын, бу очракта экиятләр, гыйбрәтләрне ислам идеяләрен раслау, Аллаһының куәтен күрсәтү өчен куллана. Фольклор ярдәмендә Яратучының бөек гамәлләрен, бөеклеген, куәтен күрсәтә.

Хак Тәгалә һәрбер эшкә кадыйр ул.

Колларының эшенә һәм хәзыйр ул.

XVI гасыр шагыйре Мөхәммәдьярның иҗатында Көнчыгыш нәсыйхәтчелеге, фәлсәфәсе, ислам идеяләре һәм фольклордан килгән эчтәлек бербөтенне тәшкил итәләр.

Сораулар

1. Мөхәммәдьяр (XVI) иҗат иткән чорның үзенчәлеге?
2. Ни өчен шагыйрь хан кабере янында мөҗәвир була?
3. Автор үзенең ике бөек әсәрендә бик күп притчалар куллана? (Притча жанры суфи шагыйрьләргә – Газзалигә, Гаттарга хас)
4. “Нуры Содур” поэмасында шагыйрь нинди Коръәни образ, сюжетларны куллана?
5. Мөхәммәдьяр үзе кайсы язучылар иҗатыннан файдаланып яза?
6. Мөхәммәдьярнең икенче поэмасы “Төхвәи Мәрдан”дагы хикәя кайсы суфи шагыйреннән алынган һәм нинди татар әсәренә охшаган?
7. Аллаһының куәтен шагыйрь ничек тасвирлый?

§ 2. Кол Шәрифнең Аллаһыга мәдхияләре

Казан ханлыгы чорының икенче бер шагыйре Кол Шәрифнең иҗатында халыктан алган мотивлар бары бер генә максатка юнәлтелгән, ул да булса Аллаһыга мәдхия, ислам изгеләренә салаватлар әйтү; бөтен иҗатын ул

Алла юлында хезмәт итеп, ислам идеяләрен таратуга багышлый. Бу гаҗәп түгел: Кол Шәриф Казанда баш имам, димәк, Казан ханлыгында 1546 елдан башлап иң олуг рухани булган. Ул ил халкының ислам рухы белән сугарылуына, шәригать кануннарыча, аның әхлак нормаларын үтәп яшәвенә күп көч куйган. Зур гыйлем, әхлак иясе буларак, үзенең укучылары һәм гади халык арасында да тирән ихтирам казанган.

Дошманнар Казанга басып кергәч, шагыйрь-рухани, шәкертләрен туплап, аларны җитәкләп, батырларча сугышкан һәм һәлак булган, аның исеме легендага әйләнгән. Бу турыда елъязмаларда мәгълүматлар бар. «Царственная книга» (XVI гасыр) да Колшәриф мулла күпләрне туплап, бик көчле сугышты, һәм аларны православныйлар үтерделәр», дигән язма бар (с. 306). Күп гасырлар үтүенә карамастан, халык аны хәтерендә һаман кадерләп саклый. Татар халкы үз исәбенә Кремль эчендә мәчет төзетте, һәм аңа «Кол Шәриф» исемен бирде.

Кол Шәриф иҗаты хәзерге заман укучысына бик аз күләмдә килеп ирешә. Кол Шәриф беренче чиратта суфи шагыйрь булып күз алдына килә, һәм Аллаһыга дан җырлый, Тәһлил әйтә: «лә иляһа илляллаһ» (Аллаһудан башка алла юк), Алла-һу-алла-һу (Алла-Ул).

Аның шигыре гафиллекне, ваемсызлыкны зур гөнаһка саный. Анда гашыйклык турында сүз бара, әмма бу традицион суфи гыйшкы, ул Аллаһуга гашыйклык, ул гашыйкларны «Гъарш» агачының иң югары ноктасына – түбәсенә очырып алып менә, ә анда Аллаһының тәхете – көрсие урнашкан.

Гафиллек, ваемсызлык кебек тискәре сыйфатларны бүгенге заман татар халык мөнәҗәтләре дә кабул итми, ә мөнәҗәтләр – дини җырларның хрестоматиясе.

Безнең көннәрдә яңгыраган дини җырулар арасында зикергә (туктаусыз тәһлил әйтү) яисә суфича Алла-һу-Алла-Ул – дигән гыйбарәгә багышланган

әсәрләр бар. Хәзерге заман мөнәҗәтләренең халык бик яратып башкарганы Кол Шарифнең бер шигыре белән тәңгәл килгән дүртьюллыктан башлана:

Һу-һу дияр һу кошы,
Акар күзеннән яше,
Көяр эче һәм тыши,
Гафил булма, һу дияр.

(Мөнәҗәт)

Һу-һу тийү һу кошы,
Акар күзендин яше,
Көеп эче һәм тышы,
Гафил торма, һу тигел.

Төрле гасырлар лексикасының аз гына аермасын искә алмаганда, әлеге дүртьюллыклар тәңгәл диярлек.

Мөнәҗәтләр, ярым китап-ярым фольклор әсәрләре буларак, еш кына талантлы шагыйрьләрнең шигырьләрен йә тулаем алып, йә аларга ияреп иҗат ителгәннәр.

Бу процесс Кол Шәриф шигъриятенә дә кагыла. Дүрт ярым гасыр вакыт кичкән шигырь хәзерге заманда халыкның үзенеке булып әверелгән. Шагыйрь әсәреннән башлам алып, халык яңа мөнәҗәт – тәүбә әсәре иҗат иткән:

Гафу кылгыл азганны,
Юлга салгыл язганны,
Бәндик юлсыз гизгәнне, Сән
кичергел, илаһым.
Һу-һу! Аллаһу, Аллаһу
Раббе.

Төп сурәт – һу кошы ике әсәрдә дә очрый. Нинди серле кош соң ул? Халык лирикасында, шагыйрьләрдә дә Һомай кошы очрый, аны күгәрчен[141] дип беләләр. Бәлки, гөрләүгә охшаш сүз яңгырашы аны дини әсәрдә куллануга китергәндер. Билгеле булганча, Һомай (фарс. – мифик кош) – күгәрчен булып, кайбер төрки халыкларда кеше җанының гәүдәләнеше булып саналган.

Мондый янәшәлекләр үткәргәч, җан да «һу-һу-Ул-Ул» дип, Аллаһуга омтылып, тәкърарлыйдыр дип фараз кылырга мөмкинлек туа. Кол Шәриф шигыреннән этәргеч алып, халык бик үзенчәлекле, тирән хисле әсәр тудырган. Кол Шәриф, халыкның тәүбә шигыреннән аермалы буларак, җир кешеләренең ваемсызлыгына хөкем сүзләре әйткән, аларны, көн вә төн, җир мәшәкатьләрен онытып, Аллаһуны истә тотарга, аңа дан җырларга чакырган.

Аның тагын бер шигыре темасы, ритмы, кушымталары белән халыкта еш җырлана-көйләнә торган мөнәҗәт белән бик охшаш. «Дөньядыр бу» дип аталган кушымта Кол Шәрифтә дә, халыкта да бер үк рухта яңгырый. Кол Шәрифтә:

И күңел, бил баглама, күпне кичергән дөньядыр,
Бу үлем ширбәтен халыкка ичүргән дөньядыр.

Хәзерге заман мөнәҗәте дә үлемнең котылгысыз икәнен кабат-кабат тәкърарлый:

Дөньядыр бу, бик вафасыз дөньядыр.
Күп кешене мохтаҗ итеп, гаҗиз иткән дөньядыр.

Яңадан-яңа шагыйрьләр, үзләрен тетрәндергән рәхимсез дөнья образын кулланып, яшәешнең төрле якларын яктыртып, аның котылгысыз һәлакәткә баруына ачыналар. Көнчыгышның назыйрә – шигъри ярыш традициясе бу

---

[141] Г.Гильмановның «Татар мифлары» дигән китабында «һу кышы» һомайдыр дигән фараз кылу бар. Һомайны ул күгәрчен дип күзаллый. Урал якларында бөркетнең бер төре дә «һомай» дип атала.

теманы чиксез вариацияләргә мөмкинлек бирә. Әмма чыганакларны әле танып була, анда да, монда да баласын югалткан ата йә ана (хәзерге мөнәҗәттә). Котылгысыз үлем аларны кызы йә улыннан аерган. Дөрес, суфи шагыйрь Кол Шәриф шигырьләреннән аермалы буларак, халык шигырендә җир кешесенең кайгысы чагыла, аның фәлсәфәсе матди характерда, чагыштырулары үтемлерәк, чөнки үлем матурлыкны җимерә, юк итә:

Энҗе тешне, кара кашны

вәйран иткән дөньядыр.

Бу халык фәлсәфәсенең тамырлары, Кол Шәрифтән дә арырак, XIV гасырда яшәп иҗат иткән госманлы шагыйре Юныс Әмрә (1240–1320) иҗаты белән аваздаш:

Ялганчы дөньяда кунып күчкәннәр,

Сөйләмиләр, ни бер хәбәр бирмиләр...

Юныс, күр тәкъдирнең эшләрен –
Коелмыштыр керфекләре, кашлары[142].

Үлем рәхимсезлеген лейтмотив итеп алып, соңгырак гасырларда Курсави, Тукай да шигырьләр язалар, Тукайның сатирасы ул заманның тискәре күренешләрен «Дөнья бу, йа» (1906) әсәрендә камчылый.

Шулай итеп, мәгърифәтле, укымышлы татар халкы профессиональ шагыйрьләрнең шигырьләрен укып, сокланып кына калмаган, аларны үзенең зәвек, эзләнүләренә туры китереп үзгәрткән дә, тәүбә, гафу мөнәҗәтләре иҗат иткән. Ләкин төп идея – ислам идеясе шагыйрьләр өчен дә, халык иҗаты өчен дә бердәнбер һәм үзгәрешсез. Алар ислам кануннарына буйсынып яшәгәннәр һәм иҗат иткәннәр.

---

142 Uunus Emre Divani, s. 240–241. А.Садыйкова тәрҗемәсе.

Мирасы тулысынча табылып җитмәгәнгә, дип яза галим Ә.Шәрипов, Кол Шәриф иҗаты әле ахырынача тикшерелмәгән, әмма шигъри әсәрләре мөнәҗәт жанрына карый. Монда китерелгән өченче шигыре үзенең жанрың үзе үк әйтеп тора:

Мөнәҗәттә моңлуг кәрәк,
иҗабәти булса андин,
Күзи йашлигъ, бәгъри башлигъ
булмагунча булур кандин.

Эчтәлеге шулай ук ислам мотивлары белән сугарылган – күз яшьләре, дога тулы җан белән һәм ярлыкауны сорап, Аллаһыга мөрәҗәгать итү. Ул яхшылык кылырга чакыра, үзеңнең теләкләреңне тыярга һәм дөнья рәхәтеннән ваз кичәргә өнди. Һичшиксез, шагыйрьгә суфиларның аскетизмга һәм Аллаһуга омтылу идеяләре нык йогынты ясаган. Аның суфи иҗатчы икәнлеген үзен суфи шагыйрьләрнең укучысы, дәвамчысы итеп санавыннан да күреп була. Болар – Хуҗа Әхмәт Ясәви (–1116), аның укучысы Сөләйман Бакыргани (–1186). Урта гасыр шагыйрьләренең бик күпләре үзләрен аларның шәкертләре дип саныйлар, шулар арасында Кол Шәриф тә бар. Остазларының образларын легендалар, могҗизалар белән төреп, шагыйрь үзенең «Кыссаи Хөбби Хуҗа» дигән зур гына поэмасына кертә. Бакыргани белән беррәттән поэмада ул Гамбәр ананы һәм аларның улы Хөбби Хуҗаны да күрсәтә, алар да тәкъвалар, могҗизачылар булып исәпләнәләр. Атасы Сөләйманның гаделсезлеге, аның хыянәтсез могҗизаларын танымавы аркасында Хөбби Хуҗа ак кошка әверелә һәм җир йөзеннән юк була. Атасы бик үкенгән, ләкин улы җиргә кайтмаган, исән килеш җәннәттә Хызыр Ильяс янында калган. Күренгәнчә, Кол Шәрифнең бу поэмасында халык риваятьләре, легендалары белән рәттән суфи изгеләре дә урын алган. Ак кошка әверелү җан кошының

тәннән аерылып, очып китүе белән бәйле, моны төрки халыклар, татарлар да, шулай кабул итә.

Революциягә кадәр Кол Шәрифнең шигырьләре Сөләйман Бакырганиның «Бакырган» китабында басылып чыккан һәм ул китап халыкта киң таралган, популяр булган.

Аның иҗаты халыкта яшәвен дәвам итә. Ислам мотивлары белән сугарылган һәм шигъри камиллеккә ия булган әсәрләре татар-мөселман халкының эстетик зәвыгына хуш килгән. Шуңа күрә дә аерым дурть юллыклар булсын, ритмика, кушымтасы булсын, алар халык иҗатына күчкән, шуннан, үз чиратында, шагыйрьләр алып файдаланган. Инде әйтеп үткәнчә, «Дөнья бу, йа» дигән кушымтаны бөек Тукай, сатирик алым итеп, XX гасырда буржуаз чынбарлыкның рәхимсезлеген күрсәтү өчен, тәнкыйди планда куллана.

Сораулар

1. Бөек татар шагыйре, имам, дошманнарга каршы көрәшеп шәһит киткән Кол Шәрифнең тәрҗемәи хәлен сөйләгез?
2. Аның суфичылыкка карашы нинди? Кем ул “һу”?
3. Аның поэмасы “Кыйссаи Хөбби хуҗаның” каһарманнары кем?
4. Дөнья образын ул ничек гәүдәләндерә?
5. Кайсы шагыйрьләр аңа ияреп әсәрләр язган?

§ 3. «Сөембикә» бәетендә эпиклык

Халык иҗаты һәм әдәбият мәңгелек бәйләнештә, бер-берсен мәңге баетучы, кушылып аккан һич саекмас чишмәләр. Моны татар әдәбияты белән фольклорның үзара бәйләнешеннән күреп була. Шундыйлар рәтендә сәнгатьчә югары эшләнешле, үтә тәэсирле бер халык иҗаты әсәре – «Сөембикә бәетен»

әйтеп китмичә булмый. Ул Казан ханлыгы чоры татар халык иҗаты әсәре, бәет жанры кануннары буенча иҗат ителгән, һәм, авторы билгесез булганга, татар халык иҗаты әсәрләре рәтенә кертелә. Аның турында профессор Ф.И.Урманче җитди хезмәт язды [143]. Ф.В.Әхмәтова «Бәетләр» томының керешендә, искәрмәләрдә шулай ук бу бәеткә туктала, мәгълүматлар бирә. Тарихилык, эпиклык сыйфатлары аны тарихи бәетләр төркеменә кертә. Бәеттә хикәяләнгән реаль вакыйгалар турында күп кенә хезмәтләр бар. Ләкин әсәрнең шигъри үзенчәлекләре дә анализга лаеклы.

Бәетнең эпик башламы: «Мең дә биш йөз унбиштә» дип ачыла. Бу алымны галимнәр борынгы төрки-татар кабер ташларына язу традициясе белән бәйлиләр. Аларның иң борынгылары – Орхон-Янисәй рун язмалары. Башлам елы бәетләрдә дөреслеккә һәрвакыт туры килмәскә дә мөмкин, чөнки бу, беренче чиратта, фольклор жанры традициясен дәвам иттерү. Тарихи вакыйгалар тасвиры композицион төзек итеп бирелә, һәм Сөембикә тормышындагы вакыйгалар Казан, Казан ханлыгындагы вакыйгаларга үрелә. Мондый тасвир әсәрне тарихи бәетләр төркеменә кертә. Әмма биредә алгы планда хатын-кызның – татар ханбикәсенең фаҗигале тормыш юлы күрсәтелә. Бу хәл исә аны шәхси фаҗига бәете итеп карарга да мөмкинлек бирә. Әсәрдә шундый бәетләргә хас булган поэтик алымнар да кулланылган.

Башта ук күзгә ташланганы – контраст алымы. Кагыйдә буларак, хатынкызлар үзләренең ата йортындагы көнкүрешен, кызлык гомерен хафасыз, ваемсыз, бәхетле чак итеп искә алалар. Сөембикә дә шулай:

Ата-ана кулында бер кайгы да күрмәдем.

[143] Урманче Ф. Идегәй, Нурсолтан, Сөембикә. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – бб.70–101.

Кайгыларны күрермен дип исәпләп тә йөрмәдем. XIX, XX гасырга караган шәхси фаҗига бәетләре дә кызлык чорларын шундый ук якты буяулар белән бизиләр:

Кайгы-хәсрәт һич күрмәдем

Мин яшь сабый чагымда; Уйнап-

көлеп буйга җиттем Әнкәем

кочагында.

Мондый юллар «Моңлы кыз Галимә», «Бибигайшә» һәм башка бәетләрдә бар. Тормыш авырлыклары ата йортыннан киткәч башлана, бу капма-каршылык, контраст һәр чор бәетләрендә дә бар.

«Сөембикә бәете»ндә хикәяләү, традиция буларак, беренче зат исеменнән башкарыла, ул традиция дә гасырлардан килә, Орхон-Енисей төрки ядкярләренә, болгар кабер ташъязмаларына барып тоташа. Үлгәннәр бу дөнья белән исәннәр телендә сөйләшә.

Шәхси фаҗига бәетләрендә үзен бәлагә дучар иткән дошманны атау, аңа нәфрәт белдерү, рәнҗү мотивлары бар. Күп әсәрләрдә мондый юллар җинаятьчеләргә халык хөкеме булып яңгырый, башкаручылар аларны кабаткабат каһәрли.

Көндәшнең кара күләгәсе, халык сиземләвенчә, Сөембикә язмышын да фаҗигагә этәрә.

Манараны коргачтын, көнләштеләр хәлемә.

Мәскәүгә хат яздыра шул көндәшем залимә. Хатын-кыз бәетләре өчен традицион дошман-көндәш аталгач, алар тарихи чынбарлыктан да алып күрсәтелә.

Шәһәр тәмам гөрлидер, елау-сыктау тавышы,
Миңа төшкән кайгылар – морзаларның табышы...

Казандагы кенәзләр – үзе тыныч булырга –

Һәркаюсы кул куйган мине әсир кылырга. Бәет Сөембикәгә һәм Казан иленә афәт китерүчеләрнең исемен гасырларга фаш итә. Халык иҗатындагы хөкем тарихи дөреслеккә туры киләме-юкмы – фольклор моңа җавап бирми, чөнки ул үз кануннарына буйсына.

Шулай итеп, жанрның формула-штамплары «Сөембикә бәете»ндә эзлекле рәвештә кулланыла, болар: традицион башлам, контраст алымы, беренче заттан хикәяләү, дошманның исемен атау.

Бәетләрдә кабатлана торган «уртак урыннар», охшашлыклар белән беррәттән, бу бәетнең үзенчәлеге дә бар. Ул да булса Сөембикә ханбикәнең ире Сафагәрәй кабере өстендә елавы. Әсәргә эпик хикәяләүдән тайпылып, кинәт лирик чигенеш килеп керә.

Инде язылган елау-сыктау – иң борынгы жанрлардан, ул гасырлар тирәнлегеннән килә, борынгы төрки рун язмаларында, угыз эпосында яңгырый, төрки халыкларда кайгы-хәсрәт очракларында башкарыла.

Сөембикәнең елау-сыктавы бәет агымыннан аерылгысыз, ләкин ул, лирик хисләр ташкыны буларак, бәеткә хас хроникаль хикәяләүне җанландыра, тыңлаучыны тетрәндерә, аңарда кызгану, соклану, ханбикәнең дошманнарына нәфрәт уята. Шуңа күрә зур әсәр эченә кергән сыктауның роле бик мөһим. Ә инде елауларны эченә алган мөнәҗәтләрне башка жанрдагы зуррак әсәр эчендә куллану традициясе хәтта XVI гасырдан борынгырак дәверләргә дә карый. Ул, китап традициясе буларак, фольклор традициясенә параллель рәвештә яши, моны Кол Гали, Котб, Харәзми, Утыз Имәни, Кандалый иҗатында күрергә була.

Сөембикә бәетенә кергән сыктау зур түгел, әмма үзенең шигъри үзенчәлекләре белән хәзер мөнәҗәт дип йөртелгән әсәрләргә бик охшаш. Аларны берләштергән иң характерлы сыйфат – фаҗигалелек, чөнки Сөембикә бәетенең дә ритуаль вазифасы – үлгән ирен искә алу, сагыну, кабер өстендә елау:

Бардым ханым каберенә, Түктим

күздән яшемне.

Дидем:

– Күргел хәлемне, саттылар шул башымны.

Беләлмисең хәлемне, эшем хәзер бик гасир.

Дүрт яшендә газиз балаң минем беләндер әсир.

Син үлгәндә үк алланың әмере икән фиракка.

Әсир булып, угылың белән китәбез шул еракка.

Син исән чагында мотыйг идек әмереңә.

Бүген булдык җанлы үлек, алсана, ханым,кабереңә.

Җеназаңны озаттым, җылап күзем талдырып. «Бүген

мин китәм Мәскәүгә сине җирдә калдырып», – Дип

сөйләдем кабергә бән телләрем кипкәнче.

Җыладым бән моң булып, күз яшьләрем беткәнче.

Тәкъдир шулай язгачтин һич бәндәнең эше юк.

Яшь урынына кан акса да, һич җәлләүче кеше юк.

Сөембикәнең, ире каберенә килеп, елау-сыктавы, традиция буларак, бик борынгы мотив. Ул XIII гасыр ядкяре – Кол Галинең «Йосыф кыйссасы»нда ук бар. Йосыфны, туганнары колыкка саткач, дөягә утыртып китәләр, ул аннан әнисе кабере янына егылып, елап сыктый: Йә әнкәем, хәлләремне син инде күр,

Бәндәлеккә сатып алды мине кяфер...

Бу мотивка галим Н.Ш.Хисамов тарафыннан җентекле анализ ясалган. Сөембикә сыктавында да Йосыф елавына янәшәлек ачык күренә.

Соңгы гасырлардагы татар, мөселман мөнәҗәтләрендә сыктау, кабердәге кеше белән сөйләшү, үзен кабергә алуны сорау мотивы инде юк, яисә иярү булып кына күренә. Бу мотив күпмедер дәрәҗәдә

Сөембикә бәетенең борынгылыгын күрсәтә һәм исламга хәтле булган уртак төрки традицияләргә барып тоташса кирәк. Борынгы төркиләрдән килгән мотив – Сөембикә бәетенең XVI гасыр әсәре булуын исбатлый торган өстәмә дәлил. Бу гасыр ислам диненең Казан ханлыгында инде чәчәк аткан чоры, моңа Кол Шәриф, Мөхәммәдьяр иҗатлары ныклы дәлил булып тора. Халык иҗаты үз кануннары буенча яшәгәч, әле анда борынгы төрки елау-сыктауларының гореф-гадәт буенча килгән моңнары булган.

Шулай да кайгы-хәсрәт моңнарының ислам кысаларына күптән кергәнлеге әсәрдә нык сизелә. Мөселман динена хас образ-сурәтләр, сыктау күп гасырлар дәвамында, инде болгар-татарлар X гасырда ислам дине кабул иткәннән соң, мөнәҗәтләргә үтеп керә. Сөембикә сыктавында да татар халык елау-мөнәҗәтләрендәге яшәеш фәлсәфәсе бик ачык чагыла. Барысы да Алла кулында:

Син үлгәндә үк Алланың
Әмере икән фиракка,

– ди Сөембикә үлгән иренә. Алладан Сөембикә белән Сафагәрәйгә фираклыкка – мәңгелек аерылуга әмер булган, һәм моңа каршы бернинди дә чара юк. Бу фикер ислам фәлсәфәсеннән килә, чөнки «каалу иннә иляйһи вә иннә лиляйһи рәҗигун» – барысы да Алладан һәм Аллага кайтарыла. Фирак – аерылу сурәте – соңгы гасыр мөнәҗәтләрендә инде төп лейтмотив:

Фирак уты һич ялкынсыз янар инде;
Фираклык бер бәла икән, дучар булмаган белмәс;
Бери – үлем, бери – фирак,
Шул икәү булмаса иде,

– кебек юллар төрле мөнәҗәтләрдә очрый. Алар мәңгелек, чөнки яшәү белән үлем кешелек тарихында кабатлана, шуңа күрә «Сөембикә бәете»ндәге

образлар белән аваздаш һәм дүрт гасыр үткәч тә, бүгенге көндә дә, ни кызганыч, шундый ук хәлләрдә таныш яңгырый: вакытлы дөнья, аерылу, Аллага кайту.

Шушы фикерне куәтләгән юллар XVI гасыр бәетенең соңгы юлларында бар:

Дөньяга килгән адәм
Кайгы күрмичә тормый.
Дөньяда шат йөргәннең дә
Туфрактыр ахыр урыны.

Дөньяның вакытлы – фани икәнлеген XX гасырда халыктан язып алган бик күп мөнәҗәтләр тәкърарлый. Алар «Сөембикә бәете»ндәге фикерләр белән охшаш:

Бу дөньяга килеп киткән адәмнәрнең хисабы юк,
Үлемгә баш идермәскә бу дөньяның китабы юк.

Яшәеш фәлсәфәсен татар халкы үзенең иҗатында XVI гасырда да, XX гасырда да бер үк чыганакка таянып аңлата – ул бөек Китап – Коръән Кәримдә язылган – барысы да Аллага кайта.

Шулай итеп, күләме белән зур булмаган Сөембикә сыктавында урта гасырларда халык иҗатына хас булган борынгы төрки традицияләрнең һәм ислам керткән дини катламның синтезы ачык күренә, ул урта гасыр татар фольклорының үзенчәлеген тәшкил итә.

Сораулар

1. “Сөембикә” бәете кайсы чорга карый?
2. Бәет жанрының башлангычы кайсы заманнан килә?
3. “Сөембикә” бәетендә жанрга хас штамплар бармы, нинди традицион алымнар бар?

4. Бәетнең төп үзенчәлеге нәрсәдә?
5. Елау-сыктауны Сөембикә ханбикә кем каберендә башкара?
6. Ислам диненә хас яшәеш фәлсәфәсе бәеттә ничек яңгырый?

§ 4. Атнаш Хафиз иҗаты турында

XVI гасыр татар әдәбиятын Мөхәммәдьяр, Кол Шәриф иҗаты кебек зур шагыйрьләр иҗаты бизәп тора. Бу чорда башка шагыйрьләр дә иҗат иткәне XIX–XX гасырда мәгълүм була. 1955 елда проф. Әмир Нәҗип Борынгы актлар архивы (ЦГАДА) фондында XVI гасырга караган кульязма таба. Аның авторы Атнаш Хафиз диелгән. Әсәр 1554 елда тәмамланган, исеме «Сираҗел колюб» («Светоч сердец»). Бу әсәрнең соңгырак гасырларда күчерелгән вариантлары татар халкында киң таралган, яратып укылган.

Әсәр турында академик А.М.Щербак язган. Мәсгут Гайнетдинов[144] бу хезмәтнең әдәбият тарихындагы урынын, мөһимлеген күрсәтә. Яшь галим А.М.Гайнетдинов[145], тикшеренү нәтиҗәсе итеп, шушы темага диссертация язды, тирән анализ ясады.

Хафиз әсәрен төрмәдә утырган чакта яза. Бу – Казан алынганнан соңгы авыр еллар була.

Атнаш Хафизның әсәре XIX гасырда берничә тапкыр китап булып басылган.

---

[144] Гайнетдинов М.В. «Сирадж ал-Кулюб» / М.В.Гайнетдинов // Средневековая татарская литература (VIII–XVIII вв.) – Казань: Фэн, 1999. – С. 141–147.

[145] Гайнутдинов Айдар Марсилевич. Произведение Атнаша Хафиза «Сираджелькулюб» (Проблематика и художественные особенности): АКД. – Казань, 2009. – 92 б.

Әсәрнең жанрын «Сорау-җавап» дип билгелиләр. Мондый форма урта гасырлар әдәбиятында шулай ук популяр булган. Мәс., «Мәликә китабы» (XIX) шундый жанрга керә, ул да дини белем бирүгә юнәлтелгән.

Атнаш Хафиз әсәрендә яһудиләр сорау бирә, пәйгамбәр җавап кайтара. Тематик яктан тикшеренүчеләр әсәрне өчкә бүлә: Галәмне бар кылу, Ахирәт, пәйгамбәрләр һәм изгеләр турында хикәятләр.

1552 елда дәүләтчелеге юк ителгән, таркатылган, рухы изелгән, кимсетелгән халык өчен әсәр киңәшче була, аны сабырлыкка, үзен саклап калырга өнди. Бу шартларда мөмкин булган, һәм яшәү өчен кирәкле, һәм фарыз итеп автор белемне күрсәтә. Атнаш Хафиз белем алу өмет бирә, рухны күтәрә, дип саный:

«Рәсүл с.г.в. ярлыкар, кем дөнья теләсә, тиҗарәт кыйлсын, кем ахирәт теләсә, зөһет кыйлсын, кем дөнья вә ахирәт теләсә, гыйлем өйрәнсен. Гыйлем үгрәнмәк-ирәннәргә һәм хатыннарга фарыз торыр».

Хәзерге заман мөнәҗәтләре арасында гыйлемнең мөһимлеген аңлаткан күп санлы әсәрләр бар. Алар Атнаш Хафиз өйрәтүләренә аваздаш, бәлки аннан күчкәндер, чөнки әсәр халыкта киң таралган була. Хәзерге мөнәҗәттә мондый юллар бар:

Гыйлем өйрәнү фарыз
Һәммә мөэмин кешегә; Гыйлем
өйрәнү тиеш.
Гыйлем бетмәс җәүһәр ул,
Язу яза белсә кул;
Күрсәтер ул тугры юл
Гыйлем өйрәнү тиеш.[146]

[146] Мөнәҗәтләр. – Чаллы: Иман нуры, 1997. – Б. 102–103.

Атнаш Хафиз беренче чиратта иманлы булырга, динне сакларга өнди, мөселман булуның мөһимлеген аңлата. Ул Тәүраткә, Коръәнгә мөрәҗәгать итә, үрнәкләрен пәйгамбәрләр тормышыннан ала. Язучының унлаган хикәят һәм притчалары шушы максатка юнәлткән. Бу чорда татар халкын көчләп христиан диненә күчерү бара. Моны күргән Атнаш Хафиз үзенең иҗатында дөрес хак юл күрсәтергә тырыша. Туган җирдән читкә качып котылу мөмкинлеген хуплый. Шуңа дәлил итеп, Муса пәйгамбәрнең кабиләсе белән Мисырдан, явыз фиргәвеннән качуын күрсәтә. Шуңа ошаган башка легендахикәятләр дә китерелә.

Атнаш Хафизның суфи идеяләре белән танышлыгы сизелә. Аның әсәрләрендә нәфесне йөгәнләү, тормыш ләззәтеннән баш тарту, малга хирыс булмау кебек суфичыл мотивлар урын алган. Язучы дәрвишләрне могъҗиза ияләре итеп тасвирлый. Әмма беренче чиратта язучы Коръән һәм хәдисләрне чыганак итеп ала. Динне саклау юлында гомерне кызганмаска кирәк, дигән фикерне уздыра. Бу фикерләрдә Мәүла Колый, Суфи Аллаһияр. Ялчыгол әсәрләре белән охшашлык зур.

Әсәр заманының көн тәртибендә торган сорауларына җавап биргән, шуңа ул халыкта популярлык казанган, татарларның тәрбия китабына әверелгән. Атнаш Хафизның хезмәте, әдәби әсәр буларак та, тәрбия китабы буларак та, зур әһәмияткә ия.

Сораулар

1. XVI гасырның зур шагыйрьләре арасында Атнаш Хафиз нинди урын били?
2. Нинди әсәр авторы, әсәрнең жанрын ничек билгеләп була?
3. Китапта сорау-җавап әңгәмәсендә кемнәр катнаша?
4. Хикәятләре, притчалары кемнән үрнәк алырга чакыра?

5. Суфи идеяләре нинди сыйфатта чагыла, алар тәрбия өлкәсендә нинди урын тота?

§ 5. Мәүла Колый хикмәтләрендә дини фольклор традицияләре

Төрки шигърияттә зур урын тоткан күренекле суфи шагыйрьләрнең берсе Урта Азияле Әхмәд Ясәви булып тора. Әмма Казанда, Болгарда яшәп иҗат иткән, шулай ук хикмәтләр язган татар шагыйре Мәүла Колыйның татар әдәбиятында кабатланмас үз урыны бар. Әхмәт Ясәвидән, С.Бакырганидан кала, урта гасыр шагыйрьләре ислам идеяләре белән рәттән тәсаувыф фикерләрен, сюжет, образ-сурәтләрен яңгыратсалар да, тәсаувыф практикасына күчмәгәннәр диярлек, ханәкәләрдә яшәп зикер дә итмәгәннәр. Аларда күбрәк әдәби суфичылык күзәтелә дип әйтергә кирәк. Бу – традиция һәм мондый идеяләр алар иҗатына көнчыгышның бөек суфилары Газзали, Фәридәтдин Гаттар, Җами, Җ.Руми әсәрләре аша килеп керә, дигән фикер туа.

Мәүла Колый (XII гас.) исә иҗатында да, гамәлләрендә дә суфичылыкны кабул иткән дияргә нигез бар. Аның иҗатына әдәбият белгечләре тарафыннан игътибар зур була. Татар галимнәреннән Ф.Туйкә, Г.Сәгъди, Л.Җәләй, Ш.Абилов, Х.Хисмәтуллиннар мәкаләләр язалар. Шагыйрь иҗатын К.Дәүләтшин киң планда өйрәнеп, диссертация яклый. Бу галимнәр шулай ук, башка фикерләр белән рәттән, аның тәсаувыф юлында икәнен һич шикләнми, кабат-кабат әйтәләр. Мәүла Колый 100ләп хикмәт язган. Суфичылык баскычларын үтү өчен пире булырга тиеш. Ул тарихи шәхес Мәхдүми Әгъзәм нәселеннән булган. Шагыйрьнең остазы Мелла Мамай күп мәктәп-мәдрәсәләр салдырган, Болгар шәһәрендә ханәкә ачкан.

Мәүла Колый шундый мохиттә яшәгән һәм иҗат иткән.

«В творчестве Мауля Кули ясно видим слияние двух основных течений: с одной стороны схоластическая философия калама[147], с другой – типично суфийские тенденции»[148].

Ясәви хикмәтләренә йөз тоткан дисәк тә, Мәүла Колый, күрәсең, С.Бакырганнан үрнәкләр алгандыр.

Бу мискин, Мәүла Колый, көн-төн ятмай, Хак
коллыгын кылсаңчы, хикмәт әйтмәй.
Кол Сөләйман хикмәтенә әдәп тотмай,
Хикмәт әйтер нәчә хәлең булыр микән[149].

Аның хикмәтләренең эчтәлеге суфичыл рухта. Шагыйрь нәфесне «миңа яр дәгел», ди, һәм суфилар кабул итмәгән сыйфатны фаш итүгә күп шигъри юллар багышлый. Ә инде барлык шагыйрьләр мактаган, Коръәндә күп тапкырлар искә алынган сабырлыкны кат-кат матур чагыштырулар белән үрә:

Сабыр берлә гөлләр ачылыр, китәр кышлар, Йомырткадин
чыкар, күккә очар кошлар.
Сабыр белән гәүһәр булыр энҗе ташлар,
Сабырсыздан кайнаю бән пешсә булмас[150].

Коръәндә «Сабыр»га күп юллар багышланган, алар шушы сыйфатны Алла тарафыннан бирелгән дип аңлаталар.

---

147 Калам – мусульманская богословная система, обосновывающая догмы и верования ислама.

148 История татарской литературы Средневековья (VIII–XVIII вв.). – Казань, 2005. – С. 260.

149 Борынгы татар әдәбияты. – Казан, 1963. – Б. 488.
150 Шунда ук, б. 491.

Җәзебә улып – гыйбадәттә шашу дәрәҗәсенә җитү.

Татар халык мөнәҗәтләрендә сабыр булырга өндәгән юллар күп. Аларда татар шагыйрьләре белән аваздашлык бар. Дөрес, алар шагыйрь әсәренә караганда гадиерәк, күбрәк җирдәге кайгы-хәсрәткә сабыр итәргә чакыралар. Илдән аерылу, баладан аерылу, авырлыклар булу кебек сәбәпләр сабырлыкны таләп итә. Аллаһыга мөнәҗәт әйтеп, ялварып сабырлык сорыйлар.

Авырлыкларга сабырлык кирәк, Сабыр
итәргә түземлек кирәк.

Мәүла Колый 15 нче хикмәтендә тәсаувыфның тулы программасын игълан итә:

Ул суфилык мивәсендин (җимешен) татыган кеше, Җәзебә
улып, истин китәр дөнья эше.
Суфилыкта тәүфыйк тапса иркәк-теши,
Гыйшык утында көенүбән пешәр ирде[2].

Бик күп хикмәтләрдә гыйшыклык базары, мәхәббәт бостаны кебек гыйбарәләр яңгырый. Бу хикмәттә суфичыл термин-сүзләр, Аллаһыга гашыклык фәлсәфәсе нәкъ борынгы суфи шагыйрьләр иҗатындагы кебек кулланыла, охшашлык бик зур. Суфилык мивәсе, мәст (исерү) булу, гыйшык уты кебек сүзләр бар. XVII гасырда һәм соңрак чорда мондый ачык суфичылык фәлсәфәсе бер шагыйрьдә дә юк. Хикмәтнең ахыры ялган суфиларны фаш итүгә багышланган:

Фәкыйрь мискен – мөэминнәргә зарар кылыр, Рәхим
кыйлмаз, башын куйса, печәр ирде.

Ялган суфиларның мал өчен генә йөрүе, халыкны алдавы шагыйрьне бик нәфрәтләндерә.

Мәүла Колыйның хикмәтләрендә традицион ислам мотивлары бик мул.

Ата-анага хөрмәт, гарипләргә-горбәттә йөрүчеләргә ярдәм итү, гыйлемгә мәдхия, хезмәт кешесенә-игенчегә хөрмәт – болар гомумисламнан килгән мотивлар.

Тагын соңрак елларда табылган бер хикмәте үзенчәлекле. Бу хикмәтне ул «Кол Сөләйман» сүзе белән тәмамлый. Әсәрне Петербургтан табып алып кайткан галим Ш.Абилов аны Мәүла Колыйныкы дип саный. Бу хикмәттә кошлар Коръән сүрәләрен укыйлар, тәсбих әйтәләр:

Карга әйтир: йә алла,
Әнгут (тилгән) әйтир: илля алла.
Ләк-ләк әйтир «Колһуаалла» Коръән
эчрә, солтаным[1].

М.Колый иҗаты турында әдәбият галиме Г.Сәгъди болай яза: «Мәүла Колый шигырләре – тәмамән тәсаувыф – мистика шигыре»[1]. Тулаем алып

[2] Дәүләтшин К.С. XVII гасыр шагыйре Мәүла Колый. – Уфа: РИЦ БашДУ, 2010. – Б.492.

[1] Дәүләтшин К.С., с. 104, 35 хикмәт.

әйткәндә, галим һичшиксез, хаклы. Әмма шуны да өстәп әйтеп булмый: шагыйрь ислам идеологиясеннән әз генә дә тайпылмый. Коръән хуплаган уңай яклар һәм ул инкяр иткән тискәре гамәлләр шагыйрь иҗатында нәкъ изге китап кушканча яңгырый.

Сораулар

1.Мәүла Колый башка суфи шагыйрьләрдән нәрсә белән аерыла?

2. Мирасын өйрәнгән галимнәрне атагыз.

3. Аны тәсаувыф шагыйрь дигән фикерне кем әйтә?

4. Ул йөзләп хикәят яза, алар нинди рухта?

5.Хикмәтләрендә традицион ислам мотивлары күп, аларны әйтеп китегез?

8. XVIII ГАСЫР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ДИНИ-СУФИЧЫЛ МОТИВЛАР

Дини-фәлсәфи мотивлар татар шигъриятендә барлык гасырлар өчен дә хас. Соңгырак гасырларга мөрәҗәгать итсәк, аларның XVIII йөз шагыйрьләре иҗатында аеруча күп булуы күзгә ташлана. 1679 елларда яшәп иҗат иткән Габдидән башлап, аннан соң да бик күп шагыйрьләр әсәрләр калдырган. 2006 елда күренекле галим М.Әхмәтҗанов тарафыннан төзелгән «XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия» исемле җыентыкта әлеге юнәлештәге тикшеренүләр өчен материаллар аеруча күп. Анда 1670–1710 елларда тирәсендә тагын 24 шагыйрьнең әсәрләре тупланган, исемнәре ачыкланмаганнары да шактый.

§ 1. Габди – Габдрахман Тайсугани һәм Туймөхәммәд Тайсугани иҗаты

Габди – Габдрахман Тайсугани, Туймөхәммәд Тайсугани дигән шагыйрьләр турында галимнәр элек тә язган иде. Ш.Абилов, М.Әхмәтҗановлар аның иҗаты турында алты томлы татар әдәбияты тарихының «Борынгы татар әдәбияты» томында яздылар[151].

Урта гасыр әдәби әсәрләренә, бигрәк тә дини әдәбияткә хас булганча, аларның күп шигырьләре Аллаһ исеме белән башлана. **Габди (1679)** Илаһны искә алуны бик катгый таләп рәвешендә яза. «Хәрам булыр, Алла адын

[151] Татар әдәбияты тарихы, алты томда, 1 том. – Казан: Таткитнәшр., 1984. – Б. 399–411.

әйтмәенчә башласаң. Тәреп кылма [152] , ике җиһан эшләрени эшләсәң». «Бисмиллаһи дия күңүл, Һәр эшени башласаң. Хәраб булыр җөмлә эшең,

Бисмиллаһны ташласаң». [153] Бу кагыйдә XVIII гасыр шагыйрьләре мисалында эзлекле рәвештә үтәлә. Намаз кылу тиешле, бинамазлар белән, рузәсезләр белән аралашу тыела. Габди, мөселманнарга мөрәҗәгать итеп, аларны бердәмлеккә, дуслыкка чакыра. Суфиларча үз-үзен кечерәйтеп, бу дөньяның вакытлы икәнен әйтеп үтә:

«Мескен Габди, күрмәзме сән,
Алдыңызда кемләр үтти, һәм
нәбиләр, һәм вәлиләр
Тагать[154]кылып, анлар китти».

Бу дөньядан китү мотивы, кани дигән риторик сорау куеп, Әхмәт Ясәви иҗатыннан ук башлана, һәм аннан соң килгән суфи шагыйрьләр иҗатында ул зур урын ала.

Габди иҗатында, дини мотивлар белән рәттән, заманының хәлләренә дә мөрәҗәгать ителә. «Борынгы татар әдәбияты»нда китерелгән юллар заманының авыр якларын күрсәтә, диелә: Ир колакын тиштермәгез Кол кылмакта иң салып.

Хатын борынын тиштермәңез
Йөзләренә миң салып.[155]

---

[152] Тәреп кылма – ташлама, читкә ыргытма.

[153] XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия. – Казан: Дом печати, 2006. – Б.13 (Хезмәттә битләр шушы китаптан күрсәтелә).

[154] Тагать кылып – буйсынып.

[155] Татар әдәбияты тарихы, б. 400.

Галим М.Әхмәтҗанов язганча, Габди Урал, Идел буенда крестьян хәрәкәтләре канга батырып бастырылган чорда яши. Ул бу юлларда хезмәт халкына кылынган рәхимсез гамәлләргә каршы чыга. Сүз халык чуалышларында катнашучыларга бирелә торган җәза хакында бара, диелә.

Коръәннән, хәдисләрдән килгән таләпләр, табигый, Габдидә бик эзлекле чагылган. Ата-анага ихтирам, галимнәргә хөрмәт, аларның хәлен белү кебек гомумисламга караган мотивлар яңгырый:

Атаң белән анаңа
Хезмәт иткел күп-күп, Иртә
торып һәр көн дә
Айакларын үп-үп.

Гомумислам идеяләре пәйгамбәрләр образларына нисбәттә дә килеп керә. Традицион сурәтләр – Нух улы Сим, Салих, Бәлх солтаны Әдһәмнәр искә алына. Соңгы очракта сүз солтанлыгын ташлап, дәрвиш булып киткән Ибраһим Әдһәм турында бара. Габди әлеге образларга мөрәҗәгать итеп, алар белән чагыштырып үзен кимсетә, әшәке дип атый. Бу – суфиларга хас сыйфат, мәлямәтийә[156] күренеше.

Тагать – коллык кылды анлар
Кылмадылар һич табих.[157]
Мескин Габид, нә ятур сән Кичә-көндез
күп кабих[158].

Тагать-күндәм булу – ислам сүзенең бер мәгънәсе, диннең бер сыйфаты, Аллаһыга буйсыну, күндәм булу. Аллаһыга бирелеп, суфилар тәгам дә

---

[156] Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература, с. 30.

[157] Табих – ашамлык.

[158] Кабих – әшәке.

җимиләр. Татар халкында киң таралган «Вәйселкарани» дигән мөнәҗәттә мондый аскетлык бик мактала:

Һәр сәхәр вакытында бу иде эше,
Арпадан икмәге – йидеке ашы, Акар
иде күзендин мөбарәк яше...
Ястыгы таш иде, түшәге – пусты.
Ямән илләрендә Вәйсел Карани,
Гарәп чүлләрендә Вәйсес Солтани[159].

Әсәр каһарманы XII гасыр шагыйре Сөләйман Бакырганидә үк яд ителә, һәм бу образ, аның яшәү рәвеше, шагыйрьләр иҗатында мактала, омтылуга үрнәк була. Дөньядан ваз кичү, Аллаһыны туктаусыз зикер итү аның дидарын күрүгә өмет тудыра. Габдинең ислам тарихында мәгълүматлы булуын күп чыганаклар бәян иткән вакыйга турында искә алуы күрсәтә: Йавыз ният берлә килде Кәгъбәгә әсхабе фил.

Алла аны, таш йагъдырып,
Һәлак кылды, – бәлви[160] бел.

Ислам тарихыннан,, легендалардан билгеле булганча, Мөхәммәд пәйгамбәр фил елында – 570 елда туган. Бу ел бик истәлекле булып тарихка кереп калган. Хәбәшиләр, ягъни Абиссиния гаскәрләре, яулау өчен Мәккә шәһәрен камап алалар. Шәһәр кешеләре соңгы көрәшкә әзерләнәләр. Әмма бер төнне бөтен дошман гаскәрен ниндидер авыру кырып сала. Бу төндә фарсы патшасының сараенда изге саналган савыт-кувшиннар үзеннән-үзе челпәрәмә килә[161].

---

159 Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр. – Казан: Раннур, 2001. – Б. 48.
160 Бәлви – фетнә, чуалыш, һәлакәт.

161 Соловьев В. Магомет. Жизнь и религия. – Алма-Ата, 1990. – С. 5–6.

Дин тарихыннан яхшы мәгълүматлы Габди шушы вакыйганы үзенең шигъриятендә чагылдыра. Гомумән мөселманнарга һәм суфиларга хас булган гамәлләрнең берсе – тәүбә. Суфиларда тәүбә тарикатьнең (юлның) беренче мәкамы булып санала[162].

Габди дә тәүбә кирәклеген тәкърарлап, күп дүрьюллыклар иҗат

итә. Тәүбә кылып, нәфес-шәйтан Тылсымыны боз-боз ...

Яисә:

Тәүбә кылмый нә йөрер сән,
Сакалыңны чалартып... Тәүбә

белән тагать кылып Ислам

юлын башлагыз.

Габди тәүбә белән буйсынуның ислам юлы икәнен ачык билгели. Ул дини сурәтләр белән беррәттән татар халкында йөргән тотрыклы гыйбарәләрне дә куллана: «Гомеренә миһмандыр ул (кунактыр)»; «Бу дөнья һәм мисле кош»; «Фани дөнья йил тик үтәр».

Бу дөньяның бары – кырау

Малың тормас ошбу көнчә.

Димәк, дөнья – кунак һәм кош; Дөнья җил тик үтә.

Дөнья малы – кырау. Мондый чагыштырулар халык телендә бик еш очрый. Болар ярдәмендә шагыйрь кешеләргә юмарт булырга, садщка бирергә, намаз укып, ахирәтне уйларга тиешлеген искәртә. Чөнки «йатку йирең асты балчык булыр» ди ул. Дөньяның фанилыгы хәзерге мөнәҗәтләрнең дә күбесендә күренә.

Һичшиксез, XVIII гасыр шигъриятендә Габдинең үз урыны бар. Аны ачыктан-ачык суфи шагыйрь дип әйтеп булмый, чөнки ул иҗатында

[162] Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература, с. 37.

гомумислам идеяләрен уздыра. Суфи шагыйрьләр исә сурәтләргә тирән мәгънә биреп, аллегорик фәлсәфи югарылыкка күтәрәләр. Болар Бохарада укып кайткан укымышлы кешеләргә хас була, суфичыл идеяләр алар иҗаты аша татар әдәбиятына килеп керә.

XVIII гасырда яшәп иҗат иткән тагын бер шагыйрь **Габдрахман бине Туймөхәммәд Тайсугани** (1690–1762 еллар) иҗаты бер касыйдә белән әдәбиятка кергән. Касыйдә Мөхәммәд пәйгамбәргә мәдхия рәвешендә язылган:

Йа шәфигым, сәйдел-кәүнәйн Фәхрел
мәрсәлин.
Сәнең өчен йаратылды
Җөмлә әфләк вә зәмин.
(Йа йаклаучым, ике дөньяның хуҗасы, Пәйгамбәрләр
горурлыгы:
Синең өчен яратылды –
Җиде кат күк һәм җир.)

Мәдхияләр, сокланулар, мактаулар белән тулы бу әсәр Рәсүлне төрле яктан гүзәл сыйфатлар белән тасвирлый. Язучы, мөселманнарга тиешле булганча, рәсүлнең яклавына өметләнә, ялвара. Ул шулай ук ислам легендариваятьләренә дә кагылып үтә. Әсәрне «сира» дип әйтергә мөмкин. Бу – Мөхәммәд (с.г.в.) пәйгамбәрнең тәрҗемәи хәлен бәян иткән жанр, мөселман историографиясенең беренче чорына карый. Мөхәммәд пәйгамбәрнең тәрҗемәи хәлен бәян иткән шигъри әсәрләр хәзерге көндә дә күп санлы мөнәҗәтләр булып халыкта яши. Аның (сираның) традицияләре барлык гасыр әсәрләрендә, әдәбиятында сакланган. «Сира» жанрына кергән әсәрләрдә реаль вакыйгалар легендар хикәяләр белән аралашып килә[163] (XX– XXI гасырда алар

[163] Ислам. Словарь атеиста. – М.: Изд-во полит. лит., 1988. – С. 202.

инде мөнәҗәт булып йөри). Легендалар хикәяләвенчә, Хәдичә р.һ. Рәсүлгә тормышка чыгар алдыннан аның кәрван белән кайткан чагын күрә. Шунда бик эссе көндә, көйдергеч кояш нурлары астында Мөхәммәт (с.г.в.) кайта. Аның баш очында бер болыт, аңа күләгә ясап, йөзеп килә. Бу турыда шактый күп дини әсәрләрдә әйтелә. Татар шагыйре дә шул турыда яза:

Ул мөбарәк башың үзрә Парә
болыт һәр заман. Саклайуб
тәммүзиң эссесендин Улды
сайәбан (чатыр).

Икенче бер легенда реаль вакыйгага бәйле. Тарихтан билгеле булганча, 628 елны яһүдләр яшәгән Мәдинәнең төньягындагы Хейбар җирләре яулап алына. Зәйнәб исемле бер хатын, мөселманлыкка риза булган булып, үч алырга җыена. Мөхәммәд пәйгамбәргә ул агуланган бәрән ите китерә. Пәйгамбәр аны пешерергә куша. Авызына бер кисәк капкач, начар тәмен сизеп, төкерә. Кунакларның берсе йотып өлгерә һәм шунда ук үлә. Мөхәммәд пәйгамбәр исән кала, әмма нык авырый һәм гомеренең ахырына хәтле саулыкка туймый. Үлеменә дә шушы агулану китерә, дип саныйлар. Татар шагыйре бу фактны экияти төсмерләргә өретә. Сөйлә ди бирйан кузый Дәхи сина дилә килүб.

Йимә, – диде, – килмешем бән.
Йа, рәсүл, мәсмүм улкып. (Сөйләде
кыздырылган бәрән,
Тагын сиңа телгә килеп,
Ашама диде, килдем мин, Йа
рәсүл, агуланып).

Бу шагыйрь турында иң тәүге тапкыр тәфсилле итеп «Татар әдәбияты тарихы»ның 1 томында язылган. Габдессәламның тормышы турында

мәгълүматлар Ш.Мәрҗани[164][165] һәм Р.Фәхретдинов китапларында бар[166]. Шагыйрь XVIII йөзнең урталарында иҗат иткән.

Сораулар

1. XVIII гасыр шагыйре Габди иҗаты нинди үзенчәлекләргә ия?
2. Аның шигырьләре нинди бөек исем белән башлана?
3. Иҗатына нинди традицион дини сурәтләр хас?
4. Шагыйрь тәгатъ- коллыкны, тәүбәне кемнәргә ияреп үтәргә куша?
5. Дөньяны ул нәрсә белән чагыштыра?
6. Т. Тайсуганинең касыйдәсе кемгә багышланган?

§ 2. Габдессәлам иҗаты

Ш.Мәрҗани язуынча, **Габдессәлам** бине Уразмөхәммәд бине Колмөхәммәд бине Колчура Казан өязе, Мәңгәр авылында туган. Галим Габдессәлам язган китапларны да санап үтә. Әдәбият белгечләре Габдессәлам шигырьләрендә төп урынны мәхаббәт темасы били, дип хаклы рәвештә язалар. Әмма урта гасыр шагыйрьләренә хас булганча, дөньяви сюжетлар белән рәттән, әсәрләрен бик күп дини образ-сурәтләр, чагыштырулар бизи:

Тулган ай тик йөзләрең Бал-шикәр
тик сүзләрең
Тал чыбык тик буйларың

дип, Габдессәлам халыкчан тел белән яза.

Аны күреп, сөйләгәнгә Җан
талакы[167] бер Ходай,

---

[164] Мәрҗани Ш. Мөстәфадел әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан, 1989. – Б.
[165] -242.

[166] Фәхретдинов Р. Асәр. – Оренбург, 1901. – 2 җөзьә. – Б. 42-43.
[167] Җан талагы – җан аеручы.

дип тәмамлый. Мәхәббәттә бәхет ходай, Алла кулында икәнен искәртә.

Шагыйрьнең дини фольклорны, образларны үз эченә алган 2–3 әсәре бар. Алар иляһи бәет дип атала. Билгеле булганча, дини-фәлсәфи әсәрләр төрекләрдә, кырым татарларында иляһилар дип исемләнә. Иляһилар төрек шагыйре Юныс Әмрә (XV) иҗатында искиткеч бай, алар нигездә суфичыл идеяләр белән сугарылган. Габдессәлам үз әсәрләрен шулай ук иляһи дип атый. Бу әсәрен мөнәҗәт дип тә әйтергә була. Биредә мөнәҗәткә хас башлам бар. Ул Аллаһыга һәм рәсүлгә багышланган:

Һәр эшнең хәйередер – Бисмилладыр
– исме Алла,
Ахрида салават әйтмәк Мөхәммәд
рәсүлулла.

Биредә суфилар иҗатында еш күренгән гариблек (читтә йөрү) халәте тасвирлана. Лирик герой авыр хәлдә читтә йөргәндә әти-әнисеннән дога сорап ялвара. Әсәр «Пүлшә» җирендә һәлак булучы исеменнән язылган. Авторы Аллаһыдан гөнаһларны гафу итүне сорый, җәннәткә куюын сорап ялвара. Билгеле булганча, бәетне, традицион рәвештә, укымышлы кешеләр үлгән кешенең туганнары соравы буенча да язган (хәзер дә шулай, традиция яши). Габдессәлам да әсәрне кемгәдер багышлый, бәет традицияләрен дәвам итә. Дөрек, Габдессәламның дини әсәрләре генә түгел, мәхәббәт шигырләре дә иляһи бәет дип атала. Дөньяда яшәүгә, гашыйк булуга, мәгъшуканың гүзәллегенә шагыйрь күп әсәрләрендә аһ итә, соклана:

Агу алма, багу алма,
Балдан татлы ярым, һай, ди.

Ләкин ул кинәт кенә, үкенгән кебек, тәүбә итү юлына баса. Ул тәкъдирәҗәлне искә төшерә, аларның атрибутларын саный. Мөнкир-Нәнкир

куркынычын тәкърарлый һәм намаз кылу гына оҗмахка илтүче сират күперен кичерергә ярдәмче, ди.

Икенче бер бәете аның үз язмышына кагылышлы вакыйга турында булса кирәк. Анда шәкертләр төркеменең куылып, Казаннан китәргә мәҗбүр булуы тасвирлана. Әсәр традицион рәвештә, Аллаһыга хәмделәр укып башлана, Мөхәммәд Мостафаның якты язмышы искә алына: Көлли рәсүл сәрвәредер Ул Мөхәммәд Мостафа.

Шуннан үз язмышын күрсәтә:

Әһле Казан, әһле талиб Калды
бездин бу заман,

дип ачынып яза шагыйрь. Ул үзенең шәһәрне ташлап китәргә мәҗбүр булуын сиздерә.

Габдессәламның мәхәббәт шигырьләре күп санлы һәм алар шәкертләр арасында киң таралган. Дөньяви сурәтләр, халыкчан тел-стиль һәм чагыштырулар, эпитетлар аның шигъриятен популяр иткән. Бу төр иҗатында Кандалый шигырьләре белән охшашлыклар күп. Габдессәлам тасвирлаган гүзәл кыз – җир кызы:

Су агар гөлдүр-гөлдүр,
Сүвгәнем кызыл гөлдер.

Керпегең уктыр, күзең утдыр,
үзең күңлем – рәгъбәте[168],
Йарны сувмәк, гыйшык тотмак –
әнбияләр сөннәте.

---

[168] Рәгъбәте – теләге.

Соңгы ике юл шулай ук халык телендә йөргән. Мәдрәсәдә укыган шәкертләр аны халык арасында тараткан. «Нәбиләр сөннәте» – бу «Йосыф китабы»ның сюжетына ишарә. Чөнки гашыйклык, сөннәт Йосыф–Зөләйхадан калган, алар мәхәббәтенә охшарга тиеш дип саналган.

Мәхәббәт пакъ булырга тиеш, дигән фикер әйтелә. Габдессәлам яшәүнең ямен һәм максатын сөешүдә күрә. Бөтен җан ияләре дөньяда мәхәббәт хисен кичерергә тиеш, югыйсә яшәүдә мәгънә юк, дигән фикерләр әйтә.

Йуктыр ки җан илә тән сүвмәсмичә
күчкән дөнйадин.
Сүвешүдин айрылганчы,
тугмасамчы анадин.

(шигырь 1758 елда язылган)

Билгеле булганча, соңрак шигъри сәләт аның нәселендә – оныгы Әбелмәних Каргалый иҗатында дәвам итә. Мондый мотивлар шактый борчулы, төрле политик вакыйгалар, кысулар, татарларга куылулар барган XVIII гасырда яңгыраган. Бу шактый уникаль күренеш, һәм хисләр дәрьясы шушы авырлыкларга карамастан, ургый. Шул ук вакытта үзенең кяферләр кулында ялгыз булуын да белдерә, мин хурлыкта, ди.

Газиз улдым, зәлил улдым
Кяферләрнең әленә (кулына).

Лирик герой халык күңелендәге хисләрне дә яктырта. Аныкы дип саналган бер шигырь-хикмәттә «Аллаһыга мөнәҗәт итеп, ул кяфер өстенлек иткән җирләрдә тудырдың син, йа Аллаһ» ди. Ул «пак мәсҗетләр харап булдый» дип ачынып хәбәр итә (бу 1742 еллар). Пак мәсжедләр харап булдый – коллык өйе, йа Аллаһ,

Гөнаһлар хәддин ашкан өчендер ул,
йа Аллаһ.

Кәгъбәгә барып, хаҗ кылсаң, бәлки бу кайгылар узар иде, ди. Кузгалышлар бастырылып, мәчетләр җимерелеп, халыкны кайгы баса. Аның «Каты хәсрәт орды безә» дигән шигыре дә шуңа ишарә.

Сораулар

1. Габдессәлам турында кайсы татар язучысы, тарихчысы язып калдырган?
2. Әдәбият галимнәре Габдессәлам иҗатында төп урынны нинди тема били, дип саныйлар?
3. Шагыйрь нинди чорда яши?
4. Ни өчен аның шигырьләре "Иләһи бәет" дип атала?
5. Аның нәселендә тагын нинди бер шагыйрь булган?

§ 3. Рәхимкол бине Исламкол иҗаты

«XVIII гасыр татар әдәбияты» китабын төзегән галимнәр, М.Әхмәтҗанов, Ә.Алиева моңа хәтле әдәбиятта билгеле булмаган күп кенә исемнәрне ачыклап, лаеклы урынга куялар, фәнни тикшеренүләр өчен юл ачалар. Алар арасында бер-ике шигырь язучылар да, зур әсәрләр иҗат иткән шагыйрьләр дә урын алган. Китапта Рәхимкол бине Исламкол исемле шагыйрьнең төрки әдәбиятларга гарәп легендаларыннан килеп кергән Ләйлә вә Мәҗнүн сюжетына язылган «Хикмәтле Мәҗнүн» дигән поэмасы да бар. Үлемсез әсәрне Шәрекътә бөек Низами Ганҗәви (1141–1209) VII гасырда яшәгән Амир кабиләсеннән булган гарәп шагыйре Кайс ибне Муад (яисә ибне Мулаввах) турындагы гарәп риваятьләренә нигезләнеп яза[169]. Аның 1188 елда иҗат ителгән «Ләйлә вә Мәҗнүн» поэмасына ияреп, фарсы, төрек, әзәрбәйҗан, Урта Азия, таҗик, көрд версияләре язылган. Татар әдәбиятында да бу сюжет

[169] Сказание о Маджнуне из племени Бану Амир. – М.: Худ. лит-ра, 1976. – С. 79.

билгеле, популяр, шушы сюжетка язылган дастанның XVIII гасырда күчерелгән вариантын 1973 елда М.Әхмәтҗанов Түбән Көек авылында таба. Ул аны беренче мәртәбә 1979 елда «Казан утлары» журналында бастырып чыгара[170].

XVIII гасырда дастанның шигъри версиясен **Рәхимкол бине Исламкол** яза. Аны шулай ук М.Әхмәтҗанов табып, 1999 елны «Дастаннар Ватаны» дигән китабында бастырып чыгара. Әсәрнең соңгы шигъри версиясе “Хикмәте Мәҗнүн” (Исламколныкы) кыскача, шигъри вәзен белән бәян ителгән. Аның традицион күчмә сюжетка язылган булуы аңлашыла. Әмма биредә Ләйлә-Мәҗнүн мәхәббәте ап-ачык суфичыл яссылыкта сурәтләнә. Бу әсәрнең үзенчәлеген тәшкил итә. Һәр дүртьюллык суфичыл рухта «Һу дәрди йады белән» дип тәмамлана. Суфилар – Һу – ул – дип Аллаһыга мөнәҗәт әйтәләр Ләйлә-Мәҗнүннең дә мәгъшуклегe биредә Аллаһыны яд итеп, искә алганга була. Суфи шагыйрь Ясәви үзенең 46 нче хикмәтендә Аллаһыны даим искә алу кирәклеген әйтә:

> «Киләң, дустлар, Аллаһ ядын – даим әйтер, Аллаһ
> яды күңел милкен ачар, дустлар».

Тезмә әсәр 1984 елда чыккан «Дастаннар» томында тулысынча басылган. Бу Низами Гянҗевинең тулы диярлек тәрҗемәсе, рус телендәге тәрҗемә белән чагыштыру шуны күрсәтә. Кем тәрҗемәсе томга кергәнен төзүчеләр төгәл әйтә алмый. Борынгы бер кулъязмадан алынган һәм ул Бакый Урманче тарафыннан күчерелгән, дип искәрмә бирелгән[171]. Әйтелгәнчә, ул Низами әсәре белән шактый тәңгәл килә. Күрәсең, татар укымышлылары аны Шәрекътан, фарсы теленнән туры тәрҗемә иткән булса кирәк. Тезмә әсәрнең

[170] Татар халык иҗаты. Дастаннар. – Казан, Татар. кит. нәшр., 1984. – Б. 369.
[171] Шунда ук, б. 359.

эчтәлеге суфи әсәрләргә этәргеч булганмы, әллә Низаминең үз әсәре суфичыл идеяләре белән сугарылганмы – мондый сораулар махсус тикшеренүләрне таләп итә.

Дөрес, Низами поэмасындагы кайбер юллар аның суфилар белән танышлыгын күрсәтә.

Лейли нектар, души усладу пьет,

Меджнун, как суфий, плащ ей отдает[172].

Исламколның шигъри әсәренең сүзләренең күбесе шулай ук тәсаувыф сүзлегеннән, мәсәлән, «Коруб хилка» суфыйлык түгәрәген аңлата. Әсәрдә Ләйлә Мәҗнүннең мәхәббәтен кире кага. Аллаһыга мөнәҗәт әйтә, аңа гына мәхәббәт булырга тиешлеген белдерә. Мәҗнүн җәннәт тели. Ләйлә дә «җинан кирәк», фәкыйрьлек, сабырлык аша аңа ирешеп була, ди. Алар, гашыйклык утында янып, Аллаһыны яд итеп җан бирәләр – «Икәүси дийү йандын»[173].Татарча шигъри әсәрдә дә, тезмә әсәрдә дә реаль, җир күзлегеннән караганда, сюжетның сәерлеге күзгә чалына. Тезмә әсәрдә Мәҗнүн, мәхәббәттән шашып, дивана булып, ашамый-эчми сахраларда кыргый җанварлар арасында яши. Сахрада Ләйлә гашыйклыкдин дивана улып, аһ-ваһ илә ята[174]. Әмма бер версиядә дә Мәҗнүн Ләйләне ничектер үзенеке итү өчен тырышмый: Ләйләсе дә гашыйк, аңа тугры кала. Чәчмә сюжетта егет сахрада бер адәмнең кулында кәгазь күрә, анда Ләйлә белән Мәҗнүн сурәте ясалган була. Мәҗнүн, аны алып, Ләйлә сурәтен бозып, үз сурәтен генә калдыра:

«Мин җананым белән бер булдым», – ди[175].

---

172 Гянджеви Низами. Собр. соч. в пяти томах. Том третий. Лейли и Меджнун. – М.: Худ. лит., 1986. – С. 76.

173 XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия, б. 78–81.

174 Татар халык иҗаты. Дастаннар, б. 202–203.

175 Шунда ук, б. 196.

Бирედә, аллегорияләр ярдәмендә, суфиларның шашкын гыйшкы аларны иляһияттә эрергә ярдәм итә, дигән фикер ята. Моның шулай икәнен суфи шагыйрь Әхмәт Ясәви иҗатына мөрәҗәгать итеп, күрергә була:

«Кол Хуҗахмәт, заһид булма,
гашыйк булгып.
Бу юлларда бибяк[176] йөрмә,
садыйк йөрген. Ләйлә-
Мәҗнүн, Фәрһад-Ширин,
Вамык булгыл,
Гашыйк булмай, Хак дидарын
күрсә булмас»[177].

Шагыйрь гарәпләрнең мәхәббәт каһарманнарын легендалар аша белгән, суфичыл башлангычны үстергән дип фараз кылырга мөмкин. Күренгәнчә, Ясәвидә, Низамига хәтле үк, Ләйлә-Мәҗнүннең шашкын, үзенүзе онытып гашыйк булу халәте суфиларның Аллаһыга гашыйк булып, үзүзен онытуына, анда эрүенә үрнәк, шуның символы булып әверелә. Дастан геройларының мәхәббәте, платоник хисләре, үз-үзләрен аямыйча, үзләрен берлек дип хис итүләрен күрсәтү иляһи мәхәббәтне дөнья кешеләренә аңлату булып тора.

Ясәви, Аллаһыга мөрәҗәгать итеп, болай
ди: «Галимнәргә китаб кирәк,
Суфиларга мәсҗет кирәк.
Мәҗнүнләргә Ләйлә кирәк Миңа
синүк кирәксең»[178].

---

[176] Бибяк – куркусыз.

[177] Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 135.
[178] Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 185.

Ясәвидән үк килгән бу шигъри, әдәби параллельләр XVIII гасыр әсәрләрендә ачык чагыла. Суфичылык идеяләренең татар әдәбиятына нык тәэсире сизелә. «Ләйлә белән Мәҗнүн» дигән татарча чәчмә әсәрдә суфичыл мотивлар шулай ук шактый урын алган. Ләйлә Мәҗнүн янына килеп, «мәгъшукаң без килдим», – дийү, Мәҗнүн күзен ачты, Ләйләни әйде: «Әй җан, сән бәним күңлимгә сәгыйрсез*, минем күңлем сәниң гыйшкың илә тулды, гайре нәснәгә урын калмады, бәнем йанымдин киткел!» – дийү кулын болгады[179]. Ләйлә куылып китеп, кайгыдан үлә. Мәҗнүн дә, аның каберенә барып, исен сизә һәм кайгыдан үлә. Кабер ачылып, аны ала.

Мәгъшукага гашыйк булып, үзеннән баш тарту шулай ук бу дөнья рәхәтеннән ваз кичү, аскетлык күренеше, дип аңларга кирәктер, әсәрдә суфиларның дөнья рәхәтләреннән ваз кичү мотивы чагыла. Төрки суфилар шигъриятенең чишмәбашы Ясәви иҗатында булган. Ул язган «фәкыйрьлек китабында» суфилык юлының – тарикатьнең мәкамнары атала, алар унау. Шуның бишенчесе – җенси теләк ләззәтеннән котылу. Тугызынчысы – дөнья рәхәтеннән ваз кичү[180]. «Ләйлә белән Мәҗнүн» дастаны каһарманы Мәҗнүн бу таләпләрне тормышка ашыра, ләззәт һәм рәхәттән ваз кичә. Шуңа күрә ул суфичыл шигъриятнең символларының берсе булып әверелә. Исламколның “Хикмәте Мәҗнүн” бәете моңа ачык дәлил.

Бу лейтмотив Низамидән үк килә: Любовь,

презрев их бренные тела, Небесной
чистотою расцвела... Любовь, с

---

* Сәгыйрсез – газап уты

[179] XVIII гасыр татар әдәбияты, б. 306.

[180] Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр, б. 26.

которой несовместен грех Пусть
учит праведности всех[181].

Дөнья әдәбиятына мөрәҗәгать итеп, Шәрекъның атаклы әсәрләренә суфичыл идеяләр күзлегеннән карасаң, аларның моңа хәтле ачыкланмаган яклары ачылып китә, яңача күзаллау мөмкинлеге туа. Әдәби шедеврлар безгә өр-яңа фикерләр өчен этәргеч була, XVIII гасыр татар халык иҗаты сурәтләрен аңлауга мөмкинлек туа.

Шагыйрьләр арасында бер генә әсәр язганнары күп. Аларның әсәрләренең төре нәсыйхәт, касыйдә, мөнәҗәт, иляһи бәет, иляһи мөнәҗәт дип билгеләнгән. Әмма эчтәлеген анализласаң, алар барысы да Аллаһыга мөрәҗәгать, мөнәҗәт булып яңгырый. Күбесе гөнаһлардан тәүбә сорап, Ходаның рәхмәтен теләп һәм үзенә иман көтеп язылган. Иң югары теләк – Мостафага өммәт булу, Аллаһыдан җәннәт, дидар теләү.

Мостафага безни өммәт әйләгел! Ул
дузах[182]тан безләри дәүер әйләгел,
Җәннәт эчрә эшемез хур әйләгел!
Ул тәмугъни безә хәрам әйләгел!
Дидариңни[183] безә хәлал әйләгел!..[184]

(Хәмид Йосыф углы, XVIII йөз уртасы)

Бу әсәрләрдә яңгыраган мотивлар XIX гасыр әдәбиятында кабатлана, үстерелә, дини-философик мөнәҗәт жанрының чәчәк атуына бик нык тәэсир итә. Чагыштырып караганда, XVIII гасырда яңгыраган дини сурәтләр, идеяләр,

---

[181] Гянджеви Низами, с. 269.

[182] Дузах – җәһәннәм.

[183] Дидариңни – Аллаһының йөзе.

[184] XVIII гасыр, татар әдәбияты, б. 94, 95.

жанр калыбы XIX–XX гасырларда халыкта башкарылган, яисә яңадан иҗат ителгән дини шигырьләрдә, бигрәк тә мөнәҗәт жанрында яшәп килә. Чөнки Аллаһыга ялварып, ярлыканып язылган әсәрләр соңгы гасырда төрләргә бүленми, мөнәҗәт, я иляһи бәет дип аталып йөри. Халыкта аның робагый дигән атамасы да бар. Эчтәлеге белән, ритмикасы белән дә XX гасырның мөнәҗәт жанрына охшаган әсәрләр очрый. Гасырлар арасындагы бу эзлеклелекне әдәбиятта дини жанрларда, идеяләрдә, мотивларда күзәтергә мөмкин.

Сораулар

1. “XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия” дигән китапны төзегән М.И.Әхмәтҗәнов һәм Ә.Әлиева нинди яңа шагыйрьләрне ачыклыйлар?
2. Биредә Рахимкол бине Исламколның “Хикмәтле Мәҗнүн” дигән поэмасы да бар, ул нинди атаклы әсәрләргә нисбәтле язылган?
3. Бу әсәрдә Ләйлә белән Мәҗнүн мәхәббәте ачыктан ачык суфичыл яссылыкта тасфирланган. Сүзләр күбрәк тәсаувыф сүзлегеннән алынган. Мәгъшукага гашыйк булып үзеннән баш тарту нинди философия белән аңлатыла?
4. Ни өчен Ләйлә белән Мәҗнүн суфичыл мәхәббәт символына әйләнгән?

§ 4. Габделмәннан Мөслимов иҗаты

XVIII гасыр шагыйрьләре арасында зур күләмле әсәр иҗат иткән **Габделмәннан Мөслимов (1724–1784)** бар. Аның нәзым дип аталган әсәре гөнаһлардан гафу сорап, Аллаһыга һәм рәсүлуллага мәдхияләр күндереп язылган. Бу әсәрдә ислам динендә, әдәбиятында гасырлар буе яңгыраган мотивлар бар. Соңгы чорда дини жанр-мөнәҗәтләр боларны үз эчендә яшәтте,

саклап калды. Шагыйрь әсәрен Аллаһы бар һәм бер дигән сүрәдән башлый, «Ихлас» сүрәсенә мөрәҗәгать итә, шуннан Мөхәммәд пәйгамбәргә салаватлар багышлый. Урта Азия суфи шагыйрьләрдән аермалы буларак, XVIII гасыр татар шагыйрьләре дә, соңгыраклар да Аллаһыда эрүгә омтылмыйлар. Алар Ясәвия тарикатенең идеяләрен дәвам итәләр. Иң зур өмет, теләк – Аллаһының дидарын күрү. Мөслимов үзенең иҗатында шушы теләген яңгырата:

Куймасыңыз Ходайның нә әмери,
Өмет ит Ходайдин күрмәк дидари.

Шулай ук шагыйрь үзен гамәлсезлектә, гафиллектә гаепли, бу традицион алым. Әсәр 40 бит итеп язылган. Шушы күп юллы әсәрдә автор Аллаһының гүзәл исемнәрен яңгырата, бу алым белән гөнаһлардан ярлыкауны сорап ялвара:

Гөнаһым гафу кыйл, йа Мозаффар[185]!
Йарлыкаучысән син, йа Гаффар![186]

Төрки дини шигъриятнең башында торган Әхмәт Ясәви әсәрләрендә тәүбә кылуга багышланган аерым хикмәтләр бар: Шом дөньяга күңел багълап, кяһим (ялкау) булдым,

Гыйшрәт белән, ва дәрига, җаһил (надан) булдым.
Бу дөньяны үтәрене инде белдем,
Йа иляһи, гафу кылгыл гөнаһымны.

Г.Мөслимов Аллаһының 99 гүзәл исемнәрен шигъри юлларга сала, гафуга һәм Аллаһының рәхименә өметләнә.

Рәхим кыйлгыл бәңа, йа Хәлим[187],
Хөкем кыйлгучысән син, йа Хәким[****].

---

[185] Мозаффар – җиңгән, теләгенә ирешкән (Аллаһының эпитеты).

[186] Гаффар – гөнаһларны кичерүче (Аллаһының эпитеты).

[187] Хәлим – ачусыз, сабыр (Аллаһының эпитеты).

[188]

Туксан тугыз исмең телгә алып.

Йалвардым йөземи йиргә салып.

Шигырьнең рифмалары төгәл эшләнгән, әмма эчтәлек «Гөнаһем күп, сән кичер» һәм «Рәхим кыйл» дигән лейтмотивларны кабатлый һәм Аллаһыга мөрәҗәгать итеп, аның бөек исемнәрен тәкърарлый. Күп юллардан соң Рәсүлүллага ялвара:

Бәнем өчен бер үтенгел Аллага,

Бән гарибне гөнаһымдин алмага. Рәсүлулланың

мөбарәк исме Хәмид[189] Шәфәгатьче әйлә бәңа,

йа Вахид[190].

Шагыйрь биредә Мөхәммәд пәйгамбәрнең бик күп мактаулы сыйфатларын санап (Кәмаль – кимчелексез) һ.б., шәфәгать итүен сорап ялвара.

Шагыйрьнең шигъри мөнәҗәтендәге теләк-фикерләре традицион характерда.

Габделманнан үзенең шигъриятендә гасырлардан килгән мөнәҗәт традицияләрен дәвам итә. Лирик герой-ялваручы, гөнаһлы, шәфәгать көтүче шәхес. Ул шәхес XX гасыр мөнәҗәтләрендә дә үзгәрешсез диярлек гәүдәләнә. Чөнки соңгырак гасыр әсәрләре шул ук алдагы гасыр шагыйрьләре иҗатына ияреп язылган, ә еш кына тулысы белән алар иҗаты. Бу турыда XX гасыр мөнәҗәтләренең телендә күп санлы гарәп-фарсы сүзләре, образ-сурәтләре, идеяләре бер үк булу әйтеп тора.

Аллаһуммә гаффар,

---

[188] Хәким – бик акыллы, бик белемле (Аллһының эпитеты).

[189] Хәмид – мактаулы (Мөхәммәд пәйгамбәрнең эпитеты).

[190] Вахид – ялгыз, берәү (Алланың эпитеты).

Саклаучыбыз вә Җәббар
Сакла безне бәладән,

Тел талдырма догадан,[191]

диелә XX гасыр әсәрендә. Габделманнан, шулай ук традиция буенча, Мөхәммәд пәйгамбәрнең дүрт чәһәр йарын искә ала – болар соңрак 4 ислам хәлифәләре була – Әбубәкердән, Гомәрдән, Госман һәм Галидән, ХәсәнХөсәеннән (Мөхәммәд с.г.в. оныклары) мәдәд-ярдәм сорый. «Мәдәд әйләсен бәңа, җаным, Госман Өмид итәм мәгәр һәм изге дустан»[192].

Соңгы чорның бик күп мөнәҗәтләре шушы ук ялварулы мөрәҗәгатьне яңгырата:

Ирерсез зи Кәрим[193] Гаффар[194], миһербанлы
Рәхим Сәттар[195],
Кәрәмеңдин йә Гаффар, кичергел
языгым, Аллаһ.

Шулай ук аларда чәһәр ярлардан, Хәсән-Хөсәеннән мәдәд-ярдәм көтү, өмет итү мотивлары да еш очрый. Бу традиция Әхмәт Ясәви иҗатыннан ук килә, аңа барып тоташа. К.Хөснуллин бастырып чыгарган «Мөнәҗәтләр» дигән күләмле җыентыкта чәһәр ярлар турында 4 мөнәҗәт (исеме белән) бирелгән: Әбүбәкер разый Аллаһе ганһе, Гомәр разый Аллаһе ганһе, Госман разый Аллаһе ганһе, Гали разый Аллаһе гаиһе. Әгәр XII гасыр төрки суфи шагыйрь Ә.Ясәви иҗатына күз салсак, бу әсәрләрнең аның 57, 59, 60, 61 хикмәтләре белән тулысынча тәңгәл килүен күрербез.

---

191 Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр. – 2001. – Б. 201.

192 XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия, б. 155.

193 Кәрим – юмарт.

194 Гаффар – гафу итүче.

195 Саттар – каплаучы.

Сүз барган XVIII гасыр шигъриятендә да бу традицияләр чылбыры өзелмичә дәвам итә. Әбүбәкер – дөреслекне сөйләүче, Гомәр – гадел, Госман – намуслы, тыйнак, Гали – Алланың арысланы дигән сыйфатлары белән бу сурәтләр дини шигъриятнең яраткан образлары булып гасырдан гасырга күчеп, XX гасыр мөнәҗәтләрендә урын ала:

Әбүбәкер, Гомәрне, Госман, Гали-Хәйдәрне
Үз дустыңа боларны яран кыйлган Аллаһ аны.[196]

Габделманнан Мөхәммәднең (с.г.в.) бала чакта вафат булган өч ир баласыннан да мәдәд сорый – Касыйм, Таһир – Хәдичәдән, соңгысы, 3 чесе Ибраһим – кол хатын Мәрьямнан (Мариядән) була, 2 яшьтә үлә. Пәйгамбәрнең кызларын һәркайсын шагыйрь мөэминнәр анасы дип атый. Болар – Фатыйма, Зәйнәб, Өммегөлсем, Рөкыя. Ислам историографиясенә кергән пәйгамбәрләрдән дә ярдәм сорый. Аның суфилар тарихын әйбәт белгәне күренә. Ул атаклы суфиларны – Вәйсел Каранине һәм Байазид Бистамине яд итә.

Хакъ хәбибе, дусты Вәйсел-Карани, Хакъ
дин делә бән йөзе караный.
Телә хак дин, солтан Байазид Бистами
Сайулсын[197] изгеләрдән бу гарибни.

Аларның тирән суфичыл фәлсәфәсенә шагыйрь Габделманнан үтеп керә алганмы юкмы, әллә ул аларның аскетлыгын һәм Бер Аллага гына ышанып, җир тормышын фани дип санавын кабул иткәнме – иҗатыннан бу якларын аңлап бетереп булмый. Шулай да үз-үзен кимсетеп, гөнаһларның күплеген тәкърарлавы, гафу, ярдәм соравы аның суфилар иҗатын әйбәт белүен күрсәтә.

---

[196] Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр. Б. 161.

[197] Сайулсын – саналсын.

Шуны истә тотып, аны XVIII гасыр әдәбияты томын төзүчеләр хаклы рәвештә суфи шагыйрь дип атыйлар. 900 ләп юл тәшкил иткән шушы шигырьләренең мистик агымга катнашы бар, диләр.

Шигырьләрнең образлар системасы һәм идеяләре суфи шагыйрьләрнең иҗатын дәвам итә. Алар, үз чиратында ислам тарихын, фәлсәфәсен, пәйгамбәрне һәм гаиләсен, дүрт көрәштәшен һәм хәлифәләрне, Корьәнгә кергән пәйгамбәрләрнең изге гамәлләрен үз эченә алган. Төрки шигърияттә бу традиция Әхмәт Ясәвидән үк башлана.

Вәйсел Карани [Увәйс Карани] мөселман риваятьләренә кергән. Аның үз мәсһәбе булып, Нәкшбәндия силсиләсен аңа барып тоташа диләр.

Мөселман риваятьләренә караганда, ул Мөхәммәд пәйгамбәр заманында яшәгән, аның дусты дип атыйлар. Әмма алар очраша алмаганнар. Ул Йәмәндә яшәгән, дала-чүлдә дөя көтүчесе булган. Аның турында борынгы шагыйрьләр поэма һәм җыр да иҗат иткәннәр. Революциягә хәтле мәдрәсәләрдә аңа багышлаган әсәр укытылган. С.Бакырган да аңа шигырь багышлый. Шуңа күрә аны барлык татар гаиләләре дә белгән.[198]

Колшәриф (XVI гас.) үзенең әсәрендә аны Ф.Гаттар, М.Халлаҗ, Багаутдин Нәкшбәнди, Шәмс Тибризилар белән бер дин юлында дип искә ала, аларны диваналар дип атый (дәрвиш, дигән мәгънә).

Мәгърифәткә мәстанә, (исергән)
Игәсегә (иясенә) дустанә,
Кабре олуг астанә (кабул хаҗ урыны)
Вәйс Карани дивана.[199]

«XVIII гасыр татар әдәбияты» томына авторлары ачыкланып бетмәгән әсәрләр дә кертелгән. Алар арасында халыкчан, аңлаешлы тел белән язылган

[198] XVIII гасыр татар әдәбияты, б. 338.

[199] Бакырган китабы, б. 133-134.

лирик эчтәлекле шигырьләр күп. Шул ук вакытта аларның авторлары укымышлы кешеләр икәнен әйтеп торган юллар да бар. Шигырьләрдә алынмалар да шактый.

Ләбең* тартып үпсәм, ширин**
йөз генәң, һай,
Йыглай-йыглай уйнамадың,
коңгыр күз генәм.
Куйының эче гөлстан
ширин сүз генәм, һай
Зөлфе* сөнбел, теле былбыл,
коңгыр күз генәм.

Күренгәнчә, дини шигърияттә XVIII гасыр авторларының да үз урыны бар. Заманга хас булганча һәм традицион рәвештә иляһияткә мөрәҗәгать даими һәм өзлексез яңгырый. Күп шигырьләр моң-зар белән тулы, эвфемизмлар ярдәмендә хәлнең авырлыгын аңлату нык сизелә. Бу чорда күтәрелешләр, халык сугышлары булып торган. Халыкны җәзалау, кулга алулар башлана.

Халык иҗатында «эзоп теле» белән язылган әсәрләр очрый. Ачыктаначык әйтелмәсә дә, кулга алуның сәбәпләре шактый нык сизелә. «Иляһи бәет» дип аталган шигырьдә исе шагыйрь Аллаһыга ялварып, эчетышы янганны сиздерә. Ул «җиребез кяфир солтанныкы» ди, үзенең зинданда икәнен әйтә.

Вакыт йитде тотылмакга,
Ки зинданда ултырмагка,
Ки хәйлә юк котылмагка,
Рәхим бирсен безә, Алла!

Мөнәҗәт жанрының бер атамасы иляһи бәет буларак билгеле. Бу төр әсәрләрдә лексика, образ сурәтләр һәм хикәяләүдә Аллаһыга ялвару, моң-зар бар, алар нәкъ әйтелгән жанрларга хас. Тагын бер традицион мотив – туган

* Ләбең – иренең.

** Ширин – татлы, ләззәтле.

* Зөлфе – чәче, толымнары.

илдән аерылу мотивы шулай ук XVIII гасырда иҗат ителгән әсәрләрдә еш очрый. Мотив горбәтлектә йөрүчеләр, солдатта җәфа чигүчеләр иҗатында күренә. Аларда җан ачысын, күңел төшенкелеген белдергән символ-сүзләр кулланыла – фирак, гариб, нәкыш, әлфирак:

Казандин килгән солдатның
Сачкенәсе лә төрмәдер (төрелгән).
Казанда булган туфрак
Күзгенәмә лә сөрмәдер.

Сагыну тулы бу әсәр хәзерге укучыны да тетрәндерә ала.

Тәңрем лә канат бирсәче!
Канатны кагып очсамчы,
Газиз лә Казан шәһәренә
Очыпла барып төшсәмче!

«Аккаен күзләринең йәми» дигән әсәрне дә мөнәҗәт дияргә була, ул шулай ук тоткын исеменнән язылган. Авыр хәлгә төшкән егетләр ярдәм, сабырлык сорап, Аллаһыга ялваралар. Тоткын булуның сәбәбе дә кинаяләр белән генә сиздерелгән:

Ичурутчеләр җыен чыга,
Муйынларыйна хач кигән.

Алар безләрне тыйган –

Сабыр вирсүн безгә Аллаһ!

Бәлага төшүнең гаеплесе дә әйтелә:

Озын Ибрай бай булгай

Утыз йегет башын жуйган.

Җанын җәһәннәмгә куйган Сабыр

вирсин безә Аллаһ.

Чукындырудан качкан егетләрне озын Ибрай сатканмы (чөнки муендагы хач искә алына), әллә бунтларда катнашучыларны әсир иткәнме, шигырь моны ассызыкламый. Шулай да, автор бәет жанрының бер алымын – гаепленең исемен атауны кулланган. Бу ике жанр – мөнәҗәт белән бәет еш кына үзара керешеп, кушылып китәләр. Гаепленең исемен, каһәрләп, фаш итеп, бәетләр тарихта калдыра.

Дини әсәрләр арасында шулай ук традицион темага традицион рухта язылганнары бар. Дөньяның фанилыгы, ялганчылыгы, аның күңелне алдавы кебек уй-фикерләр борынгы төрки шигърият мотивларын дәвам итә. Ясәвидә, Бакырганидә, Хисам Кятибтә дөньяның һәм бар яшәешнең вакытлы булуы, үлемгә-һәлакәткә баруы космик югарылыкта яңгырый. XVIII гасыр шигърияте шуны дәвам итә һәм шулай ук җавап тапмый.

Кани ул каләм кашлар?

Кани ул сийаһ күзләр?

Кани ул көләч йөзләр,

Хак улдылар сим тәнләр.

Әмма бу риторик сорауны һәр шагыйрь үзенчә яңгырата, ул космик характер ала. Ясәви корьәни һәм әдәби каһарманнарның бу дөньядан калмый үтүен ассызыклый. Сөләйман Бакыргани Ислам бөекләренең дөньяда калмавына кайгыра. Хисам Кятиб үткән пәйгамбәрләр турында аһ ора. XVIII

гасыр шагыйре исә гүзәл затның җирдән китүенә әрни. Биредә ялганчы дөнья дигән сыйфатлама фанилык фаҗигасен тирәнәйтә. Чөнки адәм баласының күңеле дөньяны бакый дип сизә.

И дил сән дөнйаның
Алыйна чен алдандың,
Пәрванә кеби һәрдәм
Шәмгъ удынамы йандың?

Әсәрдә суфи шагыйрьләрнең традицион сурәтләре файдаланган. Пәрванә-күбәләк, ул шәм утына омтыла һәм, янып, көл була. Кеше күңеле дә шулай мәңге яшим дип (бакый) хис итә, фанилыкка китеп югала.

Бу бәеттә кулланылган «сакый» дигән төшенчә дә суфилар сүзлегеннән, ул «шәраб» дигән мәгънәне аңлата.

Бу мәҗлеси фанида
Сакыймы калыр сандың?

Үлем шәрабын эчеп фанилыкка күчү котылгысыз. Алдагы гасыр шагыйрьләренең атаклы һәм дәһшәтле «кани» дигән соравы биредә гүзәллекне харап итүче үлемне-әҗәлне гәүдәләндерә.

Дөньяның ялганчылыгы, рәхимсезлеге төрки шагыйрьләрне гасырлардан гасырларга күчеп, тетрәндерә.

Төрле гасыр шагыйрьләре үлемнең котылгысыз булуын тәкърарлыйлар, аның матурлыкны, гомерне юк итүенә көенәләр.

Күренгәнчә, XVIII гасыр шигърияте гомүмтөрки әдәбиятка хас булган төп идея, тема, мотив-сурәтләрне үз эченә ала, гомумисламга һәм суфи әдәбиятына кергән дини фольклорны традицион рәвештә яшәтеп килә.

Сораулар

1. Г.Мөслимовның зур күләмле әсәре ничек дип аталган, һәм ул нинди эчтәлекле?
2. Ислам диненнән килгән нинди мотивлар анда бар?
3. Күләмле әсәрендә шагыйрь Аллаһы тәгаләнең 99 гүзәл исемен шигъри юлларга сала һәм нәрсәгә өметләнә?
4. Мөнәҗәт мотивларында лирик герой нинди шәхес буларак гәүдәләнә?
5. Г.Мөслимов пәйгамбәрнең кайсы якыннарыннан мәдәд-ярдәм сорый?
6. Шулай ук ул кайсы атаклы суфиларны искә ала?
7. Аны мистик шагыйрь дип атап буламы?

§ 5. Таҗетдин Ялчыгол иҗаты

Ислам һәм суфичылык идеяләре, гасырдан гасырга күчеп, татар язучыларына илһам чыганагы булып торалар. XVIII гасырда да бу юнәлеш тотрыклы рәвештә дәвам итә һәм татар әдәбиятында яңадан-яңа әсәрләр туа. Бу гасыр әдәбиятында Таҗетдин Ялчыгол (1768–1838) үзенчәлекле бер урын алып тора. Ул яшьтән татар авылларында хәлфә, укытучы булып йөри. Төрле урыннарда яшәп, үзенең тормыш рәвешен халык мәнфәгате белән бәйли, аны мәгърифәтле итү өчен күп көч куя. Ялчыголны, татар халкына, язучы буларак, таныткан әсәре – Бохара шагыйре Аллаһияр-суфиның (1630–1721) «Собателгаҗизин» исемле шигъри әсәренә шәрех. Бу әсәргә Т.Ялчыголның үзе иҗат иткән шигырьләре дә кергән. «Рисаләи Газизә» халык арасында кульъязма һәм басма килеш бик киң таралган, мәдрәсәләрдә дә күп укылган. Әсәр мавыктыргыч сюжетлы, аңа кызыклы риваятьләр, хикәятләр кергән, язучының үз шигырьләре дә китерелгән.

Әсәрне язуның сәбәбен Ялчыгол болай аңлата: ул кызының үтенече буенча «Собател гаҗизин»гә шәрех яза һәм китабын аның исеменә бәйләп, «Рисаләи Газизә» дип атый. Ул, Аллаһияр суфи фикерләренә таянып, үз заманының негатив күренешләренә бәя бирергә тырыша. «Рисаләи Газизә» – дини дидактик һәм әхлакый характердагы әсәр. Бу әсәр турында Ш.Мәрҗани[200], Р.Фәхретдинов[201], Г.Газиз[202], Р.Рәхим, М.Гайнетдинов[203], Ә.Харисовлар [204] яздылар. Соңгы елларда аңа багышланган махсус монографик хезмәт дөнья күрде. Ул Л.Шәмсетдинова[205] тарафыннан язылып, басылып чыкты.

Бу китапның «Дини-фәлсәфи мотивлар» дигән бүлегендә безнең темага караган мәсьәләләр дә яктыртыла.

«Рисаләи Газизә»гә Коръәннән килгән, тәфсирләрдә бәян ителгән мифологик риваятьләр күп кергән. Авторның төп фикере – гомумисламча, галәмнең төзелеше, аның хәрәкәте, яшәеш законнары бөек Аллаһы тарафыннан билгеләнгән. Аллаһы бар һәм бер, ул иманлы кешенең терәге. Автор үзенең фикерләрен хикәятләр, парчалар белән ныгыта, укучыда кызыксыну, ышаныч уята. Коръән аятьләренә ияреп, үзенә хәтле язган Н.Рабгузи (XIV г.) һ.б. язучыларның әсәрләренә таянып, Т.Ялчыгол

---

[200] Мәрҗани Ш. Мөстәфадел-әхбар, б. 250–251.

[201] Фәхретдинов Р. Асар, 1 җилд. 6 бүлек. – Б. 336–338.

[202] Газиз Г., Рәхим Г. Татар әдәбияты тарихы, 1 җилд. 3 бүлек. – Б. 77.

[203] Гайнетдинов М.В. Таҗетдин Ялчыгол / Татар әдәбияты тарихы, Алты томда, 1 том. – Казан: Таткитнәшр., 1984. – Б. 443-453.

[204] Харисов Ә. Башкорт халкының әдәби мирасы. – Уфа, 1965. – Б. 284-285.

[205] Шәмсетдинова Ләйлә. Таҗетдин Ялчыголның «Рисаләи Газизә» китабы / Ләйлә Шәмсетдинова. – Казан, 2007. – 132 б.

пәйгамбәрләр, аларның изге гамәлләре турында хикәяли. Аларның гыйбрәтле тормышын укучыга үгет-нәсыйхәт итеп, үрнәк итеп яктырта. Аның хикәятләрендә Лут пәйгамбәр, Юныс пәйгамбәр, Салих пәйгамбәр, Муса пәйгамбәр, Сөләймән пәйгамбәр турында кыйссалар бар. Шулай итеп, татар әдәбиятында тотрыклы урын алган нәсыйхәтчелек Т.Ялчыголда массаларны тәрбияләү өчен киң файдаланыла.

Язучы Хак Тәгаләнең Коръәндә әйтелгән асыл сыйфатларын бәян итеп, уңай гамәлләргә өйрәтә. Т.Ялчыгол бу очракта суфи Аллаһиярың бәетләрен шәрехләп, үз аңлатмаларын бирә. Аллаһиярда, суфиларга хас булганча, нәфескә кире караш бар. Ялчыгол да аның фикерләрен дәвам итә, адәм нәфес колы булмаска тиеш, ди. Бу әсәрдә үтә тискәре образ буларак Тәүраттә һәм Корьәндә киң тасвир ителгән фиргавен турында хикәят бар. Ул Аллаһыга буйсынмагач, мәрхәмәтен аңламагач, илаһ тарафыннан диңгездә һәлак ителә.

«Рисаләи Газизә»дә Мөхәммәд пәйгамбәр «Ходаның дусты», «падишаһлар падишаһы», «диннең чырагы», «дөнья халкын туры юлга индерүче», дип атала. Язучы аны пакълык иясе, ди һәм бөтен дини әсәрләрдә, халык мөнәҗәтендә дә әйтелгәнчә, өммәтен кайгыртучы дип атый.

Дин, шәригать рәйәтен (байрак)
гали кылган Мостафа.
Көфер, зөлмәт туларын (байракларын)
йиргә салган Мостафа.
Каумегә дин күтәрмәен күккә ашкан Гайсә ул.
Өммәтенә булышубән йирдә калган Мостафа.
Ул ата белән анасыннан ничек өммәт өчен
Ялварып хактан шәфәгать сатып алган Мостафа.

Биредә Мөхәммәд пәйгамбәрнең мигъраҗе Инҗилдән билгеле булган Гайсаның күккә ашуы белән чагыштырыла. Авторның диннәр тарихыннан тирән мәгълүматлы булуы күренә. Шулай ук пәйгамбәрнең өммәте турында

кайгыртуын Бакырган (XII г.) га ияреп аңлату да күренә. Аның әсәрендә пәйгамбәр эти-әнисенә, алар мәҗүси булгач, җәннәт сорамый, ә өммәте өчен сорап ялвара:

Атамдин һәм кичәрмен
Анамдин һәм кичәрмен.
Өммәтләрем языкын
Кичрә биргел?! – тидия.[206]

Т.Ялчыгол пәйгамбәрнең бөеклеген күрсәтеп, гыйбрәтле хикәя китерә. Кыямәт көнне халыклар пәйгамбәрләрдән шәфәгать итүләрен үтенәләр. Алар да үз хәлләрен кайгыртырлар, бары Мөхәммәд пәйгамбәр генә Аллаһы Тәгаләдән өммәтенә шәфәгатен сорап ялвара.

Суфиларга хас булган халәт – Аллаһы гыйшкында булу Ялчыголда, бәлки Аллаһияр суфи йогынтысындадыр, шулай ук урын алган.
Тикшеренүчеләр аның ихтыяр төшенчәсен, шәхес иреге мәсьәләсен үзенчә, ә бәлки калкурак итеп тә куюын әйтәләр.

Ялчыгол әсәрендә шәехләр, суфилар турында гыйбрәтле хикәяләр бар. Хуҗа Баһаветдин Нәкышбәнди (1318–1389) аның бер хикәятенә кергән. Хикәятләрдә Бохарадагы негатив күренешләргә карата тәнкыйди карашлар бар. Галимлек мактала, галим кеше гади халыкны яхшылыкка өйрәтергә тели, дигән фикер үткәрелә. Наданлык аркасында мөридләр шайтан коткысына эләгәләр. Аларны бу бәладән гыйлемле шәехләр генә коткара ала. «Шәйх Хәсән Басри хикәят»ендә Габдулла исемле мөридне шушы коткыдан Хәсән Басри коткара. Хәсән Басри (642–728) – күренекле рухани, дин белгече, суфи. Ул изгелек һәм ярдәмчеллек символы булып, бөтен татар әдәбиятында урын алган. Аның турында Ә.Ясәви, Харәзми, С.Сараи, Мөхәммәдьяр кебек төрле гасыр әдипләре искә ала, ул гыйбрәтле хикәяләрдә акыл иясе, каһарман

[206] Бакырган китабы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – Б. 182.

буларак мөһим урын алган. Фәлсәфәсендә ул нәфесне йөгәнләү, иманлы яшәү һәм фикер йөртү кирәклеген исбатлый.

Т.Ялчыгол әсәрендә әхлак, тәрбия мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Сабырлык, авырлыкларга түзү кебек коръәни сыйфатлар мактала, бу сыйфат халык иҗаты әсәрләрендә иң мактаулы булып санала. Тәкәбберлек, гайбәтчеллек Коръәндә кире кагылган сыйфатлар. Т.Ялчыгол мөгаллим буларак, ата-анага хөрмәт, балаларның хакы турында бик матур яза, Коръән аятьләрен аңлата. Бу әсәр, һичшиксез, халыкка тәрбия чарасы, рухи азык булган. Ул халкыбызның асыл холкын тәрбияләүдә, динне аңлатуда, саклауда мөһим роль уйнаган.

Сораулар

1. Ислам, суфичылык идеяләре XVIIIгасырда әдәбиятта нинди урын тотканнар?
2. Таҗетдин Ялчыгол үз идеяләрен таратуның нинди юлын таба?
3. Ул Бохара шагыйре Аллаһияр суфиның кайсы әсәрен шәрехли?
4. Әсәрнең эчтәлегенә нинди жанрлар кергән?
5. Ялчыгол үз заманына нинди бәя бирә? Ул кайсы пәйгамбәрләр турында яза һәм нәсыйхәт итә?
6. Ходаның дусты Мөхәммәд Пәйгамбәр турында ничек яза?
7. Аллаһы гыйшкында булу Ялчыголның кем йогынтысында икәнен билгелиме?
8. Нинди суфиларны искә ала?

§ 6. Утыз Имәни иҗатында традицион сюжет-сурәтләр

Урта гасыр татар әдәбиятының соңгы чорында олпат бер зат, галимэнциклопедист, шагыйрь, мулла Габдрәхим Утыз Имәни иҗаты калкып тора. Урта гасырның соңгы чоры шагыйрьләренең, шул исәптән Утыз Имәнинең дә, иҗаты ислам идеяләре, сурәтләре, фәлсәфәсе белән сугарылган.

Утыз Имәнинең шигърияте ислам дине белән бәйләнештә генә аңлашыла ала, һич тә башкача түгел. Шагыйрь башта тирән дини белем ала, Урал буеның барлык данлыклы мәдрәсәләрендә укый, аннан Бохарада укып, соңыннан үзе укыта һәм мәшһүр Могак мәчетендә имамлык хезмәтен дә үти.

Моннан соң ул Урта Азиянең мәшһүр мөселман үзәкләрендә укый һәм үзе дә укыта, галимнәр белән аралаша: – Акча, Туфи, Мәзаре Шаһимәрдәндә; аннан Әфгәнстанда: Бәлех, Һират, Кабул шәһәрләрендә була. Утыз Имәнинең максаты – идеаль мөселман дөньясын табу. Аны таба алмагач, ул үзенең идеалларын укыту барышында, туган якларында тормышка ашырырга тырыша. Актив иҗат итү белән шөгыльләнә. Ул җәмгыять тормышын шәригать кануннарына буйсындырырга омтыла. Шуңа күрә аның поэмалары әхлакны сафландыру, фәнгә хезмәт итү, дин әһелләрен тәнкыйтьләү, үгетләү һәм җәмгыять тәртибен төзәтүгә багышланган. Аларның темасы, сурәтләре дини китаплардан алынган һәм авторның максатларына хезмәт итә. Шул ук максатларга хезмәт итүче фольклор үрнәкләрен, канатлы сүзләрне, мәкаль һәм әйтемнәрне киң куллана. Утыз Имәни шигъриятенең төп үзенчәлеге – аның ислам идеяләре белән сугарылган булуы. Урта гасыр шагыйрьләренә хас булганча, ул мөнәҗәттән дә баш тартмый, чөнки мөнәҗәт традицион рәвештә дини жанрлар рәтенә керә. Шулар арасында иң талантлы үрнәк булган, халык иҗатының классикасына әверелеп, аңа формасы, эчтәлеге, сурәтләре белән зур йогынты ясаган мөнәҗәт – «Иляһи, эстәрем сәндин»:

Иляһи, эстәрем сәндин,

Шу дүрт нәснәйе кыйл ихсан;

Бери – җәннәт, бери – гыйззәт.
Бери – нигъмәт, бери – иман.[207]

[207] Габдерәхим Утыз Имәни. Шигырьләр поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – Б. 43.

Мөнәҗәт бик популяр, тулысы белән дә, аерым дүртьюллыклар булып та, халыкта киң таралган, башкаручылар үзләренә охшаган дүртьюллыкларны әйтәләр.

Утыз Имәни иҗатының асылына игътибар белән күз салсаң, бу мөнәҗәт аның бөтен иҗатына ачкыч була кебек. Ул аның иҗат темаларының күрсәткече, яисә серләренең чишелешенә юл, поэмаларына эпиграфлар була алыр иде:

Деләрем сәндин, әйа бари,
Шу дүрт нәснәйе кыйл йари:
Бери – гыйлем, бери – гамәл,
Бери – амән, бери – иман.

Бу юллардан этәргеч алып, аның күп санлы әсәрләренең катлаулы эчтәлеген системага китерергә мөмкин булыр иде. Поэмаларында күп кенә юллар гыйлем, гамәлгә багышланган. Мәсәлән:

1. Галим кеше үлсә дә үлми ул.
   Надан кеше үлем килмәс борын үлә.
2. Гыйлемле булырга тырыш, ул тереклек суыдыр.
3. Гыйлем – нур, ул күңелләрне ачып җибәрә.
4. Гыйлемне өйрән, гамьсезлектән уян.
5. Кемнең гыйлеме зур – ул бай кеше, Башкалар йолдыз булса, ул ай кебек.
6. Гыйлем – тормыш нигезе.
7. Гыйлем белән күпме чүл гөлбакчага әйләнде.
8. Гыйлемне пәйгамбәрләр шөгыле дип белегез.
9. Гыйлем белән яхшы яманнан аерылыр.
10. Шәригать гыйлеме һәр ике дөньяга җитәкче.
11. Аллаһы белән кушылу да гыйлем белән.

Утыз Имәнинең әлеге фикерләре татар халкының мәкаль һәм әйтемнәренә аваздаш. Мәсәлән, Утыз Имәнидә: Сорашу – гыйлемнең яртысы. Халык мәкале: Галим белсә дә сорый, надан белмәсә дә сорамый. Утыз Имәнидә: Галим кеше үлем килсә дә, үлми ул, Надан кеше үлмәс борын ук үлә. Халык мәкальләре:

Галим кеше үлсә дә терек,

Надан кеше йөрсә дә үлек.

Утыз Имәнидә:

Гыйлем – гамәл өчен кирәк хәзинә ул.

Гыйлемсез гамәл зәгыйфь булыр.

Халык мәкале:

Гамәлсез гыйлем – яңгырсыз болыт.

Гарәп эквиваленты:

Галимун би ля гамәлүн.

Ки сәхабин би ля матарин.

Утыз Имәни иҗатының нәсыйхәтчәнлеге Көнчыгыштан да, татар халкының традицияләреннән дә килә: фән, белем кешегә көндәлек тормышта, гамәл-практикада да ярдәм итә. Шул ук вакытта ул – пәйгамбәрләр һөнәре, галимне Яратучыга якынайта, дини гамәлләр һәм эшләр турында хәбәрдар буласың.

Күренгәнчә, бик күп дин әһелләреннән һәм галимнәреннән аермалы буларак, гыйлем дигәндә Утыз Имәни дини тәгълиматны гына күз алдында тотмаган, аның өчен галимнәр – руханилар гына булмаган. Ул гыйлем төшенчәсен «Әбъяте төрки фи фазыйләте гыйлем» (Гыйлемнең өстенлеге турында төркичә бәетләр) дигән әсәрендә дөньяви мәгънәдә куллана, чөнки алар кешенең тормышын, дәүләт эшләрен дөрес алып барырга ярдәм итә. Шуның белән бергә, дини белем алу шулай ук бик мөһим, чөнки галим

Алланың гыйлемен ача. Намаз уку гамәлләрен, дин тәртипләрен белү өчен дә гыйлем кирәк. Гыйлем ияләре Мөхәммәд кануннарын беләләр, аның хөкемнәрен илдән-илгә тараталар.

Алда әйтеп үтелгән атаклы мөнәҗәтендә, традицион башламнан соң, үтенечләр санала. Бөтен очракларда да дүрт мәртәбә кабатлау бар. Мөнәҗәтнең беренче яртысы дини характерда булса, икенчесенә дөньяви мотивлар кергән: ул тәңредән үзен түрәләрдән һәм явыз шымчылардан саклавын сорый.

Утыз Имәни законны, дини кагыйдәләрне, әхлак нормаларын бозучыларга каты булуы, нык торуы белән ихтирам казанган, шуңа аның яшерен дошманнары да әз булмаган. Алда анализланган урта гасыр авторларының һәрберсе мөнәҗәт жанрына үзенчә мөрәҗәгать иткән. Утыз Имәни бу жанрны, гөнаһлардан тәүбә итү формасы дип кенә (дөрес, анарда да Аллаһыга ялварулы мөнәҗәтләр бар) карамаган. Ул аларда үз фәлсәфәсен чагылдыру мөмкинлеген тапкан, һәм бер үк вакытта заманының негатив якларын, дини кануннарны бозуны тәнкыйтьләү чарасы иткән:

Үзең сакла зыяныннан
Шул дүрт нәрсәнең, тәңрем:
Бере әләк, бере – гайбәт, Бере
яла, бере – дошман.

Утыз Имәни котылырга теләгән затлар тискәре сыйфатларга ия. Алар – әләкче, гайбәтче, яла ягучы, дошман. Утыз Имәни җир йөзендәге кире хәлләрне шигъриятендә ачып бирә. Аның мөнәҗәтләре мөселманнар ышанган һәм инанган кануннарны хуплауны, шулай ук исламга хилаф фикерләрне тәнкыйтьләүне үз эченә алган.

Утыз Имәнинең бу талантлы әсәре, гасырлар аша үтеп, халык мөнәҗәтләрендә һаман яши:

Шу дүрт китаблари иман Аермагыл

бези, йа рабб.

Бери Инҗил, бери Тәүрат,

Бери Зәбур, бери – Форкан.

Биредә шагыйрь Аллаһы Тәгаләдән дүрт бөек китаптан аермавын сорый – Инжил, Тәүрат, Зәбур, Коръән. Алар пәйгамбәрләр аша төрле халыкларга иңдерелгән. Бөек Коръән кебек үк, бу изге китаплар да мөселманнар тарафыннан танылалар, мөнәҗәт шуңа ишарә итә. Шушы юллар белән мөнәҗәт тәмам була. Ә дөньяви мотивларны Утыз Имәни бүтән шигырьләрендә чагылдыра, әмма шулай да жанрның традицион дини эчтәлеген киңәйтә төшә, күбрәк үзенең гөнаһлары өчен гафу үтенә, ярлыкауны сорый. Мәсәлән, ул үзендә нәфес барлыгын таный, теләкләренең тыелгысызлыгын чыбыркылый, үзен түбәнәйтә, кимсетә – бу шулай ук мөнәҗәтләрнең традицион алымы бит. Ул Аллаһыдан, тәкъвалар хакына, үзен изгелек юлына салуны сорап ялвара. Биредә ул Көнчыгыш шигърияте алымы булган читләтеп әйтү, кинаяне куллана.

Янә бер әсәрендә автор Сафа-Мәрвәдә тырышучы хөрмәтенә, Хаҗәре әсвад хакына соңгы сулышында Аллаһудан иман насыйп итүен сорый. Димәк, ул исламның иң мөкатдәс кыйммәтләре хакына ялвара: Хаҗәр әсвәд – Мәккәдәге әл-Хәрәм мәчетендәге Кара таш – Кщгъбә; ә Сафа-Мәрвәдә дин өчен тырышучы, көрәшүче – Мөхәммәд пәйгамбәр (с.г.в.). Күренгәнчә, Утыз Имәнинең шигъриятендә дини сурәтләр бик мул.

«Горбәтнамә» (Читтә йөрүче хикәяте) исемле поэмасының традицион башламында җир һәм күкләрне бар итүче Аллаһыга, Мөхәммәд Мостафага (с.г.в.), пәйгамбәрләргә мәдех-мактаулар әйтелгәннән соң, читтә йөрүченең газаплары бәян ителә. Аны төрмәгә утырталар. Үзен тынычландыру өчен, ул пәйгамбәрләрнең авыр шартлардагы гамәлләрен, тормышын искә ала. Күп

газапларны сабыр итеп үткәргәч, Аллаһы Тәгалә аларның гөнаһларын гафу иткән, коткарган һәм бәхет биргән. Йосыф пәйгамбәр 12 ел зинданда иза чиккәннән соң, азат ителгән, хаким булган һәм, мәхәббәт утында күп еллар янган Зөләйхага өйләнеп, алар бәхетле булганнар.

Кырык ел чүлдә күз яшенә батып йөргән Мусаны Аллаһы коткара; Ибраһимны учакка ташлыйлар, ләкин ул үзен Аллаһыга тапшырган, һәм учак гөлбакчага әйләнгән. Дога-гыйбадәт кылу кирәк дип саный шагыйрь, халык мөнәҗәте дә шулай ди, шуның өстенә, бәлага төшкән кеше сабыр итәргә тиеш. Сабыр кешеләр генә бу дөньяда Аллаһы ярлыкавына, бәхеткә лаек булырлар, ә теге дөньяда – аларга җәннәт насыйп кылыныр.

Барлык изге кешеләр сабыр булдылар, Сабыр
иткән кеше камиллек табар,
Авырлыктан аңа кимчелек килмәс,
Алланың рәхмәтедер ул фәкыйрьлек,
Зар булып, һәрдаим аңа күз терәп торырлар.

Бу поэма белән хәзерге бер татар мөнәҗәте: «Аллаһу Кәрим, гафур галим» бик фикердәш. Анда да дин юлында газаплар кичергән, шуңа түзгән пәйгамбәрләр санала, алар сабыр иткән өчен ярлыканганнар һәм бүләкләнгәннәр. Дөрес, философ-галимнең фикерләве халык мөнәҗәтенең гади итеп сюжет сөйләвеннән аерыла. Мөнәҗәт тәкъвалар тормышының төрле авыр эпизодларын барлый һәм котылуны сабырдан гына күрә. Ә Габдерәхим – философ фикерен җәелдереп җибәрә: бары сабыр кеше генә камиллеккә ирешә ала, ди. Галимнең бу формуласы кайбер христиан дине галимнәренең «исламда кеше хәрәкәттә, үсештә түгел, шуңа да ул камиллеккә омтылмый, бармый» дигән сүзләрен кире кагу булып яңгырый. Утыз Имәничә, кеше камиллеккә газапларга түзеп, сабырлык белән ирешә. Газаплар аны пакълый, катарсис аша үткәрә һәм

инсану камиль дәрәҗәсенә күтәрә. Шушы юлны үтеп кенә изгеләр дә камил затларга әйләнәләр, гафу һәм ярлыкану табалар. Аларның үрнәге – камиллеккә юл булып тора.

Утыз Имәни шактый гомерен читтә гөрбәтлектә йөреп үткәргән, гыйлем җыйган, балалар укыткан. Шуңа күрә аның дөньяны аңлавы, белүе искиткеч югары дәрәҗәдә. Бохарада яшәгән чорда ул шәригать тәртипләрен бозудан кисәтә. Ялган муллаларны, комсыз ишаннарны күрә алмый, тәнкыйть утына тота, динне ныгыта.

Ул һәр әсәрен традицион рәвештә Ходага һәм Мөхәммәд пәйгамбәргә багышлап, аларны данлау сүзләре белән башлый:

Дан һәм мактау кодрәтле Ходага,
Рәсүлулла Мөхәммәд Мостафага.
Сөекле сәхабәләренә, әүлияләренә, Һәм
сөекле, саф юлдашларына.
Моның соңында угыл-кызга, туганнарга,[208]

«Заманның мөһим билгеләре» дигән поэмасының башламы шулай. Бер Аллалыкны һәрдаим өстен куя, шул югарылыктан карар, динне белүне таләп итә. Исламның дүрт мәзһәбенә нигез салган имамнарның олы хезмәтләрен «замана бүләкләре» дигән әсәрендә искә ала: Имам Әгъзам, имам Әхмәд һәм Суфийан,

Имам Шәфигъ, имам Малик и җан!
Әбү Хәнифәне олылый

[208] Шунда ук, б. 190, 203.

Бу милләтнең шәме-яктырткычы – Әбү-

Хәнифә, ди[209].

Билгеле булганча, мөселман сөнниләр, шул исәптән татарлар да, Хәнифә мәзһәбендә.

Боларның эше – кагыйдәләр төзү,

Хөкемнәрне нигезләүдә башкаларга иярү, Алар

Коръән һәм сөннә,

иҗмаһ һәм кыястан

Алла сүзләреннән нигезләр чыгардылар[210].

Суфи үзәкләрендә озаклап яшәвенә карамастан, шагыйрьгә суфичыл карашларның артык тәэсире булмаган. Чөнки әсәрләрендә ортодоксаль исламга иярү сизелә, Коръәндә макталган сыйфатлар (мәс. сабырлык) мактала, пәйгамбәрләр, фәрештәләр искә алына.

Суфилыкка аның карашлары шактый кире: «Замана бүләкләре» дигән әсәрендә, сәфәрдән кайткач, үз ватанында сәер хәлләргә юлыгуын хәбәр итә: Бу илгә (ватанга) әйләнеп кайткач, Гаҗәеп бер хәлгә юлыктым.

Халыкның туң акыллары чалма чалган,

Телләрендә гел суфилык терминнары,

(Тәсаувыф истиляхын телгә алмыш)

Фанилык һәм бакыйлык турында гәп саталар, Экстазга

киткән сурәттә утыралар[211].

---

209 Габдерәхим Утыз Имәни. Шигырьләр, поэмалар / Утыз Имәни Габдерәхим. – Казан, Таткитнәшр., 1986. – Б. 190, 203.

210 Габдерәхим Утыз Имәни. Шигырьләр, поэмалар / Утыз Имәни Габдерәхим. – Казан, Таткитнәшр., 1986. – Б. 190, 203.

211 Габдерәхим Утыз Имәни. Әл Болгари, б. 179–180.

Бу хәлләр шагыйрьгә гайре табигый булып күренә. Ә инде тарикатьләргә, мәкамнәргә карашын ул кистереп әйтә ортодоксаль ислам позицияләрен алга куя:

Шәригатьне эшнең нигезе диләр...

Шәригатьтән тыш тарикать булмас,

Тарикатьтән тыш хакыйкать булмас.

Димәк, шагыйрь суфиларның тарикать һәм хакыйкатен шәригатьтән соң куя. Ул ялган суфиларны наданлыкта гаепли, икейөзлелекләрен ачып сала, кискен гаепләү сүзләре әйтә:

Үзләре хак юлына керүне туктаусыз сөйлиләр, Суфичылык

баскычларын күрмәгәннәр...

Максатлары-мөриднең малын тартып алу...

Ничек килсен сиңа чын суфи аты? Синнән

яхшырак булыр Куфә эте!

Чын суфилар турында уңай фикерләр дә поэмада шулай ук яңгыраш алган.

Аллага сыену, суфилык һәм тәкъвалык – ул җимешләр, Моны

белмәгәннәр исә – диндә буш кешеләр.

Утыз Имәни борынгы әдәби мирасны барлау, фәнни өйрәнү эшен башлап җибәргән галим.

Ул XIII йөз болгар-татар шагыйре Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасын, чагыштырып, аңлатмалар биреп, редакцияләп, әсәрнең чагыштырма-тәнкыйди нөсхәсен эшли. Утыз Имәни редакцияләгән текст беренче тапкыр 1839 елда басылып чыга.

Ул Көнчыгышның күренекле галимнәренең, әдипләренең әсәрләрен күчереп язган. Алар арасында суфичылыкка теоретик нигезләр салган

философ Газзалинең «Ихйа ул голюм»е («Гыйлемнәрне тергезү»), Гаттарның «Мәнзумаи исламия»се, Җәлалетдин Руминың алты томлык мәснәвиләре бар.

Утыз Имәни татар язучыларының үзеннән элгәреләренә дә мөрәҗәгать итә. «Йокы эчендә тычкан хәйлә белән дөягә эверелде» дигән әсәрендә XVI гасыр шагыйре Мөхәммәдьярның «Нуры содур»ыннан бер сюжет алып файдалана. Нык сусаган чүл гарәбе күлдән болганчык су алып эчә. Аңа ул бик татлы булып, Кәүсәр суы кебек тоела. Аны шахка бүләк итеп алып килә. Шах сасы исне сизеп, эчми, әмма берни сиздерми, гарәпне бүләкли. Аның юмартлыгына сокланалар, шаһка алкышлар ява. Утыз Имәнидә сюжет шушы ук, әмма ахыры үзгәрәк. Гарәп чиста елгага килеп, ахырдан суын эчә һәм аңлый: татлы су менә шушы икән. Гарәпнең нык оялудан күңеле өзгәләнде, ди Утыз Имәни.[212]

Мондый бетем үгет-нәсыйхәткә корылган. Сөннәне бидгатьтән аера белергә кирәк, югыйсә тозлы чүлдә туган гарәп кебек булырсың, ди шагыйрь. Гыйлем-һөнәр, чагыштырып белү кирәк, дигән фикер үткәрелә. Шагыйрь күп төрле әсәрләрендә бидгатькә каршы аяусыз көрәш алып бара, шәригатьне ныгыта.

Галимнең төп максаты – ислам кануннарын, шәригатьне саф килеш халыкта саклау, аның әхлагын тәрбияләү, рухын баету.

Сораулар

1. Габдерәхим Утыз Имәнинең бөек язучы, галим икәнен ничек аңлатасыз?
2. Ул кайсы илләрдә белем ала?
3. Аның поэмалары нинди игелекле максатка багышланган?

[212] Габдерәхим Утыз Имәни, б. 199–201.

4. Имәнинең нинди әсәре ислам белән сугарылган һәм бөтен иҗатына ачкыч булып тора?
5. Гыйлемгә багышланган афоризмнарын халык иҗаты әсәрләре белән чагыштырыгыз.
6. Галим нинди тискәре сыйфатлардан котылырга куша?
7. Әсәрләрен ул кемгә багышлап яза?
8. Суфиларга нинди гаеп ташлый?
9. “Кыссаи-Йосыф” поэмасына керткән зур фәнни өлешен билгеләгез?

§ 7. Габделҗаббар Кандалый иҗатында дини сурәтләр

Халык иҗатының әдәбият белән бәйләнеше, һичшиксез, язма әдәбият барлыкка килгәннән бирле яши һәм ул – язучылар иҗатын сугаручы мәңгелек чишмә. Бу хакта Тукай, Ибраһимов махсус хезмәтләр яздылар, башка язучылар да моңа еш игътибар иттеләр. Дөрес, тикшеренүләр күбрәк халык иҗатының әдәбиятка йогынтысын анализлау рәвешендә бара. Әдәби әсәрләрнең фольклорлашуы, процессның закончалыклары турында татар әдәбият белемендә дә, шулай ук русларда да махсус хезмәтләр күп түгел. Бу күренеш җитди дикъкатькә мохтаҗ, чөнки татар әдәбияты тарихында зур урын тоткан шагыйрьләрнең әсәрләре еш кына халык авыз иҗаты мохитенә күчеп, аның кагыйдәләре буенча яши, үзгәрә башлый. Габделҗаббар Кандалыйның җыентыгын төзеп, текстларны, фәнни аппаратны хәзерләп, иҗатын анализлап, шигырләр һәм поэмаларны бастырып чыгарган галим Миркасыйм Госманов «Шигырьләр һәм поэмалар» дигән җыентыгына кереш итеп бирелгән зур хезмәтендә язучы иҗатының шул якларына да җитди игътибарын юнәлтә. Ул анда болай ди: «Кандалый шәкерт дәфтәрләре» дигән күренеш ярдәмендә халык авыз иҗаты әсәрләре, бигрәк тә яшьләр репертуары белән якыннан

танышкан, җырларны хәтеренә сеңдерә барган, үзе иҗат иткән әсәрләрнең тукымасына кертеп үк җибәргән[213].

Габделҗаббар Кандалый иҗаты халык авыз иҗаты белән бәйләнештә күпмедер анализланды, бигрәк тә мөнәҗәт жанрына нисбәтле карап үтелгән иде.[214] Шулай ук 2006 елда «Габделжаббар Кандалый иҗатында фольклор традицияләре» дигән темага диссертация якланды. Аның авторы Р.Ф.Сафиуллина язучы иҗатындагы ислам диненә бәйле әсәрләрен, алардагы суфичыл идеяләрне уңышлы рәвештә анализлады.

Диссертациядә Кандалыйның шәкерт чагында ук язган «Кыссаи Ибраһим Әдһәм» поэмасын, Шәрекъның шушы атаклы, мәгълүм сюжетын, үзбәк, төрек, Фәридәддин Гаттар әсәрләре белән чагыштырып, анализ ясалган. Ибраһим Әдһәм образы, суфилыкның югары дәрәҗәсенең символы буларак, Әхмәт Ясәви кыйссаларында ук зур урын алган. Бу турыда Ясәвигә кагылган бүлектә без әйтеп киткән идек. Кандалый бу әсәрен язып, татар әдәбиятының назыйрә традициясен дәвам иткән. Яшь шагыйрьнең шушы катлаулы эшкә алынуы аның зур талант иясе булуын күрсәтә. Атаклы ислам мистигы Ибраһим Әдһәм тормышы дөньядан, патшалыктан ваз кичеп, Аллаһыга гыйбадәт кылып, хакыйкатькә омтылып, бөтен барлыгы белән бирелеп Аллаһы гыйшкында булуның сокландыргыч үрнәге. Чын суфилар бу идеалга омтылып яшәгәннәр. Поэма шуны күрсәтә.

Кандалыйның үз тормыш юлы катлаулы, сикәлтәле. Ул муллалык та иткән, гашыйк та булган, берничә кат өйләнеп, балалар үстергән, солдаттагы улын сагынып мөнәҗәтләр язган, кешеләр белән катлаулы мөнәсәбәттә булган.

---

[213] Габделҗаббар Кандалый. Шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Таткитнәшр., 1988. – Б.57.

[214] Башкурова-Садыйкова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. / А.Х.Садыйкова. – Казан, 2005. – Б. 202-211.

Иң мөһиме – ул зур поэмалар һәм күп санлы шигъри җәүһәрләр калдырган, татар шигъриятенә зур өлеш керткән. Динне, исламны, шәригатьне ныгыту, халыкны тәрбияләү максатыннан язган тагын бер зур әсәре – нәсыйхәтчел поэмасы «Рисаләи-л-иршад» дип атала.

Поэманың исеме үк эчтәлеген яктырта – «Тугры юлга күндерүче китап» дип тәрҗемә ителә. Әсәр шулай ук яшь Габделҗаббар тарафыннан, шәкертлек чорында язылган. Ул 1815–16 елларда язылган, «дини-әхлакый эчтәлекле дидактик характердагы поэма». Аның иҗатына җентекле анализ ясаган галим М.Ю.Госманов фикеренчә, Кандалый чын-чынлап әдәби әсәр язу эшенә традицион иске әдәбият – суфичылык әдәбияты позициясеннән чыгып тотына».[215] Билгеле, яшь язучылар таныш стереотипларга мөрәҗәгать итә.

«Рисаләи-л иршад»ка һәм «Кыйссаи Ибраһим Әдһәм»гә карата галим, тулаем алганда, хаклы. Ибраһим Әдһәм шәрекъ әдәбиятында, һичшиксез, тәсаувыф идеалына әйләнгән. «Рисаләи-л иршад»та шагыйрь шулай ук дини сюжет-образларны киң файдалана. Шул ук вакытта әсәр тулысынча нәсыйхәтчелек рухында язылган. Нәсыйхәтчелек исә татар әдәбиятында борынгы гасырлардан Й.Баласагунинең «Котадгу белеге»ннән үк килә торган мөстәкыйль юнәлеш буларак урын алган. Урта гасыр өчен иң үтемле тәрбияви чара – диннән алынган үрнәкләр. Поэма Аллаһыга һәм хода рәсүле Мөхәммәдкә, сәхабәләргә, аның якыннарына хәмделәрдән башлана. Шуннан соң нәсыйхәтнең кирәклеге дәлилләнә:

Ки вәгъәз вә нәсыйхәт ал,
Күңел белән колагың сал,

[215] Госманов Миркасыйм. Габделҗаббар Кандалый: бер гомердә ике чор / Миркасыйм Госманов. Габделҗаббар Кандалый. Шигырьләр һәм поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – Б. 18.

Сәгадәт эчрәдә булгыл, Һидаят

эчидә улган.

Димәк, нәсыйхәт алып, бәхет-сәгадәткә ирешәсең. Нәсыйхәт бирүне шагыйрь сабыйлардан башлый. Дөрес, аның эчтәлеге күбрәк җитлеккән кешеләргә юнәлтелгән, дигән хис туа. Шайтанның мәкереннән сакланырга, яман эштән, тәкәбберлектән качарга тәкъдим итә. Кыскасы, шигырьнең адресаты бик үк төгәл түгел. Кызларга, хатыннарга нәсыйхәт – фәхештән саклану. Ирләргә ахыр урынны – кара туфракны истә тоту зарур. «Бу җиһанның тиз үткәне» дигән бүлектә кызыл җеп булып, төрки әдәбиятның традицион дини-риторик соравы калка: «Кани!?» Ул башка бүлекләрдә дә бар:

Къәни Әхмәд, хәбибе хак?

Къәни чарйари, кани рак?

Димәк, дөньядагы бөек затлар да, пәйгамбәрләр дә әҗәлгә дучар ителәләр.

Шагыйрьнең башлангыч чор иҗатында суфи шагыйрьләрнең, Әхмәд Ясәви, С.Бакыргани фәлсәфәсенең йогынтысы бик көчле.

Къәни шаһлар, къәни ханнар,

Җиһанда ирделәр анлар,

Барчасы вирделәр җанлар,

Чизи (бернәрсә) алмадылар әз ан.

Әсәрдә барлык пәйгамбәрләрнең дөньядан үтүе, ходаның аларны күчерүе турында әйтелә.

Коръәннән килгән образ-сурәтләр шулай ук иманны ныгытуга хезмәт итәләр. Адәмнәрнең дошманнары – Иблис, Гъәзазил, Шәйтан хәйлә белән аларны юлдан яздырырга тели. Автор алардан котылу юлын күрсәтә:

Гыйбадәт әйлә ба – ихлас,

Дога ит улубән кол – хасс.

Укыгыл фатихә (сүрә), ихлас

Тагъәтдә идүбән икъбаль[216].[217]

Җиһанны, дөньяны шагыйрь нәкъ суфиларча тасвирлый:

Бу җиһан нәҗес мордардыр,

Эчендә фетнә пордардыр (тулы).

Бу дөньядан ваз кичеп, хакка зар елап, бакәне (мәңгелекне) истә тотарга кирәк. «Мәхәббәт әһленә сөхбәт» дигәне дә тәсаувыф сүзлегеннән килгән. Ул Аллаһы гашыйгы – суфи белән әңгәмә булырга тиеш, ди.

Гафләттән уяну, нәфес белән көрәшү, аннан котылу турындагы уйфикерләр дә суфи карашларына туры килә. Нәфес этдер, белең аны Йоларсың ничә ел аны.

Яисә:

Идеп гъфләт шәрабын нуш (эчеп)

Нигәчә ятасән мәдһуш? Күзең ач,

бакыйбән күр уш, Кичеп кәрван

варадар ан.

Гасырлар үтеп, тереклекнең бетеп, кешелекнең бу дөньядан мәңгелеккә күчәсен кәрван образы аша ХХ гасыр башы шагыйре Дәрдмәнд югары шигъри осталык белән «Без» дигән шигырендә чагылдырды. «Кани?!» дигән ачыргалау аның шигырендә дә яшерен, риторик сорау булып яши.

Гасырлар кичте, китте, кичте еллар!

Нәбиләр, падишаһлар, сөрде дәүран...

Гомерләр күчеп кәрван вә кәрван,

Килеп кичте җиһандан канча илләр!..

---

[216] Икъбаль – бәхет итеп.

[217] Габделҗаббар Кандалый. Шигырләр һәм поэмалар, б. 276.

Тәсаувыф идеяләре Дәрдмәндкә ят булмаган.

Җан алу, әҗәл килү, Газраил, Мөнкир-нәнкирләр, Кәүсәр, зөбанилар, сират, җәннәт һәм җәһәннәм, хурлар Кандалый поэмасының аерым бүлекләрендә шигъри вәзен белән аңлатыла. Алар курку я өмет уятуга юнәлтелә.

Тәкъва мөэминнәргә иң зур бүләк – ходай тәбарәкә тәгаләнең дидарын (йөзен) күрү. Кандалый моңа бүлек багышлый: Бу назыйрлар дидар күрде, Һәммәсе мөэминүн ирде. Җинан эченә кем керде – Күрисәр дидари йәздан.

Кандалый, Шәрекъ суфиларыннан үзгә буларак, Аллаһыда эреп югалуны вәгъдә итми. Иң зур өмет, иң зур бәхет – Аллаһының дидарын күрү, чөнки пәйгамбәребез аның дидарын күрүгә мигъраҗда лаек булган. Бу юлда пәйгамбәрне узып, башканы теләүне татарлар уйларына да алмый. Бөтен урта гасыр татар шагыйрьләрендә һәм алардан этәргеч алган дини әсәрләрдә, халык мөнәҗәтләрендә бер омтылыш – хакның дидарын күрү:

Рамазан аены зурлап,
Авыз ачтырса бер кемсә,
Кыямәт көне булганда
Дидарым күрер ул кемсә[218].

Кандалый поэмасын мөнәҗәт әйтеп тәмамлый, Илаһыга ялварып, гөнаһларын ярлыкавын, тәмугътан саклавын сорый. Шуннан ул бу әсәрнең нәсыйхәт өчен язылганын әйтә.

Нәсыйхәт әйләдем, угълан, Дилә
алгыл аны, и җан!
Ерак кыйл нәфсеңи бәддан

[218] Мөнәҗәтләр / Төзүчеләр, кереш сүз язучылар Рәшит Ягъфәров, Айсылу Садыйкова. – Казан: Иман, 2000. – Б. 183.

Нәхи нә шәй уладыр ран (куыла).

Яшь шагыйрьнең әсәрендәге төп юнәлеш – ислам кушканны үтәү, Коръән белән гамәл кылу, яшәү. Сурәтләр, символлар суфи идеяләрен үткәрергә ярдәм итсә дә, асылда барысы да гомумислам рухында. Алар исламга да, аның мистик юнәлешенә дә хас. Шуңа алар халык әсәрләренә бик органик булып кереп урнашканнар, һәм аларның образлар дөньясын баетканнар.

Иҗатының җитлеккән чорында Кандалый дөньяви, халыкчан мотивларны яңгырата, халыкчан тел белән яза башлый. Кандалый җыентыгына кертелгән «Кәҗә бәете», «Уңмаган килен бәете», «Әбиате чәй бәйанында» дигән әсәрләр халык иҗатының «Бәетләр» томына кергән, төрле өлкәләрдән язып алынган шул ук исемдәге бәетләр белән тулысынча диярлек охшаш. Томда шул рухта язылган бер төркем ярым шаян, ярым җитди бәетләр бар: «Кашык бәете», «Эт бәете», «Самавыр бәете», «Чәй бәете», «Арыш бәете», «Богдай бәете», «Каләм бәете» һ.б. Телнең әдәбилеге, төзеклеге, гарәп, фарсы сүзләренең еш кулланылуы, рифмалашу калыбы һ.б. үзенчәлекләр аларны шулай ук талантлы шәкертләрнең иҗат җимеше дияргә нигез бирә. Кайбер бәетләрнең эчтәлеге дә шундый фикергә этәрә. «Кашык бәете»ндә бу күзгә үк бәрелеп тора:

Мәдрәсәгә барганда йөзләп кашык алсаң да, Меңләп
тамга салсаң да, югалтырсың тидия.

«Эт бәет»ендә дә шундый хәл күзәтелә:

Бу бәетне яздык без,
Ничә шәкерт җыелып.
Төлке дип эт суккачтын,
Халык көлде егылып.

Алда телгә алынган бер төркем бәетләрдә «мәдрәсә», «шәкерт», «мулла», «талип» кебек сүзләрне еш куллану да аларның укымышлылар тарафыннан иҗат ителүен дәлилли. Шуны да әйтергә кирәк, чын талантлы әсәрләр генә халык күңелендә озын гомерле була. Бигрәк тә рифмалы әсәрләр традицион бәет-мөнәҗәт көенә дә туры килергә тиеш бит әле. Шул чакта гына әсәрләр халыкта яши, көйләп башкарыла.

Халык авыз иҗатындагы кайбер мөнәҗәтләрнең фикри һәм поэтик камиллеге үк аларның авторлары талантлы, ә күп очракта танылган шагыйрь икәнен әйтеп тора. Бу турыда әдәбият галимнәре дә сүз уңаенда искә ала. Әхмәт Ясәви, Утыз Имәни иҗатларына багышланган конференцияләрдә аларның әсәрләре халыкта мөнәҗәт булып йөрүе искәртеп үтелә.

Кандалыйның мөнәҗәтләре күптән инде халык телендә, кулъязма дәфтәрләрдә урын алган. Моңа аларның гади халык телендә язылган булулары, гарәп сүзләренең чагыштырмача аз кулланылуы да ярдәм иткәндер. Ул язган берничә мөнәҗәт хәзергә хәтле актив рәвештә башкарыла.
Аларның эчтәлеге дә халык мөнәҗәтләрендәге мотивларга бик якын.

Билгеле булганча, 1848–1849 еллар тирәсендә Г.Кандалыйның башына авыр кайгылар төшә: үзе кебек сәләтле улы Садретдинне 25 елга солдатка алалар. Аннан алдагы тормышында да зур күңелсезлекләр була. Тынгысыз, чәнечкеле холыклы хәзрәт, бигрәк тә бәет-шигырь язучы булгач, бер төркем динчеләрнең күңеленә ярамаган. Эзәрлекләүләр аркасында ул үз авылы Кандалдан (Иштуганнан) китеп тә торган, бер заман дошманнары аны хәтта төрмәгә утыртуга да ирешкән. Шундый кайгы-хәсрәтләр шагыйрьне үз хисләрен тирәнрәк чагылдыручы традицион жанрга мөрәҗәгать иттерә: ул мөнәҗәтләр яза. Шуларның берсе «Бу дәрдемә дәва булмас» исеме белән халык иҗатының «Бәетләр» томына да кергән. Әсәр тулысынча Кандалый тексты белән охшаш. Әмма шагыйрь, мөнәҗәт жанрының бөтен кануннарына

туры китереп, аны Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать белән башласа, «Бәетләр» томында, заманга яраклашып, анысы төшереп калдырылган:

Иляһи, барча галәмне
Яратдың кодрәтең белән,
Нәҗат кыйл рәхмәтең берлән,
Бәңа төшкән җәфалардин.

Мөнәҗәт, билгеле булганча, үз-үзең белән сөйләшү, җан тапларыннан арыну, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгать итү, ярлыкауны сорау дигән мәгънәне аңлата. Ә «Бәетләр» томындагы әсәрләрдән мөнәҗәтләрнең бу төп жанр үзенчәлеге, билгеле сәбәпләр аркасында, төшереп калдырыла. Шуңа күрә генә, дөньяви дип саналып, алар басылып чыгу мөмкинлегенә ирешә. Калган юллар һәр ике чыганакта тулысы белән охшаш. «Бәетләр» китабында беренче дүртъюллык болай яңгырый:

Сәбах эчрә җилләр исеп,
киләдер безнең илләрдин.
Хәбәр көтәм туганнардин, диеп
сорыйм ки анлардин.

Ә Кандалыйда, Аллаһы Тәгаләгә мөрәҗәгатьтән соң, шундый ук юллар тезелә:

Сәбах эчрә ки йилләрдин, Киләдер
илгә илләрдин.
Хәбәр көтәм туганлардин, –
Дәйүб сорыйм ки анлардин.

Кандалый шигырьләренең кайберләре мөнәҗәтләр тукымасына өлешчә кереп киткән. Мәсәлән, алардагы җилгә, кошка, агачка эндәшүләр халык

мөнәҗәтләренә күчеп, аның үзенеке булып киткән, аерым хисләрне белдерүче символга әйләнгән.

Языйм микән, җитәр микән?
Язу файда итәр микән?
Бу кайгулар бетәр микән,
Гомерлеккә китәр микән?

Яшәү фәлсәфәсен, гомернең вакытлы булуын, ахыр чиктә үлем белән чикләнәсен Кандалый мөнәҗәтләрендә бер үк сурәтләр белән тасвирлый, кайбер юллар тулысынча охшаш була. Шагыйрь болай яза:

Гомер һәм чылтырап суккан сәгаттик.
Бу форсатлар үтәр тиз йөгрек аттик.

Халык исә бу катлаулы образлар тезмәсен гадиләштереп аңлый, кешенең үлем каршындагы чарасызлыгы дип кабул итә:

Стенада сәгать йөри,
Нәрсә дип ул «келт» итә.
Гомеребезнең бер төймәсен
«Келт» итеп ул юк итә[219].

Икенче бер халык мөнәҗәте Кандалыйның суфичылык, аскетизм рухында язылган икеюллыгы белән тәңгәл диярлек:

Ышанма һич атаңның байлыгына,
Олугъланма йөзеңнең айлыгына, –

ди шагыйрь. Халык фикерләве бу очракта гомумиерәк фәлсәфи югарылыкка ирешә:

[219] Татар халык иҗаты. Бәетләр, б.280.

Олугланма дөньяның байлыгына, Горурланма

йөзеңнең айлыгына[220].

«Исәр җилләр» исемле халык мөнәҗәтендә Кандалыйча строфа болай яңгырый:

Кызыл гөлләр булса иде,

Сачәген коймаса иде, Бери

– үлем, бери – фирак, Шул

икәү булмаса иде[221].

Кандалый исә, шул ук сурәтләрне файдаланып, фикерне болай белдерә:

Кызыл гөл булмаса иде,

Кызарып тулмаса иде,

Шул аерылу белән үлем –

Шул икәү булмаса иде.

Билгеле, профессиональ шагыйрь әсәре камилрәк яңгырый, логик параллельләр эзлекле, әмма халык әсәрендә яшәү пафосы ачыграк чагыла; ул «Кызыл гөлләр булса иде», – дип тормыш фәлсәфәсен раслый һәм яшәүне дәвам итәрлек мөмкинлек калдыра. Эмоциональ шагыйрь юлларында аның хәсрәтле чактагы төшенке халәте ныграк ачыла.

Моңа хәтле Кандалыйдан фольклорга күчкән тулы әсәрләр, тулы строфалар турында сүз барса, андагы образлар дөньясын барлау тагын да күбрәк охшашлыкларны күрсәтә. Халык әсәрләрендә дә, Кандалый иҗатында да Коръән Кәримнән алынган мактаулы сыйфатлар сурәтләнә, алар Аллаһыдан ялварып сорала. Аеруча кирәкле, кыйммәтле сыйфат – сабырлык Коръәндә күп сүрәләрдә мактала.

[220] Шунда ук, б.283.

[221] Татар халык иҗаты. Бәетләр, б.288.

Әлеге иляһи сыйфат күп мөнәҗәтләрдә яңгырый. Тормышта булып торган авыр хәлләрне, кайгы-хәсрәтләрне түземле рәвештә үткәреп җибәрү өчен сабырлык кирәк дип саный татар-мөселман кешесе. Бу инану мөнәҗәтләрнең барысында да диярлек очрый: Сабыр итим, сабыр итим, Сабыр итми, нихәл итим. Сабырсызлык – шайтан фигыле,

Сабырлар итәргә кирәк.

(«Аерылдым илләремдин»)

Яисә:

Язып сүзләр бетәсе юк,
Бу кайгылар китәсе юк, Бу
хәсрәтләр бетәсе юк,
Сабыр бирсен үзе Алла.

(«Синең аһларыңда янам»)

Кандалый да, тормышында күңелсезлекләр еш булып торгач, хәсрәтле уйларын традицион мөнәҗәт калыбына салып, күңелен юата. Холкы буенча бик үк түзем дә булмагач, Аллаһыдан сабырлык сорый:

Иляһи, бу асыл кошны
Тубай агачына кундыр,
Иляһи, мин сабырсызны
Сабырлык юлына күндер.

Анының эчке халәте, ут эчендә януы да мөнәҗәтләрендә ачык чагыла:

Ходауәндә, яна бәгърем:
Бу йирдә юк бәнем кадрем.
Чыдарга калмады сабрым, – Сабыр
бирсен үзе алла!
Фираклыкдин яна бәгърем,

Сабырсыздин китә һушым...

Озын булса әгәр гомрем, –

Иляһи, бир сабырлыкны!

Шагыйрь, алда әйтелгәнчә, баласы хәсрәтенә түзә алмагач, күңелен мөнәҗәт белән юата. Бу юллар халык мөнәҗәтләре белән бик аваздаш, аларның да күбесе: «Күзем туя күрдем микән?» – дип зари кыла:

Бала дигән газиз икән, Кадерләрен

белдем микән,

Күзем туя күрдем микән, Ерак

булды газиз балам[222].

Мондый мотивлар татарның, төрки халыкларның елау-сыктауларында яңгырый һәм мөнәҗәт жанрына кергән шактый әсәрләр шушы традицияләрне дәвам итә.

Халыктан язып алынган мөнәҗәтләрдә «фирак» сурәте сабырлык белән янәшә тора. Бу шундый ук тормыш очракларына багышланган әсәрләргә хас: туган илдән, балалардан аерылу, йә фаҗигале югалту, йә авыруның якты дөнья белән хушлашуы.

Фирак урынына аерылу сүз-сурәтен куллану тагын да ешрак очрый.

Синдән аерылганнан бирле

Сары булды бәнем йөзем, Ничә

көннәр, ничә төнләр

Йокы күрми бәнем күзем[223].

Биредә аерылу сурәтенә бәйле рәвештә төсләр символикасы калкып чыга. Һәр милләтнең төрле хисләрне чагылдыру өчен үз символикасы бар. Татарда «кайгы-хәсрәт нинди төстә?» дигән сорауга мөнәҗәтләр бик ачык

[222] Татар халык иҗаты. (Бәетләр, б. 271).

[223] Шунда ук, б.273.

җавап бирә: сары төстә. Игътибар итсәк, безнең мөнәҗәтләрдә иң еш кулланылган кайгы-хәсрәт билгесе – шул ук сары төс. Һәр мөнәҗәтне диярлек сугарган кайгы хисләре сарыга манчылган.

Кандалый да үзенең аерылу, сагыну хисен халык символикасы аша аңлата, мул итеп сары төсне куллана: Сары сугып, кызыл йөзем, Ки саргайды ике күзем.

Яисә:

Туганың сагына, диген,
Сагынып, саргая диген.

Кандалыйның фольклордагы сурәтләр, буяуларны кулланып язган әсәрләре яңадан халыкныкы булып китә, еш кына авторы танылмаслык булып үзгәртелә. Мәсәлән, аның агачка мөрәҗәгать итеп, гомерне яшь яфракларга тиңләп язган мөнәҗәте халыкның үзенеке булып киткән:

Яфраклар йәш гомер икән,
Ботаклары бала икән;
Фираклык бер бәла икән, –
Бәгырь өзгән туганлардин.

Икенче шигырендә дә шул ук сурәт җанлана:

«Әйа йыгач, йәшең күпме?
Түгелгән яфракларың күпме?
Бәнемдик михнәтең күпме?» – Диеп
сорыйм йыгачлардин.

Әйтергә кирәк, гомерне яфракларга, ботакларны балаларга тиңләү милли сәнгатьнең башка төрләрендә дә кабатлана; шәҗәрәләр нәсел-ыруны агач рәвешендә бирә, шәмаилләрдә, милли орнаментларда агач сурәте кулланыла, ә инде дин китапларында болай аңлатыла: Аллаһы Тәгалә гареш (Аллаһы Тәгаләнең тәхете астындагы биек урын) астына бер агач яраткан, ул агачта

дөньядагы халык санынча яфрак бар, һәр кешенең – исеме язылган үз яфрагы. Шуңа күрә гомерне яфракларга тиңләү дини һәм милли традицияләр яссылыгында, Кандалыйда да һәм халык мөнәҗәтләрендә дә «тормыш агачы» буларак күзаллана. Кандалый мөнәҗәтенең юллары киң таралган 6-7 халык мөнәҗәтенең лейтмотивы булып яңгырый. Шушы сурәт-символдан этәргеч алып, халык үзенең авыр халәтен, кайгысын аңлатырлык әсәрләр иҗат иткән. «Газиз бәбкәм», «Ялгыз агач» һ.б. әсәрләрне Кандалый шигырендәге темага вариацияләр дип тә булыр иде. Төп сурәт – ялгыз агач, ятим ата яки ана. Аның ботаклары – балалары йә киселгән, йә сынган, йә өзелгән:

Яшел яфрак гомер икән, ботаклары бала икән;
Аерылмак авыр икән, аерылдым мин анлардан.

(«Ерак булды газиз балам»)

Ботакларымны җил кисте, яфраклар саргаеп төште;
Минем хәлем – баласыннан аерылган Ягъкуп төсле.

(«Ялгыз агач»)

Бу агачлар бөгелә икән, ботаклары кая икән,
Бу агачлар минем кебек сагынып – саргая микән?

(«Уза гомер»)

Халык иҗатының сурәт-символлары Кандалый иҗатын мул сугарган, шагыйрь исә, аларны камил шигъри дәрәҗәдә кулланып, яңадан халыкка кайтарган. Үз нәүбәтендә халык аларны үзенеке итеп гасырлар аша үткәргән.

Кандалыйның югарыда анализланган мөнәҗәтләрендә дини-дөньяви темалар яңгырый. Шул ук вакытта аның мирасында урта гасыр әдәбиятында яшәп килгән мөнәҗәт жанры кануннарына буйсындырылган һәм зур шигъри әсәрләр кысасында бирелгән дини мөнәҗәтләр дә бар. Алар, Аллаһы Тәгаләгә ялварып, гөнаһ, бозыклык, фетнә кебек гамәлләрдән ваз кичеп, Иляһидан ярлыкауны сорап язылган:

Иляһенә, Ходауәндә,

Деләисәр ушал бәндә; Өмидем

шул ирер сәндә,

Тәмугъдин саклагыл, мәннан[224].
Иляһи, гаҗизәм, зарәм, Зәгъифәм

бән, гөнаһкярәм,

Нә кыйлсаң да имәс чарам.

Кирәк гадел, кирәк ихсан.

Парчаларның теле гарәп, фарсы сүзләре белән чуарланган. Мондый кисәкләр «Рисалаи-л-иршад», «Кыйссаи Ибраһим Әдһәм» дигән поэмаларның сюжетына махсус рәвештә «мөнәҗәт» дип кертелгән. Бу традиция, билгеле булганча, Котбның «Хөсрәү вә Ширин»ендә, Харәзминең «Мәхәббәтнамә»сендә, Утыз Имәнидә һәм урта гасырның башка авторларында да күзәтелә. Хәзерге көндә халыкта йөргән кайбер дини мөнәҗәтләр шул чаклы камил, гарәп сүзләре шигырь тукымасында шундый органик үзләшкән ки, аларның чишмә башы гасырлар тирәнлегеннән килә булыр.

Аның мәхәббәт темасына язылган әсәрләре күп санлы. Алар халыкчан тел белән яңа югарылыкта иҗат ителгән. Ул җир кызына гашыйклык хисләре алып килде, аларны дөньяви эчтәлек белән сугарды. Әсәрләр гүзәл җир кызы Фәрхигә багышланган. Бу татар әдәбиятында зур яңалык.

Кандалыйның иҗаты бай һәм күпкырлы. Аның мөнәҗәт калыбына салып язылган, әмма эчтәлеге бөтенләй кайгы-хәсрәтне җырлауга яисә иляһи сыйфатларны мактауга гына корылмаган әсәрләре дә бар. Шагыйрь традицияләргә ияреп кенә калмаган, шигырь дөньясында реформатор буларак, ул аларны яңарткан да, ә кайвакыт хәтта жанр кануннарын ваткан да. Гомер агымында кысалар эчендә генә яшәмәгән кебек, еллар үткәч, ул иҗатында да

[224] Мәннан – юмартлык кылучы.

шактый консерватив мөнәҗәт жанры белән гаять иркен эш иткән. Соңгырак чорда язылган мондый әсәрләрнең эчтәлегендә кайгыхәсрәтнең традицион сәбәпләре үзгәрә. Таныш буяулар, сурәтләр аша Кандалый инде мәхәббәт газапларын аңлата башлый, аларны мәхәббәт лирикасы белән сугара. Хәзер инде ул яратып кулланган агач сурәте дә башка мәгънә ала, яшәү пафосын чагылдыра:

Яфраклар йәш гомер икән,
Ботаклары бала икән, Айрылу
зур бәла икән
Гомер иткән Рәбигадин.

Мөнәҗәтнең традицион башламы да үзгәрә:

Мөнәҗәтне яза-яза
Каләм тоткан кулым тала.
Күземдин канлы йәш ага –
Хәсрәтеңдин, әйа җаным!
Гозер сүзем шулдыр, җаный:
Бүтән йарга ташлап китмә,
Бу мөнәҗәт барып йиткәч, Сүләшүгә
мохтаҗ итмә.

Мөнәҗәтнең эчтәлегенә дөньяви хисләр ташкыны ургып керә. Мөнәҗәтләрнең кайбер дүртьюллыклары Кандалый әсәрләрендә дә, халык иҗатында да очрый, алар халыкның үзенеке булып киткән.

Сораулар

1. Шагыйрьнең тәрҗемәи хәлен сөйләгез?
2. Г.Кандалый әсәрләрен беренче булып кем анализлый һәм бастырып чыгара?

3. Шагыйрьнең иҗатындагы мөнәҗәт, моң-зар тормышындагы нинди хәлләргә бәйле?

4. Язучының дини-суфичыл темага язган ике поэмасы турында сөйләгез.

5. Ни өчен шагыйрь, идеяләрен кабул итсә дә, суфиларга тискәре караштa тора?

6. Тәкъва мөселманнарга бүләк дип нинди суфичыл идеяне белдерә?

7. Аның бөтен иҗаты гомумислам рухында, дәлилләр табыгыз.

8. Язучы иҗатының кайсы чорында халыкчан тел белән яза башлый?

9. Халык телендә йөрегән әсәрләрен атагыз?

10. Мәхәббәт темасына язылган әсәрләренең теле нинди?

9. XIX ГАСЫР ӘДӘБИЯТЫНДА ДИНИ МОТИВЛАР

§ 1. Традицияләр дәвам итә

XIX гасыр әдәбиятында алдагы гасырларның традицияләре дәвам итә. Дини персонажлар, ислам өйрәтүләре, суфичыл мотивлар әдәбиятта зур урын ала. Газзали, Хәсән Басри, Рабыйга, шәйх Зөннун Мисри, Шәмгун кебек суфилар, изгеләр XIX гасыр әсәрләрендә – хикәятләрдә, шигърияттә авторлар куйган максатларга хезмәт итә. XIX гасырда абызгайлар – укымышлыларның рәсми куелган мөфтинең указын алмау өчен хәрәкәте башлана. Бу дин даирәсендәге көрәш муллалар арасындагы чуалышларга нигез була. Дин әһелләреннән күчле, атаклы шәхесләр оппозицион фикерләр әйтәләр. Дин галиме Курсави (1776–1812) акыл ирегe мәсьәләсен күтәрә, уку-укытудагы схоластикага каршы чыга. «Әл-иршаде лил-гыйбад» («Туры юлга өндәү») исемле гарәп телендә язылган әсәрендә наданлыкка каршы тәнкыйди фикерләр әйтә.

Иҗтимагый хәрәкәт, илдә барган үзгәрешләр, Казанда университет ачылу, Азия типографиясе оештырылу, анда татар китаплары басылу бигрәк тә дини, шулай ук дөньяви мәсьәләләргә кагылган әсәрләр таралуга мөмкинлек бирә. Башка типографияләр дә эшли башлый. Әдәбият тарихына яңа исемнәр языла. Үз заманының атаклы мәдрәсәләрендә укып, традицион рәвештә Бохарада зуррак белем алып кайткан укымышлылар язучылар сафын арттыра, көчәйтә. Алар оригиналь әсәрләр иҗат итә, яисә атаклы хезмәтләргә, мәс. Курсави хезмәтләренә шәрехләр язалар. Язучылар арасында Низаметдин Сиражетдин улы, Шәмсетдин Кышкари, Рәхмәтулла бине Әмирхан һ.б. да була. Бу иҗатчыларның алдынгы фикерләрен соңрак Ш.Мәрҗани, К.Насыйри кебек галимнәр дәвам итә.

40-50 нче елларда басылган китапларның күбесе тарихи-легендар, дини характердагы китаплар: «Бәдәвам» («Гел кабатла», 1846), («Рисаләи Газизә», 1847), «Фәзаилеш-шөһүр» («Айларның өстенлекләре», 1854) һ.б.

Тарихи дастаннар, тел дәреслекләре дөнья күрә (авторлары И.Хәлфин, М.Мәхмүдов, С.Кукляшев, Г.Ваһапов һ.б.).

XIX йөз башында татар укымышлылары арасыннан Көнчыгышның мәшһүр галимнәре белән бер югарылыкта торган күренекле шәхесләр чыга. Прогрессив әдәбият вәкилләре Г.Утыз Имәни, Г.Курсави, Ә.Каргалый, Һ.Салихов кебек әдипләр шул заманның иң белемле кешеләре дәрәҗәсенә күтәреләләр.[225]

Бу язучылар XIX гасыр әдәбиятының төп юнәлешен билгелиләр. Алар төрки, фарсы, гарәп дөньясындагы күп әсәрләрне шушы телләрдә укып беләләр. Аларны тәрҗемә итәләр, шәрехлиләр, легенда-сюжетларын үз фикерләрен үткәрү өчен файдаланалар, тәнкыйди фикерләрен дә әйтәләр.

Бу чорда төрек шагыйре Әхмәдинең (XVIII г.) «Әхмәдия» дигән динидидактик әсәре басылып чыга. Ф.Гаттарның «Хәмде би хәд»е («Исәпсез шөкер»). Суфи Аллаһиярнең «Морадел гарифин»ы («Галимнәр максаты») кебек китапларның юлга-юл прозаик тәрҗемәләре чыгу, имам Газзали китапларының тәрҗемәләре басылу үгет-нәсыйхәт әдәбиятының күп санлы, бай булуын күрсәтә. Төрек шагыйре Мөхәммәт Чәләбинең (1451) «Мөхәммәдия» дигән шигъри китабы шәкертләрнең уку китабына әйләнә.
Аның мотивлары халык иҗатына да күпләп үтеп керә.

1951 елда Казанда «Тутыйнамә» китабы басылып чыга. XIX гасыр башында төрле авторлар тарафыннан иҗат ителгән бәетләр дөнья күрә: «Нәүрүз бәетләре» һәр чорда, һәр авылда, һәр ел саен үзгәреп тора. «Нәүрүз» бәетләре март ахырында өй саен яңа елны котлап йөргәндә башкарылган. Алар бик киң таралыш тапкан. Кайбер такмаклар егет булып киенеп мәдрәсәдә укыган, аннан фаш булып, михнәт чиккән ике кыз авызыннан сөйләнә. Бәетләр

---

[225] Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 2 том. – Казан: Таткитнәшр, 1985.– Б. 36-37.

Аллаһыга һәм пәйгамбәргә салават, мәдхияләрдән башлана. Шөкер кыйлдым Ходага,

Салаватым Аңарга,
Мөхәммәд Мостафага,
Нәүруз мөбарәкбад![226]

Әсәрнең халыклашкан шәкертләр иҗаты икәне теленнән сизелә. Ачыктан-ачык бу турыда әйтелгән юллар да бар:

Моны язды талиблар,
Укысыннар гарифлар,
Дәва кылсын табиблар
Нәүруз мөбарәкбад![227]

Халык такмаклары да арага кереп китә:

Алма татлы бал берлән,
Егет йөрсә яр берлән,
Үзе булса дан берлән Нәүруз
мөбарәкбад!

«Кәҗә бәете», «Чәй бәете», «Мәкәрҗә бәете», «Вакты сәхәр эчендә» (Әхмәтбик язган) бик киң таралган әсәрләр. Боларның «Кәҗә бәете», «Чәй бәете», «Кашык бәете» һәм башкалар соңрак Кандалыйныкы дип тә атала, аның томына кергән. Бу бәетләр халыкчан рухта булу аркасында, шәкертләр даирәсеннән халыкка таралып, аның әсәрләре булып йөриләр. Әхмәтбикнең «Вакты сәхәр эчендә» дигән әсәреннән этәргеч алган мөнәҗәтләр бар. 2000 елда чыккан «Мөнәҗәтләр» китабында фольклорчы галим Р.Ягъфаров язып

[226] Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр. – Казан: Раннур, 2001. – Б. 582, 583.

[227] Шунда ук, б. 582, 583.

алган «Вакыты сәхәр эчендә» дигән мөнәҗәт бар. Аның эчтәлеге дини гамәлләргә өйрәтүдән гыйбарәт.

Җомга кич ата-анага дога кылу тиешле, иртә таңда намаз уку фарыз, иманны ныгыту кирәк:

Әйдә, гафил, уяның,
Пакълагыз ла сөбхане. Яңартыгыз
иманың
Вакыты сәхәр эчендә.[228]

Әсәрнең халык иҗатына кереп китүе бу процессның гасырлар буена дәвам итүен күрсәтә. 150 елдан артык вакыт узса да, әсәрләр үзгәреш кичерсә дә, юкка чыкмый, чөнки алар халыкның зәвегенә хуш килә.

Халыкта йөрегән шул исемдәге әсәр эчтәлеге буенча гадиерәк яңгырый, ул күбрәк дини ритуалны өйрәтүгә кайтып кала. Әхмәтбик исә дини этиканы тәрбияләүне максат итеп куя. Иҗатчы барлыкка китергән уңышлы шигъри форманың эчтәлеген күп авторлар файдалана, яңарта, яшәтә.

XIX гасырда тагын бер татар шагыйре – Колмөхәммәт яшәп иҗат иткән. Аның өч поэмасы, егермеләп шигыре бар. Шагыйрьнең «Мөһиммәх сыйбьян» («Сабыйларның бурычлары») дигән әсәре 1815 елда язылган. Поэмада иман һәм гамәл проблемалары күтәрелгән. Аның турында иң беренче мәртәбә М.Әхмәтҗанов яза. Шулай ук 2006 елда аңа багышланган монографик хезмәт дөнья күрде. Аның авторы Гөлнара Зәйниева, «Кол Мөхәммәднең шигъри иҗаты» дип атала. Әйтеп үтелгән поэма әхлакыйфәлсәфи характерда. Әсәр Аллаһы Тәгаләгә мактау сүзләреннән башлана. Әсәр исламның, иманның биш баганасына багышлана. Иман турындагы темаларны яктырта. Аллаһы тәгалә, фәрештәләр, пәйгамбәрләр турында, кыямәт көн, оҗмах һәм тәмуг турында

[228] Мөнәҗәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 146-147.

бәян итә. Шигъри матур тел белән язылган әсәр дин нигезен тәшкил иткән мәсьәләләргә игътибарны юнәлтә.

Аңлатмалар тәэсирлерәк булсын өчен ул чагыштырулар, сурәтләр куллана, чөнки әсәрләренең адресаты – сабыйлар: Бик нык ирер ислам дине, әй угланнар, Шундаен сахрадагы йыгача ошар.

Образлы хикәяләүдә агачның тамырлары бик тирән, җимешләрен угры ала алмас, аны йил суыра алмас, диелә. Бу мәһабәт агач сурәте – ислам дине – ышандырырлык булып күз алдына килә. Ата-анага хөрмәт, ир белән хатын мөнәсәбәтләре турында күп фикерләр әйтелә. Дини шигърияткә зур өлеш керткән татар әдәбиятының күренекле шагыйрьләреннән тагын берсе Әбелмәних Каргалый (1782–1833). Шагыйрь турында Г.Рәхим, Г.Газиз, М.Гайнуллин, башкорт галиме Ә.Харисов язалар. Галим М.Гайнетдинов хезмәтләрендә шагыйрь турында мәгълүмат бирә. Шагыйрь атаклы Каргалы авылы (Оренбург янында) мәдрәсәсендә белем ала, Бохарада укуын дәвам итә. Истамбул аша барып, хаҗ кыла. Хаҗ турында мөнәҗәтләр иҗат итә.

Аның әсәрләрендә суфичыл идеяләр, карашлар өстенлек итә.

Суфи шагыйрьләрнең иҗаты күп еллар буена игътибарсыз кала бирде. Аларның карашларының дини-мистик характерда булуы моңа сәбәп булгандыр. Бу турыда галимнәр искәртеп үтәләр. Проф. Г.Таһирҗанов бу битарафлыкны болай билгели: «Әгәр әдәбият белгечләребез, иҗтимагый тарихны өйрәнүче галимнәребез... суфи шагыйрьләрнең мирасын җентекләп тикшерсәләр, безнеңчә, бу чор әдәби хәрәкәтендәге эчке көрәш, иҗтимагый фикер үсеше кебек өлкәләрдә дә шактый мәгълүмат тупларлар иде». [229] Каргалыйда суфиларча дөньяны кабул итмәү бар. Суфи шагыйрьләр дөньяны ялганчы дип атыйлар. Каргалый да бу дөньяны «Җиһанның шаһы» дигән

---

[229] Г.Таһирҗанов. Әдәби багланышлар һәм аларның нәтиҗәләре // Казан утлары. – 1975. – № 10. – Б. 129.

шигырендә яшь матур кыз кебек бизәнгән мәкерле карчык итеп тасвирлый. Халык иҗатында сурәтләнгән убырлы карчык сыман күрсәтә, аны вафасыз дип атый. Төрек суфи шагыйре Юныс Әмрә дә дөньяны ялганчы дип атый. Ялганчы дөньяга килеп киткән

Адәмнәр ни дәшми, ни бер хәбәр бирми.[230]

Шулай ук мөнәҗәтләр дә дөньяны рәхимсез дип кабул итәләр.

Соңгы гасырларда халыкта йөргән мөнәҗәт мотивларында талантлы суфи шагыйрьләрнең аһәңнәре бар.

Каргалый чәчмә әсәрләр белән бергә тезмә формадагы хикәяләр дә яза. Аның бишенче хикәяте «Шәйхе Зөннүн мөрите» дип башлана. Исемендә атаклы Мисыр суфие Зөннун Мисрыйга ишарә булса кирәк. Әмма сүз шәех турында түгел, аның мөрите-дәрвиш турында. Дәрвиш күп балалы, ярлы була. Шәехенә зарлана, ә шәехе аны ачуланып куып җибәрә, хараим бул, юлбасар бул, ди. Дәрвиш юлбасарлар белән бергә сәүдәгәрләрне таларга җыена. Шулчак шәехе күз алдына килә, ул аңа юнәлеш биреп, юлбасарларны үтер, ди. Дәрвиш шулай эшли, сәүдәгәрләрне коткара. Алар аны алтынкөмешкә күмәләр[231][232]. Биредә әкияти мотивлар бар, ахыры уңай бетә. Дәрвиш бер үзе юлбасарларны җиңә.

Барыннан да бигрәк, биредә мөритнең үзенең шәехенә берсүзсез буйсынуы хуплана. Чөнки, суфилар фикеренчә, морит шәехе кулында юучы кулындагы мәет кебек булырга тиеш. Тагын бер әсәрендә «Тәрҗемәи хаҗи Әбелманих»та Каргалый борынгы ике суфины яд итә. Хәсән Басри хәзрәти Рабыйга Бадәвияне очрата (аны беренче суфи дип исәплиләр). Рабыйга ике

---

[230] Әлфинә Сибгатуллина. Иляһи гашыйклар юлыннан. – Казан: Кыйбла, 1999. – Б. 79.

[231] Татар әдәбияты, XIX йөз /Төзүчесе Мөхәммәт Гайнуллин. – Казан, 1957. – Б. 35–

[232] .

кулына берәр бакыр бер тиенлек йомарлап, урамнан үтеп бара икән. Басри: «Нигә бер кулга тотмыйсың?» – дип сорый. «Бу тиенләр бергә кушылса, иманымны куып чыгарып, күңел түренә кереп утырыр», – дип җавап кайтара Рабыйга. Хикәя алтынның, акчаның аздыру көче зур булуына ишарә итә. Шагыйрь, гыйбрәтле хикәяләр сөйләп, турыдан туры малга табынуны, байлыкка омтылуны фаш итәргә керешә. Биредә заманның комсыз руханиләренә таш ату да бар. Ә.Каргалый иҗатында башка рухта язарга теләү дә сизелә. Ул мәхәббәт темасына күчеш ясарга омтыла. «Латыйфә» дигән әсәр яза һ.б. Мондый әсәрләре «Өммикамал» исемле китапта да бар.

«Кызларны Фирдәвес[233] оҗмахының былбылы дип атарга була», – ди. Билгеле булганча, Коръәндә сигез оҗмах бар, аларның исеме телгә алынган. Традицион кысалардан чыгарга тырышу Ә.Каргалый, Һ.Салихов иҗатларында башлана. Кандалый иҗатында инде кискен борылыш ясала, халыкчан тел, гади кешенең җирдәге тормышы, хисләре, мәхәббәте яктыртыла.

Һибәтулла Салихов (1794–1867) берничә китап – «Төхфәтел-әүлат», «Мәҗмәгыль әдәп» һәм лирик шигырьләр авторы. «Тәндә җаным» дип аталган лирик шигырендә суфичыл идеяләрне алга сөрә. Ул дөньяның фанилыгын, вакытлы булуын искәртә. Иске мәдрәсәләрдә бу шигырь бик популяр була, халыкта яратып укыла. Әсәрнең вәзенендә һәр юл аша «белмәдем» дигән рефрен кабатлана. Анда адәм баласы кылган гөнаһларыннан тәүбә итә. Адәм «төнлә намаз укымый, үзе гафләттә, гүрдә иман кирәген белмәгән, нәфесле булган, чөнки тәндә җаным ничә көн миһман (кунак) икәндер, белмәдем», диелә. Үз-үзен кимсетү юлы белән гөнаһлардан ярлыкану суфиларга, алда язганнардан күренгәнчә, хас булган. Дөньяда миһман булу – кунак булу дигән гыйбарә хәзерге җырмөнәҗәтләрдә дә очрый. Мондый әсәрләр укучыларга дин гамәлләренең мөһимлеген күрсәтә.

[233] Җәннәтүл – фирдәвес; бу җәннәт бакча сыман һәм кызыл алтыннан тора.

Һибәтулла Салиховның тормыш юлы җиңел булмаган. Аны донос белән кулга алалар, сөргенгә җибәрәләр. Хатыны шунда авырып вафат була. Остазы Дәүләтша ишан үлә. Бу кайгылы вакыйгалар аның әсәрләренә пессемистик төшенкелек төсмере бирә. Салиховның мөнәҗәт, мәрсияләр язуы билгеле. Әсәрләрендәге фәлсәфи уйлануларында дөнья фани, дөнья хаин[234] дигән нәтиҗәләр бар. Язучы үзенең әсәрләрендә заманының негатив күренешләрен кискен тәнкыйтьли, тискәре персонажлар итеп замана хакимнәрен, түрәләрне, байларны күрсәтә. Ул наданлыкка, икейөзлелеккә, яманлыкка каршы чыга. Көнчыгыш традицияләрен дәвам итеп, притчалархикәятләр ярдәмендә кешеләрне яхшылыкка өнди. Мәс. «Мәҗмәгыль-әдәм» дигән әсәрендә ике ахмак начарлык теләп, бер-берсенең күзләрен чыгаралар, шулай итеп икесе дә сукырая.[235]

Тагын бер әсәрендә ул үз фикерләрен үткәрү өчен оригиналь сурәт куллана. «Гаса кеби булып» дигән шигырендә таяк образын куллана. Аның фәлсәфәсе болай: Таяк кебек телсез, ялгызга юлдаш, аяксызга аяк, адашканга маяк, күзсезне озатучы, шулай ач һәм ялангач бул, тәкәббер булмассың, кешеләргә ярдәмле булырсың, ди. Биредә дә суфилар инкяр иткән сыйфатлардан ваз кичелә, чөнки тәкәбберлек барлык диннәрдә дә зур гөнаһ булып санала. Суфилар шулай ук нәфес, тәкәбберлек кебек тискәре сыйфатларны үгет-нәсыйхәт белән юкка чыгарырга тырышалар, аскетлыкка йөз тоталар. Һибатулла Салихов заман үзгәрешләрен иҗатында дөрес чагылдырган, суфичылык әдәбиятына дөньяви сулыш өргән иҗатчыларның берсе. Аның әсәрләрендә баш каһарман булып реаль кеше, җир кешесе тора. Ул газапта, ул караңгылыкта, наданлык (җәһаләт бәхре) диңгезенә баткан,

[234] Хаин – хыянәтче.

[235] Татар әдәбияты. XIX йөз / Төзүчесе Мөхәммәт Гайнуллин. – Таткнигоиздат. – Казан, 1957. – Б. 53–61.

аның сузылган кулына кул бирү кирәк. Һибатулла Салихов борынгылыктан яңа дәвергә атлаган шагыйрь.

XIX гасыр «яңарыш чоры» булып әдәбиятка бик күп талантлы шагыйрьләр иҗаты аша кереп кала. Алар арасында уникаль шәхесләр бар. Шуның берсе Шәмсетдин Зәки (1825–1865), яисә Шәмсетдин Суфи.
Тумыштан дөм сукыр булуына карамастан, ул әйбәт белем ала, мәдрәсә ача, актив һәм эшчән шәхес булып таныла. Шәмсетдин суфи Коръәнне, зур күләмле башка дини китапларны яттан белә. Татар галиме Р.Фәхретдинов аның талантларына сокланып, бөек гарәп шагыйре Мәгарри белән чагыштыра. Шәмсетдин суфи гарәп һәм фарсы телләрен камил белгән. Ш.Зәкинең 40 тан артык шигыре Р.Фәхретдинов архивында саклангаң.

Ш.Зәки үзенең дини эчтәлекле китапларында («Әл-рисаләтел фәридә» – «Фарыз эшләр китабы») суфичыл карашлар уздыра. Ул газәл шәкелендә камил әсәрләр иҗат итә. Дини суфичыл идеяләре аша әхлакны төзәтү, шәхесне камилләштерү, нәфес белән көрәшү максатын күз алдында тота. Суфиларча Аллаһыга гашыйклык мотивлары аның әсәрләрендә еш очрый. Мәс., «Борчылулы гашыйк аһын файдасыз димә» дип исемләнгән шигырендә алар ачык күренә. Лирик шигырьләрендәге «Мәгъшука» дигән сүз дә бары Аллаһыны гына аңлата. Ул гына сабырлык, ихтыяр көче бирә.

Тискәре сыйфатларны шагыйрь исламда тиешле булган биш асыл сыйфат белән чагыштырып тәнкыйтьли. Асыл сыйфатларны шулай ук халык иҗатында мөнәҗәтләр хуплый. «Синең биш асылың» дигән мөнәҗәттә аларга шигъри юллар багышланган: иң әүвәле – намус, икенчесе – гакыл, өченчесе – әдәп, дүртенчесе – күңел, бишенчесе – сабыр.[236] Утыз Имәни исә атаклы мөнәҗәтендә 4 сыйфатны күрсәтә. Дилярем сәндин, әйа бари,

[236] Мөнәҗәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 20.

Шу дүрт нәснәйе кыйл бари: Бери
– гыйлем, бери – гамәл, Бери –
амән, бери – иман.

Дини әсәрләр соңгырак гасырда туган халык әсәрләренә зур тәэсир ясаган. Ш.Зәки дә бу процесска, һичшиксез, үз өлешен керткән. Ул бер шигырендә халыкны җәберләүче явыз кантун башлыгын фаш итә, тормыштагы социаль контрастларны дөрес сиземли. Кантунны икейөзле, ди. Аның мөселманлыгы кыяфәтендә генә, үзе начар ниятле, биш мөселман сыйфатының берсе дә юк, ди. Ш.Зәки әсәрләрендә традицион суфи мотивлары бар: үлем якынлыгын искәртү, нәфесне, гафләтне инкяр итү. Аның шигъриятенә традицион үгет-нәсыйхәт хас. Шул ук вакытта аның герое актив, ул тугрылыклы, кешелекле булып сурәтләнә. Ш.Зәки үз заманы кешеләрен гуманизмга өндәгән шагыйрь.

XIX йөзнең икенче яртысында иҗат иткән Гали Чокрый (1826-1889) шактый уникаль шәхес булып күзаллана. Хәер, алда искә алынган башка язучылар да заманының, әдәбиятының бизәкләре. Алар дин галимнәре, педагоглар, сәяхәтчеләр, полиглотлар (2-3 тел белгәннәр) һәм танылган шагыйрьләр.

Гали Чокрый да, һичшиксез, бу плеядада лаеклы урын тота.

Г.Чокрыйның дини әсәрләре («Китабе тәҗвит», «Заммы назыйр», «Тәрхибе рамазан») аны ислам дине идеологы буларак күрсәтәләр. Гали Чокрый мөселманга тиешле булганча, хаҗга бара һәм хаҗнамә жанрына үз өлешен кертә, сәяхәтен бәян итә. Г.Чокрыйның «Заммы назыйр»е С.Бакырганиның «Ахыр заман» китабына ияреп язылган. Ул китапны шәрехләгән, заманча төзәтеп, үзгәртеп язган. Шагыйрьнең йөздән артык әсәр язганы мәгълүм, унбере китап булып басылган. Аның иҗатында дини эчтәлекле әсәрләрдән соң, мәдхияләр, одалар күп урын алып тора. Бу әсәрләрдә мәгърифәт бирүче шәхесләргә зур игътибар бирелгән, аның

Ш.Зәкигә, Ш.Мәрҗанигә багышлаган мәдхияләре бар. Ш.Зәкине ул «Галим һәм остадыр сүздә», дип мактый.

Г.Чокрыйның табигать күренешләрен, ел фасылларын тасвирлаган әсәрләре дә үзенчәлекле. Ул традицион сурәтләргә яңа эчтәлек сала (суфичылык поэзиясенең образларын да киң файдалана).

Гали Чокрыйны аерым гамәлләрен истә тотып, могъҗиза иясе дип санаганнар. Ул бит шагыйрь, мәгърифәтче, ишан. Аның сәләтләрен халык тылсым дәрәҗәсенә күтәрә, галимлеген могъжизага тиңли, риваять итеп сөйли. Гали Чокрый магия серен белгән дигән дәлилләр бар. Бер риваятьтә ул, бәхәс вакытында мич башында яткан каталарга кулын төртеп, аларны үрдәкләргә әйләндергән, диелә. Шагыйрь үрдәкләрне чалырга кушкан, һәм берәү шул эшкә тотынган. Инде аңга килеп карасалар, киез каталарның башлары киселгән имеш. Шулай ук аның тылсым ярдәмендә ерак араларны тиз үтүе турында риваять бар. Мәсәлән, юлдашлары 2 ай бара торган хажга ул, соң китеп, алардан иртә барып җитә[237]. Халыкның хәтерендә ишан һәм шагыйрь шундый булып калган. «Татар муллалары, бер яктан Аллаһыга, икенче яктан кешеләргә хезмәт иткәннәр, халыкка дин-иман нурын китергәннәр, үзләре дә белем чыганагы булганнар. Халык аларны шулай кабул иткән һәм үз әсәрләрендә мәңгеләштергән»[238].

XIX гасырның икенче яртысында татар әдәбиятында борынгы суфи идеологиясе әкренләп үзенең әһәмиятен югалта, язучылар идеяләр өлкәсеннән суфичыл сурәтләр, бизәкләр куллануга күчә. Бу процесс Ә.Каргалый, Һ.Салихов иҗатында башлангыч ала, Г.Кандалыйның җитлеккән чор әсәрләрендә инде камиллек дәрәҗәсенә җитә. Халык иҗатыннан килгән тема-

---

[237] Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар. – Казан, 1987. – Б. 105.

[238] Садыйкова-Башкурова Айсылу. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан: ИЯЛИ, 2005. – Б. 114–115.

сюжетлар, мотивлар әдәбиятка ургып килеп керә. Моны Әхмәт Уразаев-Кормашиның (1855–1883) «Бүз егет», «Таһир-Зөһрә» кыйссаларында күреп була. Элек бу сюжетлар Баһави, Сәйади иҗатында дини-мистик характерда булса, Әхмәт Кормаши каләме астында әкияти мотивлар күчәя. Әсәр халыкчанга якын тел белән язылган, шуңа күрә борынгы оригиналлары онытыла, Кормаши кыйссалары исә халык тарафыннан яратып укыла, тарала.

Сораулар

1. XIX гасырның икенче яртысында татар әдәбиятында борынгы дини традицияләр дәвам итәме?
2. Кайсы бөек суфилар әдәби әсәрләрдә чагылыш таба? Санап китегез.
3. Илдәге сәясәткә характеристика бирегез.
4. Нинди яңа тип дин әһелләре-реформаторлар аренага чыга? Исемнәрен атагыз.
5. Шул ук вакытта элекке идеяләр кайсы әсәрләрдә дөнья күрә?
6. Бәетләр нинди характерда?
7. Шагыйрь Каргалый суфи образлары аша нинди идеяләрне аңлата?
8. Шагыйрь Һибатулла Салиховның тәрҗемәи хәлен сөйләгез.
9. Ике китабының исемнәрен атагыз.
10. Ни өчен ул надан суфиларны таяк белән чагыштыра?
11. Шәмсетдин Зәки үзенең әсәрләрендә суфичыл карашлар үткәреп, нинди максатны күз алдында тота?
12. Гали Чокрый заманының уникаль шәхесе диелә, ни өчен?
13. Аның әсәрләре аны ислам идеологы итеп күрсәтәме?
14. Нинди жанрларда иҗат итә? Аның турындагы легендаларны искә алыгыз.
15. Татар муллалары турындагы мәгърифәтчел фикерләрне әйтегез.

§ 2. XIX гасырның икенче яртысында әдәбият

Өч халыкның – татар, башкорт, казах халыкларының шагыйре Мифтахетдин Акмулла (1831–1895) турында шактый күп хезмәтләр язылган. Язучылар: Риза Фәхретдинов, Габдулла Тукай, Г.Ибраһимов, Җ.Вәлиди, Сәйфи Кудаш; галимнәр: М.Гайнуллин, М.Госманов, А.Вильданов, Ә.Харисов, Ф.Шакур, У.Калиҗанов, Ә.Качкынбаев, Р.Әхмәтов һ.б. Акмулланың тәрҗемәи хәлен, иҗатын төрле яклап яктырталар. Бигрәк тә аның «Дамелла Шиһабетдин хәзрәтнең мәрсиясе» дигән әсәре еш анализлана, андагы мәгърифәтчелек идеяләренә искиткеч югары бәя бирелә.

Шул ук вакытта Акмулланың дингә карашы аныкланмый, иҗатындагы дини мотивлар, фольклор турында аз гына, йөгерек кенә әйтеп үтелә. Муллаларны тәнкыйть итүе исә еш ассызыклана. Бу, билгеле, хак фикерләр. Әмма аның турында «он не раболепствовал перед богом», дип язалар. «Он хотел, чтоб религия соответствовала требованиям жизни, времени», – дип өстиләр[239]. Аны атеист итеп күрсәтү ни дәрәҗәдә дөреслеккә туры килә соң? 80 нче елларда дин белән көрәш һаман дәвам иткән заманда дини идеяләрне, мотивларны искә алмау табигый хәл иде. Хәзер инде шагыйрь иҗатының бу мөһим ягына игътибар итү, һичшиксез, тиешле.

Акмулла күп кенә татар язучылары үткән юлны кабатлый. Ятимлекнең ачысын татый, мәдрәсәдә укый. Үги әтисе Камалетдин мулла баланы мәдрәсәгә укырга җибәрә. Ул Коръәнне яттан белә. Көнчыгыш галимнәренең хезмәтләрен гарәп һәм фарсы телләрендә укый, ислам фәлсәфәсе белән сугарыла. Бу әсәрләрнең авторлары, андагы образ-сурәтләр аның шигырьләрендә урын алган.

---

[239] Поэт-просветитель Акмулла. – Казань, 1983. – Б. 42–43.

Акмулланың мәгърифәтчелек идеяләре күп тапкыр анализланган. Дин белән мөнәсәбәтләре исә шактый катлаулы.

Шулай да аның ислам диненә бирелгәнлеге, ихлас мөселманлыгы һич шөбһәсез. Әсәрләре шуны әйтеп тора. Ул һәр эшне Алла исеме белән башларга куша:

Һәр заман сүз башланыр бисмилладан, Һәр
вакыт эш башланыр бисмилладан.
Яхшылар бисмилласыз эш кылмаган
Эш тәмам бисмилласыз һич улмаган.[240]

Татар халык мөнәҗәтендә шуңа охшаш юллар бар:

Бисмиллаһи эшләр башы,
Бисмиллаһи күңел хушы,
Бисмиллаһи иман нуры, Әйтегез
лә сезләр аны[241].

Акмулланың 12 юллык шигырендә пәйгамбәр, аның өммәтен кайгыртуы турында әйтелә, хәдисләре – дин маягы, диелә.

Акмулла үзенең шигырьләрендә атаклы Көнчыгыш галиме, дин юлында күп хезмәт куйган Газзалине искә ала. Аны хакыйкать эзләүче, дип атый. Әбү-Хәмит Мөхәммәд ибне Мөхәммәд әл Газзали (1058–1111) шәригать һәм тарикать буенча зур галим, философ. Аның атаклы хезмәте «Ихйа ‘олюм әд-дин» (Дини белемне яңарту). Бу китапның даны бик югары була. Газзалинең иң зур казанышы – ул исламга, сөннә белән килештереп, тәсаувыф мистикасын куша, хисси яктан баета. Газзалидән соң, XII гасырларда тәсаувыф идеяләре

---

[240] Мифтахетдин Акмулла. Шигырьләр. – Казан, 2001. – Б. 66.
[241] Мөнәҗәтләр. Чаллы: Ислам нуры, 1997. – Б. 12.

көнчыгыш әдәбиятының барлык төрләренә дә үтеп керә.[242] Бу – төрки әдәбиятта Әхмәд Ясәви (XII) иҗатында нык чагылыш таба. Акмулла болай яза:

Һәр фәндә шигырь менән китап тулы, Карасак,
ияләре кандай[243] олы!
Газалидәй риҗәлгә[244] кем туктамай,
Үзеңез дә беләсез – Аллаһ колы![245]

Икенче бер шигырендә ул Мәрҗанине фазыйл (мәртәбәле), ди һәм Газзалигә тиңли.[246] Шулай ук янә бер шигырдә Газзалине һәм тарихчы, тәфсир, фикыһ белгече Сөйутыйны искә ала (911 елда вафат).

Аның көнчыгыш тарихын, дин тарихын белүе шушы бөек галимнәргә, хезмәтләренә дөрес бәя бирүендә күренә. Ногман, дип, яисә имам Әгъзам дип, атаклы дин әһеле Ногман бине Сабит Әбү Хәнифә әл Мәгърәбине (974 елда үтерелә) шигырьләрендә яд итә. Ул шулай ук Мәрҗанине, аның галимлеген мәшһүр Көнчыгыш галименә тиңләп, «Фикъһедә бу заманның Ногманы»[247], дип атый. Бу – Мәрҗанине тәнкыйтьләргә батырчылык иткән Нургали муллага шигъри җавап.

Ногман ислам динендәге 4 мәзһәбнең берсе булган хәнәфиләр мәзһәбенә нигез салучы (696-769). Гомерен габбасиләр белән көрәштә үткәрә һәм зинданга ябыла, шунда үлә. Бу турыда Акмулла хәбәрдар, ачынып, ул болай ди:

---

[242] Бертельс Е.Э. Избранные труды // Е.Э.Бертельс. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1963. – С. 42–43.

[243] Кандай – нинди.

[244] Риҗәлгә – ир кешегә.

[245] Мифтахетдин Акмулла. Шигырьләр, б. 15.

[246] Мифтахетдин Акмулла. Шигырьләр, б. 18.

[247] Шунда ук, б. 35.

Һәркемгә бер сәбәптән афәт булган,
Яхшыга булса дагы – нахак булган, Карыскан
бер солтанга каршы килеп,
Хибестә[248] Имам Әгъзам вафат булган.[249]

Акмулла үзе дә нахакка зинданда утырган һәм шуңа да зур теләктәшлек белән Ногман язмышын тасвирлый. Әбү Хәнифә өйрәтүләрен сөнниләр кабул итә, һәм алар Хәнәфиләр дип атала. Бу өйрәтүләрдә тормыш таләп кылганда акылга һәм җирле гадәтләргә таянып эш итү принцибы – ысул әл-фикер эшләнгән. Хәнәфиләр безнең илдәге сөнни мөселманнарның күпчелеген тәшкил итә.[250] Мөселман татарлар да шушы мәзһәбкә карый.

Акмулла шигъриятендә ислам тарихында эз калдырган, яисә борынгы әдәбияттан килгән шәхесләр дә урын алган. Мәсәлән, Йосыф һәм Зөләйхә, Исраил, Әфләтун («Дөньяга зирәклеге – Әфләтундай»). Шулай ук Коръәннән үк килгән сурәтләрне канатлы сүз итеп куллана: «һәр Мусага бер фиргавен», дип, «һәр яхшыга бер яман табыла», дигән мәгънәне белдерә. Билгеле булганча, Мисыр фиргавененә «сине Бәни-Исраил кабиләсендә туган бала үтерәчәк», дип хәбәр итәләр. Ул яңа туган барлык ир балаларны үтертә. Мусаны әнисе сандыкка салып, Нил елгасына агыза. Аны фиргавеннең хатыны Асия (сеңлесе дә диләр) судан чыгарта. Ул баланы ярата, яшертен генә үстерә. Үсеп җиткәч, Муса пәйгамбәр, үзенең кавемен алып, Кәнгъән җиренә китә. Аны куарга чыккан фиргавен үзенең гаскәре белән диңгездә һәлак була.

Шигъри юллар Акмулланың төпле белем алганын күрсәтә. Ул дини әдәбиятта, гомумән, Көнчыгыш әдәбиятында тирән мәгълүматлы була.

---

[248] Хибестә – зинданда.

[249] Шунда ук, б. 69.

[250] Шунда ук, б. 69.

Акмулла иҗатын тикшерүчеләр андагы тәсаувыф идеяләренең, традицияләренең йогынтысын әйтеп үтәләр. Аның Эстәрлебашта суфи шагыйрь Шәмсетдин Зәкидән дәрес алуы билгеле. Шул ук вакытта иҗатында гасырлар аша үткән, төрки шигърияттә тәүге тапкыр дөнья күргән образсурәтләр традиция буларак кулланыла. Тәнкыйди фикерләү мәгърифәтчеләргә дә хас, ул Акмуллада бик көчле. Акмулла суфи галимнәрнең китапларын, әсәрләрен белгән, халыкны да алар белән танышырга чакырган, надан муллаларны тәнкыйтьләгән.

Нургали муллага язган шигъри хатында ул аңа сорау бирә:

Мулла дигән кари була, беләсезме?

Тәсаувыф китапларын күрәсезме?

Димәк, мулла тәсаувыф гыйлемен дә белергә тиеш. Бу китапларның кирәклеген ул кабат-кабат әйтә:

Бөрадәр[251], чын мулла кем, беләсезме?

Тәсаувыф китапларын күрәсезме?

Тәсаувыфчылыкның идеологы Газзали турында искә алуы

да шагыйрьнең бу гыйлем белән танышлыгы хакында сөйли. Аның иҗатында суфи шагыйрьләрдә булган сурәтләр күп. Ислам динендә макталган яисә кире кагылган гамәлләр турында язылган. Шушы тискәре гамәлләрнең берсе -гафиллек, гафләт-ваемсызлык.

Үткән жук алдымызда хәвеф-хәтәр,
Бу халык белә тора гафил җатар;
Гафләттән уяну җук, оялу җук,
Кәрваннар үтеп җатыр катар-катар[252].

---

[251] Бөрадәр – агай-эне, кардәш.

[252] Катар-катар – көтүе-көтүе белән.

Гафиллекнең кире сыйфат икәнлеге XII гасыр суфи шагыйре Әхмәд Ясәви хикмәтләрендә үк бик ачык күренә.

Тәүбә кылмай хакка янмаган гафилләргә Тар
ләхеттә катиг газап-хәсрәте бар[253].

Кире сыйфат буларак, ул хәзерге заман мөнәҗәтләрендә традицион күренеш:

Гыйлем эстә гамәл өчен,
Гамәл кыйлгыл көн вә кичен.
Шайтан барчасы бизсен, Гафил
ятма сәхәрләрдә[254].

Суфи шагыйрьләрдә еш тәнкыйтьләнгән тагы бер сыйфат-нәфес.

Берәүгә дөнья бәхте хасил улса, Морадка
һәвасынча васил улса, Нәфсе аның
фиргавендәй дәгъва кылыр,[255] – дип яза
Акмулла.

Әхмәд Ясәви һәр хикмәтендә диярле нәфес белән көрәшкә чакыра:

Унөчемдә нәфс-һәваны кулга алдым,
Нәфс-башыма йөз мең бәла кармап салдым[256].

Күренгәнчә, нәфес кешене һавалы итә, тәкәбберлеккә этәрә, бу исә динле, иманлы кеше өчен зур гөнаһ. XII гасыр шагыйре дә, XIX гасыр шагыйре дә дин, иман мәсьәләсендә фикердәшләр, шигъриятләрендә бер үк =образ-сурәтләрне кулланалар. Дөрес, суфилар шигъриятеннән килгән кайбер

[253] Хужа Әхмәт Ясәви. Хикмәтләр. – Б. 75.

[254] Мөнәҗәтләр. – Чаллы: Ислам нуры, 1997. – Б. 104.

[255] Мифтахетдин Акмулла, б. 48.

[256] Хужа Әхмәт Ясәви, б. 42.

сурәтләр Акмулла иҗатында суфичыл эчтәлекләрен югалталар. Ул, мәсәлән, гаувас-чумучы сурәтен Мәрҗанигә карата «хакыйкать диңгезенә чумучы», дигән мәгънәдә файдалана:

Мәганә җәваһирен кулга элгән, –
Хакаикъ диңгезендә гаувас булып[257].

Мәганә Җәваһирен – мәгънә гыйлеме җәүһәрләре дигәнне аңлата.

Мәрҗанине җәүһәр җыючы, белем җыеп, халыкка чәчүче дип атый. Суфиларда исә гаувас һәм гәүһәр Аллаһыга мәхәббәткә чумуны, шунда эрүне аңлата. Ясәви болай яза:

«Гыйшык гәүһәре төпсез дәрья эчрә пәнһан»,
«Гәүһәр алыр гаувас, әгәр җандин кичсә,
Шәйда[258] булып, гыйшык шәрабын эчсә»[259].

Сурәтләр бер, әмма Акмулла борынгы шигърияттән килгән таныш образларны мәгърифәтче буларак куллана.

Акмулланың традицион мөнәҗәт жанрына кергән әсәрләре бар. Аның берсе Аллаһыга мөрәҗәгать итеп, ялварып башлана. Билгеле булганча, мөнәҗәттә авырлыкка төшкән, бәла-казадан интеккән кешенең моң-зары чагыла. Акмулла моны зинданда чагында язган булса кирәк.

Йа хода, юлыңда булсын бу газиз җаным фида.
Идәмен сиңа мөнәҗәт, агласын телем нида[260].[261]

Мөнәҗәттә халык иҗатының бу төр әсәрләренә хас сурәтләр яңгырый: Гөлстаннан аерылган былбыл, җимештин татлы яшь вакыт, гомер көю һәм

---

[257] Мифтахетдин Акмулла, б. 9.

[258] Шәйда – акылдан язып, гашыйк булу.

[259] Хуҗа Әхмәт Ясәви, б. 149.
[260] Нида – моң-зар белән.

[261] Мифтахетдин Акмулла, б. 47.

йөзнең нуры сүнү. Мондый халәт шушы ук сүзтезмәләр аша халык иҗатында аңлатыла:

Күземнең яшьләре бетте,
Йөземнең нурлары китте,

Йөрәгемә кайгы тулды,
Синең өчен түгелмени?

Акмулланың тагын бер мөнәҗәте халык иҗатының классик әсәренә әйләнеп, һаман халыкта йөри. Анда диннең төп баганалары билгеләнә һәм көнчыгышка хас үгет-нәсыйхәт аша иманлы кешегә тиешле гамәлләр аңлатыла:

Иң әүвәл кирәк нәрсә – иман дигән,
Ахирәт эшләренә инан дигән,
«Хода кичер» дигән белән эш бетмәде,
Иман шартын өйрәнмәсә – Ибан дигән.

Бу дүртьюллыкта Акмулланың тормыш кагыйдәләре, Аллаһыга, иманга тугрылыгы ачык күренә. Аның бу әсәре халыкта мөнәҗәт булып йөргән, хәзер дә йөри. Акмулланың 150 еллыгына чыгарган җыентыкта фольклорчы галим И.Надиров аның турында яза, текстын да бирә. Ул татар халык иҗатының «Бәетләр» томына да кергән, «Синең биш асылың», дип атала. Кешенең иң кыйммәтле сыйфатлары булып намус, күңел, гакыл, әдәп, сабыр санап кителә. Шушы сыйфатлары булган кеше генә иманлы була, ди шагыйрь. Ләкин китаптагы текстта шагыйрь әсәренә кергән ике сыйфат төшеп калган: иман – иң беренче кирәк нәрсә, һәм дүртенче кыйммәт – шөкер. Болар икесе дә дин тәрбияләгән сыйфатлар, совет чорында алар җыентыкларга, халык үзе башкарган очракта да, кертелми иде. «Сабыр» дигән сыйфат китапта урын алган, ул Коръәни, әмма халык мәкальәйтемнәрендә еш яңгырагач, халыкныкы

булып киткән. «Бәетләр» томындагы мөнәҗәтнең сабырга багышланган дүртьюллыгы Акмулла шигыре белән чагыштырганда, үзгәрә төшкән. Чөнки шагыйрьләрнең әсәрләре, телдән-телгә күчеп йөреп, аларга башка фикерләр килеп керә. Шигырьнең шагыйрь иҗат иткән тулы текстын академик Миркасыйм Госманов «Акмулла. Шигырьләр» дигән җыентыгында бирә, аңа зур һәм тәфсилле кереш сүз язып, 1983 елда бастыра.

Нәтиҗә ясап, шуны да әйтергә була. Акмулла үзенең шигъриятендә ислам идея-сурәтләрен борынгы традицион тәсаувыфчыл сурәтләр белән бергә куша һәм яңа мәгърифәтчел максатларда куллана. Халык аларны үзенеке итеп иҗатына кабул иткән.

Татар халкы Акмулла әсәрләрен көйләп укыган, мөнәҗәт итеп башкарган. Бу турыда Котдус Хөснуллин болай яза: «Әйтергә кирәк, татар халкы яшәгән кайсы гына өлкәгә барма, анда Акмулланың «Хатимә»сен һәм «Нәсыйхәт»ен көйләп укучыларны очратмый калган юк диярлек».[262] Аларда үгет-нәсыйхәт, тәрбияви мотивлар бик көчле, халыкның күңеленә хуш килгән:

Бар көнең дус улып, тарлыкта ташлап китмәсен,
Бер вакытта хаҗәт улып, зыйльленә зар улмасын[263].

Әйе, татар халкы аның әсәрләрен үз иҗатында башкарган. Традиция буларак һәм йөрәк кушуы буенча, аның фаҗигале үлеменә дә халык битараф калмаган. Үлеменнән соң чыгарылган бәетнең текстлары Свердловск өлкәсендә һәм Башкортстанда табылган. Свердловскида табылган бәет текстын академик Миркасыйм Госманов әзерләп, 1981 елны «Азат хатын» журналында беренче мәртәбә бастыра. Ул – бәетләрнең шәхси фаҗигаләргә багышланган төренә керә, традицион башламы бар:

---

[262] Хөснуллин К.М. Халык күңелендә моң булып // Поэт-просветитель Акмулла. – Казань, 1983. – С. 173.

[263] Зыйльленә зар улмасын – күләгәсенә дә саран булмасын.

Бисмиллаһи вә билләһи

Җитте корбан гаете,

Без язамыз, сез укыңыз – Акмулланың

бәете.

Бәеттә шулай ук бу төр әсәрләргә хас булганча, үтерүчеләрнең берсенең исеме атала – ул Дәүләтша дигән бәндә. Шулай ук традицион рәвештә фаҗиганең урыны күрсәтелә – зиреклек аръягында, атрибутлар – арбасы, йөзеге, чалмасы, камзулы, эшләпәсе искә алына. Үтерүчеләрнең җәзасыз калуына ачыну сизелә:

Ямьле Җәмес буенда үсеп килә бер тирәк.

Мелла үтереп Себер киткән бик сирәк.

Халык яраткан шагыйренең әсәрләрен укып, мөнәҗәтләрдә көйләп кенә калмаган, шушы бәет белән аның исемен мәңгеләштергән дә.

Мифтахетдин Акмулла иҗаты халыкның үткен сүз, мәкальләрен күпләп куллануы белән үзенчәлекле. Акмуллада түрәләргә карата, наданлыкка карата, шигырьләр яза, аларда сатирик пафос социаль протест көчәя. Шул ук вакытта ул мәгърифәтче буларак, халыкны мәгърифәткә, мәдәнияткә чакыра.

Халык иҗаты әсәрләре белән борынгы язма әдәбият традицияләре Каюм Насыйри (1825–1902) әсәрләрендә кушыла. Галим, язучы күп әсәрләрне тәрҗемә итеп чыгара. Болар инде урта гасырда кабул ителгән назыйрә үк түгел, күбрәк тәрҗемә, шулай да иҗади тәрҗемә. Алар арасында төрекчәдән тәрҗемә ителгән «Кырык вәзир кыйссасы» (1868); «Әфсанем Гөлрөх вә Кәмәрҗан» (1896); гарәпчәдән «Кырык бакча» (1880); «Җәваһирел хикәят» (1884) һ.б. әсәрләр бар. Бу әсәрләрне көнчыгыш әкиятләре дип тә атарга була. Аларның персонажлары – патшалар, вәзирләр, хәйләкәр хатыннар, явыз карчыклар һ.б. Әсәрләр арасында дини, суфичыл мотивлар кергән хикәятләр дә бар. Әмма иң мөһим – аларда беренче чиратта гыйбрәтле фикер, бетем бар.

К.Насыйри акыл, әдәп, намус төшенчәләрен матур сюжет сөйләү юлы аша төшендерә. Төп персонажлар – шәехләр, пәйгамбәрләр, фәрештәләр (мәс. Һарут һәм Марут), суфилардан Хәсән Басри, дәрвишләр һ.б. Болар барысы борынгы әдәбияттан ук таныш исемнәр, әмма алар турында бәян иткән насыйхәтле хикәятләр ахырында уңай гамәлләр була. Мәс., падишах үлемгә хөкем ителгәннәрне коткара. Димәк, экиятләрнең практик, уңай нәтиҗәсе була.

«Каюм Насыйри тәрҗемә эшендә дә педагогик, мәгърифәтчел омтылышларына хуш килгән, яшьләрне этик һәм эстетик тәрбияләүгә юнәлтелгән әсәрләрне сайлап ала. шундыйлардан «Кабуснамә» (1882) һәм башкаларны күрсәтергә була»[264], дип яза М.Гайнуллин аңа багышланган мәкаләсендә. Мәгърифәтче, галим, язучы Каюм Насыйри тәрҗемә итеп кенә калмый, экият дөньясына реаль тормыш сулышын алып керә.

Язучының мавыктыргыч, маҗаралы әсәрләре бүген дә зур кызыксыну уята, укучыларны үзенә җәлеп итә.

XIX гасыр әдәбиятының тагын бер зур казанышы – дөньяви романнар иҗат ителә башлау. Шуның беренчесе Муса Акъегет (1864–1925) иҗат иткән «Хисаметдин менла» романы. Бу роман гасырлардан килгән традицияләр нигезендә мәгърифәтчелек фәлсәфәсен үз эченә алган. Ул заман темасына яза, реаль тормыш проблемаларын чагылдыра. Белемле, алдынгы фикерле Хисаметдин менла образы татар прозасы өчен яңа иде. Аның авылларда китап таратуы, диндә шәригать юлын саклаган хәлдә, Европача кәсеп итү турындагы фикерләре, хатын-кыз иреген яклавы, гүзәл Хәнифәне, киртәләрне үтеп, үзенең яры итүе – барысы да җәмгыятьтә барган яңарыш процессын күрсәтә. Әсәрне татар әдәбиятының беренче прозаик карлыгачы дип әйтеп була. Монда дингә җәдитчеләрчә караш яралгыларгы күзаллана. Роман авторы Муса

[264] Татар әдәбияты, XIX йөз. – Казан: Таткнигоиздат, 1957. – Б.158.

Акъегет Пензада рус гимназиясендә укый, Төркиядә укуын дәвам иттерә. Төпле белем алган язучының дөньяга карашы бу романда ачык чагыла. Ул киң карашлы мәгърифәтче, романның төп каһарманнары шәхес иреге өчен көрәшәләр.

Муса Акъегет белән бер чорда яшәгән, иҗат иткән татар язучысы Закир Һади (1863–1933) шулай ук мәгърифәтчелек прозасына зур өлеш кертә. Язучы үзенең әсәрләрен контрастлар ярдәмендә иҗат итә, яхшы-яман каршылыгын күрсәтеп, үзенең идеалын – мәгърифәт кирәклеген алга сөрә. Элек суфи карашлары кысасында мәгърифәт күбрәк бер мәкам булган. Биредә, Акъегеттә төшенчә тормышчан яңгыраш ала. Аның әсәрләрендә тәрбия, уку мәсьәләсе куела, надан муллаларның яшьләрне тәрбияләүгә китергән зыяны күрсәтелә. Яңа фикерле мулла образлары барлыкка килә. З.Һади мирасында «Бәхетле кыз», «Бәхетсез кыз» исемле әсәрләр бар. Аларда тәрбияле, укымышлы, мәгърифәтле каһарманнар бәхетле гаилә коралар.

Бозыклык юлына баскан геройлар һәлак була.

З.Һадиның «Мәгъсум», «Яңа әсхабе кәһәф», «Җиһанша хәзрәт» кебек әсәрләрендә иске мәдрәсә тәртипләре тәнкыйтьләнә. «Яңа әсхабе кәһәф» хикәясенең исемендә үк дини легендага ишарә бар. Легендада берничә яшь егет, тиран хакимнән котылу өчен, мәгарәгә кереп, йокыга яталар. Күп гасырлар үткәч, уянсалар, тирә-юнь таныш түгел, бөтенләй башка тормыш. Язучы иске мәдрәсәләрне мәгарәгә тиңли һәм анда ятып күп еллар укуны гомерне бушка сарыф итү дип саный. Әсәр әкият стилендә язылган. З.Һадинең «Җиһанша хәзрәт» повесте шулай ук иске мәдрәсәләрнең наданлык баткагы икәнлеген фаш итә. Әсәрнең герое Җиһанша мулла булып, рәхәт, мул тормышта яшәргә хыяллана. Ул сорыкорт, икейөзле, берзаман ишан булуга ирешә, мөритләр тота. Аңа капма-каршы булып мәгърифәтле Хәсән мулла образы куелган. Ул шәһәргә барып белемен күтәрә, бар тормышын балалар тәрбияләүгә, яңача укытуга багышлый. Ул китапханә ача, халыкка газета,

китаплар укый, аларны аң-белемгә өнди. З.Һадинең төп максаты – ялганчы муллаларның, ишан, суфиларның чын йөзен ачу. Ул мәгърифәтчелек реализмындагы тәнкыйди агымны үстерүче. XX гасыр башы язучылары иҗатларында дин әһелләренең тискәре образларын XIX гасыр мәгърифәтчеләренең әсәрләренә охшаталар. Наданлык – бәхетсезлек, мәгърифәтлелек – бәхет дигән стереотиплар башка жанр әсәрләрендә дә зур урын ала. Рус әдәбияты, аның аша дөнья әдәбияты белән таныша башлаган талантлы яшьләр, мәгърифәтчел эчтәлекле әсәрләр язып, халыкны агартуга, мәдәниятка, мәгърифәткә өндәүгә керешәләр. Бу омтылыш драматик әсәрләрнең эчтәлегендә дә ачык чагыла. Иң беренче тәҗрибә булып Г.Ильясиның (1856–1895) «Бичара кыз» драмасы дөнья күрә. Бер елдан соң Фатих Халидинең (1850–1923) «Рәдде бичара кыз»ы (1888) басыла. Билгесез авторның «Комедия Чистайда» дигән әсәре дә гаиләдәге патриархаль мөнәсәбәтләргә каршы чыга. Бу әсәрләр, гасыр ахырында татарча спектакльләр куела башлагач, сәхнәдә күренә башлый. Сәхнә әсәрләре язу өлкәсендә атаклы драматург Галиасгар Камал зур эш башкара. Аның «Бәхетсез егет», «Кызганыч бала», «Өч бәдбәхет» дигән әсәрләре 1900 елда Казанда басылып чыга. Алар күп еллар буена татар сәхнәсеннән төшми уйнала. XIX гасыр әдәбияты катлаулы һәм үзенчәлекле күренеш, аны күчеш чоры әдәбияты дип әйтергә була, яңарыш чоры дип тә язалар.

Бу гасырда татар халкында элек-электән популяр булган борынгы ядкярлар, кыйссалар күпләп басылып чыга: Ә.Ясәви, С.Бакырганиның динисуфичыл хикмәтләре, шигырьләре, «Рабгузи кыйссалары», М.Болгариның «Нәхҗел фәрадис»е һ.б. Кыйсса жанры шулай ук яшәп килә. «Кыйссаи Йосыф», «Бәдәвам», «Кыйссаи «Җөмҗөмә солтан»» һ.б. бик күп әсәрләрнең әһәмияте зур була, алар китап булып басыла. Шулай ук төрек әдәбиятыннан бик күп әсәрләр татарчага тәрҗемә ителә: «Мөхәммәдия»,

«Алты бармак», «Кырык вэзир» хикәятләре. Алар халыкта динне, иманны ныгыту миссиясен дәвам итәләр.

Утыз Имәни, Г.Курсави, Ә.Каргалый, Һ.Салихов кебек атаклы шагыйрьләр, оригиналь әсәрләр язу белән беррәттән, гарәп-фарсы телләрендә әсәрләр иҗат иткәннәр, тәрҗемә ясаганнар, шәрехләгәннәр.

Халык әсәрләренә ияреп, аларны җыеп язган, яисә халыкчан тел белән язылган әсәрләр дөнья күрә. Халык әсәрләрен файдаланып язган бәетләр туа, шулай ук иляһи бәетләр, мөнәҗәтләр күпләп языла. Г.Ваһаповның җырлар китабы басыла (1869), Ш.Ивановның «Хрестоматия»се (1842), С.Кукляшевның «Диване хикәяте татар» (1859) дигән әсәре халыкчан тел белән язылып, дөнья күрә.

XIX гасыр әдәбиятына жанр, стиль төрлелеге, байлыгы хас. Традицияләр дә дәвам итә, бигрәк тә традицион кыйсса жанрларында Аллаһыга мөнәҗәт әйтү, пәйгамбәргә мәдхияләр багышлау урын ала. Гасырның икенче яртысында әсәрләрнең, хикәяләрнең, романнарның башламнары, бетеме үзгәрә, штамплар югала, персонажлар индивидуаль сыйфатларга ия була башлый. Шулай итеп татар прозасының хикәяләү ысуллары яңара башлый. Бу гасырның соңгы чирегендә татар язучыларының иҗат методы булып мәгърифәтчелек реализмы тора.

Аның байрагы астында XX гасыр башында көчле язучылар плеядасы үсеп җитлегә. 1905 ел революциясе китергән сүз иреге аларга уңдырышлы җирлек була.

XIX гасырның иң алдынгы фикерләрен, стиль һәм методын кулланып, мәгърифәтчелек реализмында критик юнәлешне көчәйтеп, русның алдынгы язучыларының әсәрләре тәэсирендә XX гасырда талантлы татар язучылары әдәбиятны алга таба үстерделәр. Бу когортага Гаяз Исхакый, Габдулла Тукай, Шәехзадә Бабич, Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиев, Галимҗан Ибраһимов керә.

Алардан соң дини фольклорның татар әдәбиятына йогынтысын эзләү инде нәтиҗәсез, чөнки 1917 ел революциясе «дин – халык өчен агу» дигән лозунгны күтәрде. Дини китаплар мәктәпләрдән юк ителде, гарәп хәрефендә, телендә язылган әсәрләрнең укучысы бетте, чөнки татар алфавиты башта латыньга – яңалифкә, аннан кириллицага күчерелде. Халык ике тапкыр әдәбиятын югалтты. Шушы тискәре вакыйгаларны истә тотып, тема күбрәк гасыр башы әдәбиятын күзәтү белән тәмамлана. Әмма бу язучыларның барысы да бөек дигән исемгә лаек.

Сораулар

1. Бөек татар шагыйре Акмулла турында кайсы галимнәр язып калдырган?
2. Ничә халык аны үз шагыйре дип саный?
3. Аның иҗатында әдәбиятта яңа юнәлеш-мәгрифәтчелек алга чыга. Исламга карашы үзгәрәме?
4. Пәйгамбәр, имам Газзали, имам Әгъзәм исемнәрен шагыйрь нинди әсәрләрендә искә ала?
5. Бу бөек шәхесләрне Акмулла ничек сурәтли?
6. Исламда кире кагылган нинди сыйфатларны тәнкыйтьли?
7. Аның традицион мөнәҗәт әсәрендә нинди хисләр яңгырый?
8. Акмулла мөселман өчен иң кирәкле сыйфатларны кайсы әсәрендә тасвирлый?
9. Акмулла турында татар халкы нинди әсәр иҗат иткән?
10. Татар халык иҗаты әсәрләре белән борынгы язма әдәбият традицияләрен кайсы язучы бергә куша?
11. Каюм Насыйри бик күп көнчыгыш әсәрләрен иҗади тәрҗемә итеп бастыра. Исемнәрен атагыз.

12. Нинди суфилар турында Насыйри хикәятләр яза?
13. Язучы турында М.Гайнуллин фикерен әйтегез?
14. Әдәбиятка яңа юнәлеш биргән язучыларны атагыз.
15. Закир һади нинди легенда аша иске мәдрәсә тәртипләрен тәнкыйтьли?
16. Нинди драматурглар әдәбият күгенә чыга?
17. Нинди халык иҗаты әсәрләре һаман популяр булып яши?

10.XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫ ИҖАТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРЫ

§ 1. Дәрдемәнд иҗатындагы борынгы мотивлар

1910–1916 елларда татар язучысы Галимҗан Ибраһимовның җитди теоретик хезмәтләре дөнья күрә: «Әдәбият мәсьәләләре» (1910); «Татар шагыйрьләре» (1913); «Альбом уңаеннан бер сүз» (1915); «Әдәбият дәресләре» (1916). «Татар шагыйрьләре» дигән күләмле хезмәте күренекле өч татар шагыйренең иҗатына багышланган – болар Сәгыйть Рәмиев, Дәрдемәнд, Габдулла Тукай. Ибраһимовның бу әсәре рус тәнкыйтьчесе В.Белинскийның эстетик идеяләре йогынтысында язылган. Ибраһимов аның рус әдәбиятына керткән хезмәтен «бөек һәм мөһим» дип атый. В.Белинскийны ул Пушкин һәм Гоголь иҗатлары нигезләгән яңа әдәбиятны псевдоклассицизмнан яклаганы өчен мактый. Татар язучысы үзе дә, Белинский кебек үк, милли һәм реалистик әдәбият өчен көрәш алып бара.

Шулай итеп, 1910 елда ук Ибраһимовның идеяләре Белинский идеяләренә тәңгәл килә, ул аларны милли җирлеккә яраштырып кабул итә. Рус тәнкыйтьчесенең әдәби, эстетик карашлары, аның эстетик фикерләренә тәэсире «Татар шагыйрьләре» дигән хезмәтендә дә нык сизелә. Биредә Г.Ибраһимов үзенең матурлык турындагы идея-эстетик фикерләрен үстереп, «һәр шагыйрь ямь һәм матурлык каршында тез чүгеп, табигатьнең җәмален сайрарга» тиеш ди. Шушы төп эстетик фикерләреннән чыгып, ул өч татар шагыйренең иҗатын анализлый.

Бу фикерләрне искә алып, тикшерүчеләр, Ибраһимов иҗатына «чистое искусство» («саф сәнгать») йогынты ясаган[265], дип исәплиләр. Бер үк вакытта

[265] Хасанов Мансур. Галимджан Ибрагимов. – Казань, 1969. – С. 50.

Ибраһимовның идеаль поэзия турындагы фикерләре аның Белинский хезмәтләренә эзлекле мөрәҗәгать итүеннән килә. Моны галим И.Нуруллин бик дәлилле итеп күрсәтә: «Ибраһимов әдәбиятне ике төргә бүлә»[266]. Язучы С.Рәмиевнең, Дәрдемәнднең һәм Г.Тукайның иҗатын шушы идеаль шигърият күзлегеннән чыгып анализлый.

Дәрдемәнднең һәм С.Рәмиевнең шигъриятен Ибраһимов идеаль шигърият дип бәяли. Дәрдемәнднең шигъриятенә яңа рух хас, ә мәдрәсә йогынтысы сизелми, ди. Дәрдемәнд шигърияте чын шигъри сәнгать. Ул җиңел һәм кыска итеп яза, стиле матур, шагыйрьдә нечкә зәвекъ бар, дип өсти[267]. Идеаль лирика үрнәкләренә «Кораб», «Без», «Өмет» кебек шигырьләрне кертә, аларда табигый моң яңгырый, ди. Ибраһимов «Бәллү» шигыренең музыкальлегенә, табигый аһәңенә соклана. Шагыйрь әсәрдә халык шигърияте, халык иҗатының сурәтләрен кулланган:

Кыйгач кашым,
Асыл ташым,
Йоклаек икәү...
Йокла иркә,
Йокла, бәбкә,
Бәүкәү, бәллү бәү[268].

Биредә мәхәббәт лирикасының сурәтләре дә бар. «Кыйгач каш», «асыл таш» кебек мөрәҗәгатьләр сөйгән ярга карата кулланыла. Ибраһимов уенча,

[266] Нуруллин И.З. XX йөз башы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. – Б. 162–163.

[267] Ибраһимов Галимҗан. Татар шагыйрьләре / Галимҗан Ибраһимов. Әсәрләр: сигез томда. – Т. 5. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Б. 97.

[268] Дәрдемәнд. Исә җилләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – Б. 54.

әсәрнең аһәңе, мелодикасы хәтта атаклы музыкант әсәрен дә бизи алыр иде. Дәрдемәнд Ибраһимовны идеаль табигать җырчысы буларак кызыксындыра.

Ул гүзәл яз, аккан су, якты шәфәкъ кебек идеаль шигърияткә хас табигать күренешләре турында яза. Тәнкыйтьче шагыйрь иҗатының капмакаршы ягына да игътибар итә. Дәрдемәнд еш кына тормыш агымы каршында көчсез калган язмыш тарафыннан һәлакәткә дучар ителгән шәхесне сурәтли. Мондый өметсезлек, фатальлекне Ибраһимов «Бүзләрем маналмадым» дигән әсәрдә күрә:

Кемгә васләд, кемгә өмид,
нигъмәтен бирде фәләк, Мин
өмиднең сул кулыннан бер
сынык нан алмадым[269].

Ибраһимовның «Татар шагыйрьләре» дигән мәкаләсендә шагыйрь әсәрләренең теле турында күзәтүләр дә бар. Алар лингвист галимнәр өчен дә мөһим булыр иде. Әмма Ибраһимовның игътибарын җәлеп иткәне – идеаль хисләр һәм фикерләрне сурәтләү. Ул «Без» дигән шигырьне тәфсилләп анализлый һәм аны татар шигъриятенең шедевры, ди. Г.Ибраһимов фикеренчә, биредә кеше – бары табигать колы, тормышның көчле агымында агып баручы йомычка итеп тасвирлана:

Исә җилләр, күчә комлар... бетә эз...
Дәрийгъ, мәхзүн күңел, без дә бетәбез[270].

Дөньяның фанилыгын күрсәтү, татар әдәбиятында, традиция буларак, бигрәк тә тәсаувыф шагыйрьләр иҗатында яшәп килә, халык иҗатында да чагыла, ул мөнәҗәт жанрына хас.

---

[269] Дәрдемәнд. Исә җилләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – Б. 54.

[270] Дәрдемәнд. – Б. 48.

Сүңеп, вәйран булып мәгъмүр

тиякләр,

Җир астында тезелде ку сөякләр[271], –

дип яза Дәрдемәнд.

Кешелекнең мәңгелек проблемаларын шагыйрь берничә шигъри юл белән әйтеп бирә һәм могъҗиза белән хәятнең тетрәндерерлек картиналарын ясап куя. Бу юлларда Ибраһимовның соклануы ачык күренә.

Күп гасырлар элек Хисам Кятибның (XIV) «Җөмҗөмә солтан» дигән поэмасында охшаш юллар яңгыраган:

Бу кара йир, кем күрәрсән, туп-тулуг,

Адәм угланнарыдыр кече-олуг. Һәр

кадәм кем, йир йөзенә басарсән, Һәм

кадәмдә адәм йөзенә басарсән[272].

Ибраһимов Дәрдемәндтә мәдрәсә рухы, ягъни иске татар әдәбиятының йогынтысы юк дисә дә, алар шагыйрьнең фикерләрендә, сурәтләрендә ачык күренә.

Ибраһимов мәкаләсен Дәрдемәнднең атаклы «Кораб» дигән шигырен анализлап тәмамлый. Анда җилкәнен киереп, давыллы диңгездә йөзеп барган кораб сурәтләнгән. Ибраһимов җир йөзеннән юк булган һәм булачак илләрне шуның белән чагыштыра һәм фәлсәфи параллельләр китерә:

Дөньяда көчле ассириялеләр, Финикиялеләр, бабилләр булган, Исраил (Якуп) пәйгамбәр, Нәмруд патша һәм фиргавеннәр яшәгән. Аларның барысын да хәят диңгезенең аяусыз дулкыннары юк иткән. Ибраһимов мондый уйларга чума: «Каялар бүген бөек илләр? Һәммәсе шул хәят диңгезенең кызганусыз

[271] Шунда ук. – Б. 38.

[272] Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1981. – Б. 245.

дулкыннарында йомылдылар түгелме?»[273]. Ибраһимов урта гасыр төрки шагыйрьләрнең үзәк өзгеч соравын кабатлый сыман: «Кани?!» – Кая алар – пәйгамбәрләр, илләр, патшалар?

Бу дөньядагы бар хәят фани, ул һәлакәткә таба хәрәкәт итә. XII гасырда ук төрки шагыйрь Әхмәт Ясәви дә аһ ора:

Бу дөньяга бина куйган Карун кани,
Дәгъва кылган Фиргавен белән Һаман кани.
Вамикъ-Газрә, Фәрхад-Ширин,
Мәҗнүн кани,
Каһр әйләсә, бер ләхзәдә[1274] йексан кылыр[275].

XIV гасыр шагыйре Котб «Хөсрәү вә Ширин» дигән поэмасында, гашыйкларның үлеменнән соң, шул ук алымны куллана:

... Каны шаһлар шаһы, Солтаны каны?
Ни бик? Ни кол? Ни Хөсрәү? Ни Нүширван?[276]

Урта гасыр әдәбияты яшәешнең фанилыгын тәкърарлый һәм бу фәлсәфи фикер Дәрдемәнд шигырендә дә, Ибраһимов мәкаләсендә дә традицион рухта кулланыла. Ибраһимов үзенең заманында фаҗигаләр һәм корбаннар гадәти хәлгә әйләнүен әйтә. Булачак катаклизмнарның – беренче бөтендөнья сугышы, революцияләрнең якынаюын ул инде сиземләгән, күрәсең...

Сораулар

1. Шагыйрь Дәрдмәнднең иҗатын кайсы галим идеаль шигърият дип атый?
2. Г.Ибрагимов аның турында нинди фикер әйтә?

---

[273] Ибраһимов Галимҗан. – Б. 109.

[274] Ләхзәдә – бик кыска вакытта.

[275] Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр. – Казан, 2000. – Б. 121.

[276] Борынгы төрки... – Б. 142.

3. Дәрдмәнд шигъриятендәге өметсезлек, дөньяның фанилеге мотивлары кайсы юнәлеш шагыйрьләренә хас?
4. Шагыйрьнең “Кораб” дигән шигыре дөнья турында нинди фикерләрне аңлата?
5. Дәрдмәнднең бу фикерләре киләчәктә хаклыкка туры киләме ?

§ 2. Гаяз Исхакый иҗатында фольклор

Һәр заман әдәбиятының, һәр язучының фольклорга карашы, аны файдалануы бик үзенчәлекле. Билгеле булганча, яшь әдәбиятларда фольклорның бөтен калыбын – сюжетын, конфликтларын, образларын статик рәвештә кулланалар, эпоска, экияткә ап-ачык охшаш әсәрләр язалар. Яшь әдәбиятларга төньяк халыкларының, кайбер кавказ халыкларының әдәбиятлары керә, бу турыда әдәбият галимнәре шактый яздылар.

Фольклорны структураль югарылыкта, әсәрнең тукымасында сиздермәслек эретеп куллану исә нык алга киткән, җитлеккән әдәбиятларга хас. Мондый файдалануны безнең гасыр башы әдәбиятында күрергә була.

Г.Ибраһимов иҗатында бу файдалану шактый ачык күренә. Бер генә мисал: «Тирән тамырлар»да фольклор бизәкләре юк дәрәҗәсендә, әмма әсәрнең үзенчәлеге, анализ күрсәткәнчә, композициясендә эпос схемасына охшаш яклар бар.

Гаяз Исхакый, татар тормышының киң панорамасын биргән язучы буларак, халык иҗатын ни рәвештә кулланган соң? Мондый проблема, һичшиксез, игътибарга лаек.

Бу очракта да ул бик үзенчәлекле язучы булып кала. Г.Исхакый әсәрләрен укыганда, аларның күбесендә, фольклор бизәкләренең гаять сирәк очравы күзгә ташлана. Хәтта мәкаль-әйтемнәр дә бик аз, ә бит алар инде һәр язучыда бар.

Аның әсәрләрендә, беренче чиратта, татар халкының гореф-гадәтләре, йолалары калку булып күренә. Мулла гаиләсендә үсеп, мәдрәсәдә озак укыган кеше буларак, ул бөтен нечкәлеге белән ислам дине йолаларын белә һәм тасвирлый. Мәдрәсәдә булсын, гаиләдә, авыл тормышында булсын, ул аларны җентекләп, яратып күзәтә. «Мулла бабай» (1910), «Тормышмы бу?» романнарында (1911), «Сөннәтче бабай» (1911), «Остазбикә» (1910) хикәяләрендә дин белән сугарылган таң калырлык татар-мөселман дөньясына чумасың. Билгеле, Исхакый шушы дөньяны тулаем идеаллаштырмый, башка күп кенә әсәрләрендә тискәре якларны да күрсәтә, әмма бу тасвирларда дин дөньясын кискен сызып ташлау юк. Хәтта «Алдым-бирдем» драмасында да кызны мәҗбүр итеп, динне файдаланып, томана ата-ананың аны бәхетсез итәргә тырышуын да ул, мәгърифәтчелек әдәбиятына хас булганча, наданлыктан күрә.

«Кияү» дигән хикәясендә укучыны шул ук этнографик стихиягә чумдыра. Кызын «мулла кияү» дип йөрткән мөәзингә биреп, муллалар кодагые булырга маташкан Мәрфуга абыстай ясаган туйны, ашларны, бирнәләрне, кияү сыйлауларны ул шул хәтле тәмләп, рәхәтләнеп яза ки, укучы үзе туйда катнашкан төсле була. Төбендә сатирик көлү яткан шушы тасвирлардагы туй йолалары инде лирик планда Ибраһимовның «Татар хатыны ниләр күрми» дигән романында урын алган.

Гаяз Исхакый әсәрләрендә дини-мифологик исемнәр, сурәтләр еш очрый. Абубәкер, Вәрака, Госман, хәзрәти Гали, Фатыйма, Гайшә – мондый дин тарихыннан килеп, гасырлар дәвамында изгеләштерелгән шәхесләрнең исемнәре еш очрый, аларны автор күп очракта шәкертләр тормышын тасвирлаганда куллана. Исемнәр аның өчен табулаштырылмаган, алар белән ул иркен эш итә, еш кына юмористик контекстта да яңгырата. «Зөләйха» драмасында автор дини-мифологик образларны реаль чынбарлыкка китереп үрә: төрмәдән чыгып, урыс өендә үләргә яткан Зөләйханың канлы аякларын

фәрештәләр юа, алар үлем фәрештәсе Газраилдан шушы изге хатынны үтермәвен сорап ялваралар, ә икенче почмактан Зөләйханың монастырьда христиан итеп үстерелгән улы Әхмәт-Захар шаккатып карап тора. Әсәрнең трагизмын искиткеч киеренке ноктага күтәргән бу образлар күренешне ышандырырлык, тетрәндерерлек итә. Укучының ирексездән күзе яшьләнә, әсәрнең тәэсир көче искиткеч тирән.

Язучы фольклорны еш кулланмаса да, ул аның белән әсәрләренең тәэсир көчен арттыруны күздә тота. Гаяз Исхакый әсәрләре еш кына ике планлы итеп бирелә. Аның текстлары күп очракларда гади генә, бер планда тигез генә акмый. Үтә җитди әсәрнең төбендә кайвакыт шаяру ятарга мөмкин, мактау астында еш кына көлү ишетелә, тыныч хикәяләүнең эчендә әрнүле уй яңгырый.

«Ул әле өйләнмәгән иде» дигән хикәя-повестенда Шәмсинең мәгъшукасы рус кызы Анна бөтен яктан да уңган, булган, гел уңай персонаж булып тасвирлана. Ул, татар хатын-кызлары белән чагыштырганда, башкача: матур, пөхтә, шактый укыган, зәвекле, Шәмсине кайгырта, карый, ялын оештыра, хәтта ул авыргач, үзен аямый аны аякка бастыра, үзе өшәнеп бетә. Аның милләте, тәртибе, әхлагы, кешелек сыйфатлары автор тарафыннан гел соклангыч итеп күрсәтелә. Бер генә җирдә шомлы төсмер чагылып китә: автор бу ике яшь кешене Финляндиядә ялда, су өстендә – көймәдә күзли. Гүзәл табигатькә гүзәл Анна ямь өсти. Шул чак кинәт Исхакый җенпәриләрне искә ала:

«Әй, бу теге пәри патшасының сарае бит. Бу нурлы юл бит, шуның сихере белән ясалган, кешеләрне алдап китерә торган юл бит. Әй, аның матурлыгы кызыктырып алдар өчен ясаган җен бит!»[277].

---

[277] Исхакый Гаяз. Зиндан. – Казан, 1991. – Б. 333.

Әйе, биредә подтекст әсәрнең ни белән тәмамланасын сиздерә, бу образ-сурәт әсәргә шомлы ым алып керә. Пәри, җен пәрие татар халык иҗатында күп очракта тискәре сыйфатларга ия, көнчыгышның пәрипериларыннан шактый аерыла. Татар халкы җенне һәм пәрине бергә кушып, җен пәрие дип атый һәм шуның белән гүзәл пәринең тышкы кыяфәте җен явызлыгын, мәкерен яшергәнен аңлата. Персонаж татар әкиятләрендә еш очрый. Җен пәрие, дию пәрие әкият геройларына күп газаплар күрсәтә. «Өч күгәрчен», «Тылсымлы чыбык», «Алтын балык» һ.б. әкиятләрдә җеннәр, пәриләр катнаша, тылсымлы әкиятләрнең күбесе геройның җеннәрне алдавын, җиңүен күрсәтүгә багышланган. Дөрес, Исхакый хикәясендә Шәмси шушы җен пәрие төсле гүзәл һәм мәкерле Анна тарафыннан җиңелә. Реаль чынбарлык әкияттән, кызганыч, аерыла. Шәмси Анна белән кала: аның балаларын чукындыруына, тормышны үзе теләгәнчә алып баруына буйсынып яши башлый.

Исхакый бу әкияти-мифологик сурәт аша Аннаның чын асылын бер җөмлә белән ачып бирә.

Шушы популяр образ Исхакыйның башка әсәрләрендә дә шактый еш очрый. Ул язучыга, билгеле, балачактан ишеткән әкият-легендалардан ирешкән, шулай ук көнчыгыш әдәбиятыннан да мәгълүм.

Бу образ «Остазбикә»дә дә күренеп китә. Сәгыйдә шәһәргә хәзрәте белән кунакка бара һәм анда башка остазбикәләр белән кунарга кала. Шунда аңа инде өченче тапкыр иргә чыккан Үлмәс абыстайның оятсыз хикәясен ишетергә туры килә. Хатынның тавышы, рәвеше аңа пәри карчыгын хәтерләтә:

«Ул әнә теге матур кызларны пешереп ашар өчен чикләвек ашатып симертә торган пәри карчыгының тавышы»[278]. Биредә Исхакый Үлмәсне бер дә хурламый, әмма саф, чиста Сәгыйдәнең аны пәри карчыгы белән

[278] Исхакый Гаяз. Зиндан. – Б. 199.

чагыштыруы аша аңа тиешле бәяне бирә. Оятсыз, хәйләкәр хатын Сәгыйдәне, пәри карчыгы кебек хәйләләп, бозыклыкка – иренә хыянәткә этәрергә тырыша.

Исхакый берничә әсәрендә «Яхъя хәзрәт пәриләре» дигән гыйбарәне куллана.

Яхъя хәзрәт бине Арслан реаль шәхес булган. Ул 1838 елда Арча районы Шекә авылында үлгән. Аның турында Мәрҗани болай яза: «Халык арасында Яхъя ишан исеме белән мәшһүр иде. Халык арасында әле дә, куәтле җил тавышы ишетелгәндә, Шекә пәриләре дип сөйлиләр»[279], ди. Яхъя хәзрәт пәриләре турында 5–6 риваять татар халык иҗаты томында бар. Язучының исә «Тормышмы бу?» дигән повестенда каһарман татар тормышының артта калуына пошына: «Шул авылларны, шуларның кешеләрен, Яхъя мулла пәриләре кеби, бер төн эчендә яңадан төзәсем, яңадан ясыйсым килә».

Татар риваятьләрендә Яхъя пәриләренә тизлек хас, Яхъяны алар көн эчендә Уфага алып барып кайталар, идән астында кышын кура җиләге үстерәләр. Исхакыйга риваятьләр яхшы таныш булган, чөнки тормышны тиз үзгәртү юлы буларак, Яхъя пәриләре осталыгын каһарман үзенә дә тели. Инде «Зөләйха» драмасында, аның үле гәүдәсен чиркәүдән урларга килгән татар егетләре бу риваятьне янә искә алалар. Чиркәүгә бик шомланып җенпәридән куркып керәләр. Берсе шунда батыраеп: «Урыс пәрие түгел, Яхъя мулла пәрие булса да курыкмыйм» – ди. Шулай да, риваятьләрдә шактый куркыныч алар, бер заман Яхъя хәзрәтнең үзен дә бит кыйнап китәләр.

Җен-пәриләрнең тагын бер сыйфаты – кешене алыштыруы «Җан Баевич» дигән комедиядә искә алына. Шакирҗан үзен Җанга әйләндереп, бик «образауный» булырга тырышып, гаиләсен ят киемнәргә киендерә. Хатыны Сәхипҗамал «сиңа ни булды, карт, әллә пәри алмаштырдымы?»[280] – дип

[279] Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар. – Казан, 1987. – Б. 358.
[280] Исхакый Гаяз. Зиндан. – Б. 299.

сорый. Кешенең кинәт начар якка үзгәрүен татар халкы да бит җен алмаштырды, пәри алмаштырды, – дип саный. Әкиятләрдә исә, мәсәлән «Серле сумка» дигәндә, кызны бала чакта җеннәр урлый һәм аның урынына үз баласын калдыра, ул 18 ел буе ята, үсми дә, елый да елый. Теге алмаштырылган кызны батыр егет җеннәр кулыннан йолып алгач кына бу хәл ачыла һәм бичара ананы, җен баласын юк итеп, коткаралар. Шуңа күрә яшь баланың ялгызын татар өендә дога укымый урынга яткырмыйлар, караңгы бүлмәдә ялгыз калдырмыйлар.

Шулай итеп бу дини-мифологик образны Исхакый төрле яклап куллана һәм еш кына аны персонажларның асылын бик төгәл итеп аңлатуга юнәлтә. Шушы комедиядә дә Шакирҗанның кинәт үзгәрүе яхшыга булмавы шушы бер җөмләдән аңлашыла.

Исхакый иҗатында шактый еш кулланылган, халык ышануларыннан килгән тагын бер мифологик образ бар – ул да булса «гаиб-ирәннәр». «Зөләйха» драмасында Габдулла аларны искә ала: «Бу кем? Миңа каршы корылган бер-бер уйны белергә килгән гаиб-яранмы?». Икенче урында да ул «Гаиб-ирәннәрнең ярдәменә» теләк-өмет белдерә. Татар мифологиясендә исә «гаиб-ирәннәр» «күзгә күренми йөрүче кырык ир» дип аңлатыла. Ул мифик затларга ышанулар татар, башкорт, каракалпак халыкларында бар. Алар кешеләрне яклаучы буларак билгеле[281].

Гаяз Исхакый халык әсәрләрен бик сак һәм сакчыл куллана дип әйтергә кирәк. Ул аларны әсәрнең тукымасында иң киеренке, кульминацион нокталарда файдалана. «Зөләйха» драмасында туй күренеше бик матур бирелгән. Анда кодача-кода такмаклары да яңгырый, яшьләр биюе, яшь киленнең су юлыннан кайту күренеше бар. Шул иң шатлыклы җирдә – яшь килен биюе күренешендә сәхнәгә поп, становой, стражниклар килеп керә.

[281] Татар мифлары. – Казан, 1996. – Б. 264–268.

Шуның белән авылның, кешеләрнең бәхете җуела, алар дәһшәтле язмышка дучар ителәләр.

Бу очракта дәрья кебек иҗатның фольклорга бәйләнешен тулаем ачып, аның бөтен якларына кагылып булмый.

Һичшиксез, татар әдәбиятының – ХХ гасыр башында нык алга киткән, җитлеккән әдәбиятның апогее – Исхакый иҗатында халык иҗаты әсәрләре язучы тарафыннан куелган максатларга хезмәт итәләр. Персонажларга характеристика-бәя биргәндә дини-мифологик сурәтләр, мәкальләр ярдәм итә; алар һәм лирик, һәм трагик, һәм сатирик планда кулланыла. Үтә киеренке кульминацион нокталарда Исхакый шулай ук халык иҗатына мөрәҗәгать итә, җырлар, такмазалар, халык йолаларын файдалана. Милли колорит, татар тормышының үзенчәлеге, аның күпкырлы йолалары аша күрсәтелә. Язучы үзенең иҗатында фольклорны, татар әдәбиятының күп гасырлык тәҗрибәсенә таянып, бик сакланып куллана. Аның бу үрнәге ХХ гасыр башы әдипләре иҗатында күтәреп алына.

§ 3. Гаяз Исхакыйның «Мулла бабай» романында дини мохит

Гаяз Исхакый иҗатында шәрык белән гареб традицияләре үрелеп, бай дөнья тасвир ителүе күптән мәгълүм. Аның феноменын, һичшиксез, шушы берлек тудырган.

Исхакыйның гаилә тәрбиясе, уку-белеме нигезендә мөселман традицияләре ята.

Дини тормышны тирәнтен ачкан әсәрен әдип «Мулла бабай» дип исемли. Анда дин әһеленең гомер юлы балачактан үсеп җиткәнчегә хәтле

яктыртыла, дөрес, роман мулланың бабай яшенә җитүенә хәтле үк тәмамлана[282].

Төп персонаж – авылда гади мужик гаиләсендә туган Хәлим, башта авыл мәдрәсәсендә, аннан янәшәдәге шәһәрдә (исеме әйтелми), алга таба исә Казан мәдрәсәсендә укый.

Язучы мәдрәсә тормышын һәм уңай, һәм тискәре яклары белән күз алдына китереп бастыра. Ул үзе кичергән бу тормышны, шәкерт язмышын яратып та, көлеп тә хикәяли.

Хәлим, башта авыл мәдрәсәсендә укып, шәһәрдә укырга ниятли һәм, агач бинаны яндырып, кача. Шәһәр мәдрәсәсеннән ул бик күпне котә. Ә әтиәнисе, абый-җиңгәләре аны, мулла булыр, галим булыр, дип шатланалар, төрлечә ярдәм итеп торалар. Гади мужик гаиләсе булса да, мөселманнарга хас булганча, аң-белемгә аларның ихлас ихтирамы көчле булып күзаллана.

[282] Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 3 т. Мулла бабай / Г. Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – Б. 221–407.

Артык бай булмасалар да, сарык, каз түшкәләре, баллар, майлар хәзрәткә, хәлфәләргә килеп тора. Хәлимнең үзен дә азык-төлек белән тәэмин итеп торалар.

Г. Исхакыйның дингә карашлары, идеяләре 1914 елда «Ил» газетасында бастырган «Мәдрәсә вә мулла» дигән мәкаләсендә ачык чагыла. Ул мәдрәсәләрнең, муллаларның җәмгыятьтә зур урын тотканын әйтә, югары бәяли: «Моңа кадәр мулла-имам халкымызның бөтен мәгънәвиятене тәрбия итеп килде, мулла-имам моңа кадәр халкымызның бөтен мәдәни, гыйльми, фәнни, дини мәсьәләләрен хәл итә торган бер мәркәз булып килде»[283]. Шуннан соң ул иске мәдрәсәләрдә укыган муллаларның, диннәре ихлас булса да, яңа мәдәни агымнар алдында югалып калуын күрсәтә. Муллалар арасында мәсләксезлек күбәйде, дигән фикер әйтә. Үткән чорларга карата аның карашы уңай: «Иске заманда бик зур мәдәни хезмәт иткән мәдрәсәләремез, халкымызның бу көнгә кадәр динле, инсафлы, әхлаклы булуында бик зур урын тоткан…»[284].

«Мулла бабай»да шушы дини тәрбия системасы ачык булып күз алдына баса. Биредәге остаз-хәзрәткә, хәлфәләргә зур ихтирам тәртиптәрбияне ныклы кысаларда тота. Һичшиксез, намазлар үтәлә. Яңа килгән балаларга (Хәлимгә дә) мәдрәсә тәртипләренә күнү бик авыр була. Авылы, әнисе, апалары, өе бик сагындыра. Бер урынга җыелган күп малайлар арасында шуклык та, уен, мендәр сугышлары да җитәрлек. Әмма зурга китү, угрылык, имгәтүләр юк. Казый да чыбыгы белән сакта тора, эләктерә дә. Шуны да әйтергә кирәк, цивилизацияле инглиз мәктәпләрендә дә соң заманнарга хәтле суктыру гадәте саклана.

---

[283] Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 6 т. Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәсьәләләре (1902–1914) / Г. Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 303.

[284] Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 6 т. Б. 304–305.

Шактый авырлыклар белән Хәлимнең укулары алга китә – «Тәсрифне», «Шәрхе Габдулла»ны үтә. Уңышлары булгач, аны «мужик баласы» дип үртәү дә бетә.

Авылга кайткач, аны бик хөрмәтлиләр. Авылның хәзрәте ашка килеп, аның белемен тикшереп, мактап китә. Мәдрәсә еллары шулай үтә. Мәдрәсә тормышының, шәкертләрнең кайбер ямьсез гамәлләре дә ачыктан-ачык күрсәтелә. Байның әнисе үлемен түземсезләнеп көтүләре, анда барып сәдака эстәүләре, шуннан ул акчаларга базардан тәм-том алып ашаулар, кием бөтәйтү – барысы да бәйнә-бәйнә тасвирлана. Бу күренешләр бик җанлы, сәнгатьчә булып, шактый шаянлык белән язылган. Г. Ибраһимовның «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» дигән хикәясендә исә, романнан аермалы буларак, тәнкыйди һәм фаш итү интонацияләре яңгырый.

Хәлим, мәдрәсә елларында уку программасын үтәп, диндә шактый мәгълүматлы була, белемен ныгыта. Берзаман 3 шәкерт моназарәгә чит мәдрәсәләргә барырга җыеналар. Алар белән хәлфәләр шөгыльләнә, бәхәсләргә җаваплар әзерләнә. Хәлим дә алар белән китә. «Казый», «Гакаид», «Шәмсия», «Габделхәким» дигән китапларны алып, ат-арбага утырып юлга чыгалар.

Аларның сәяхәте, галимнәр искәртеп үткәнчә, Н. Гогольның «Үле җаннар»ындагы Чичиков сәяхәтенә охшап тора. Чичиков алпавыт утарларында йөрсә, өч шәкерт төрле тип муллаларны күреп йөри. Бу очрашулар тасвиры бик көчле сатирик буяулар белән бирелгән.

Иң беренче барып кергән хәзрәт – мул тормышлы, нык яшәүче, йорты бай, кунакчыл. Икенче авылда, моназарә кылып чыккач, тагын бер хәзрәткә тап булалар. Аның сөйләгәне китап түгел, ул кош-корт, нәсел айгырлары белән мактанып, бай гошерләрне хуплап утыра. Әмма намазга азан ишетелми.

Шәкертләр ат мәсьәләләреннән туеп, чыгып китәләр. Бу образны Исхакый Гогольнең Собакевиченә охшатып яза шикелле.

Күрше авылдагы Саттар хәзрәтнең, киресенчә, йорт-җире начар, балалары тәрбиясез. Ач хәзрәт үзе укымышлы, китаплары да бар, аларны аңлата да белә. Ләкин гамәле юк, авыл халкы аннан риза түгел. Чөнки ул йорт тота белми, никях укырга, исем кушарга йөрми. Авылда мәдрәсә салына, әмма укыта белми. Үзе белемле, әмма аның файдасы юк, диләр. Ул Гогольнең хыялый Маниловы сыман сурәтләнә. Шәкертләр, абыстайның «ашка ит юк», дигәнен ишеткәч, чыгып китү ягын карыйлар.

Тагын бер хәзрәткә барып керәләр. Ул дин сабаклары укытмыйча, әкияти китаплар укый. Җәлҗал, Салсал, Сәетбаттал турындагы кыйссаларны укып, күңел ача. Теләсә нинди хикәятләр белән көлдереп, мәгънәсез уенкөлке ясап утыруы белән ул Ноздрёвны хәтерләтә.

Бу чагыштырулар, билгеле, бик якынча, чөнки рус алпавытлары татар муллаларыннан яшәү рәвешләре, гореф-гадәтләре белән нык аерыла. Әмма, типик образлар буларак, охшашлыклар да бар.

Хәлим кайткач, әтисе үлә, ул ярдәмсез кала. Казан мәдрәсәсенә күчеп, укуын дәвам итә, өч ел ачлы-туклы торып укый. Хәлим Казанда үзенең идеалына ирешә – пишкадәм була. «Ул аңар „голяма» исеме бирде. „Гавам» алдында әмере мәгъруф кылу, гавамның әхлакыны саклау, гавамның дин юлында эш кылуыны тикшерү аның вазифалары арасында иң беренчесе булды… Ул нәхүнең әллә никадәр кагыйдәләрене белде. Мантыйкта ул су кеби йөзде, мөдәррис, галим белергә тиешле фәннәрне һәммәсене кичте»[285], дип, язучы аны төрле яклап бәяли. Хәлим ихлас күңеленнән ислам диненә инанган, ул кушканны гына үтәүче булып формалаша. Әйтергә кирәк, Хәлим

[285] Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 3 т. «Мулла бабай». – Б. 356–357.

Исхакыйның 1908 елда язган «Тормышмы бу» дигән әсәрендәге каһарманнан шактый нык аерыла[286]. Яшь язучы анда мулланы шактый гөнаһлы уйлар, гөнаһлы эшләр иясе итеп тасвирлый. Бу – милләтнең гасыр башындагы күтәрелеш чоры, Г. Ибраһимов әйткәнчә, аның «көтүчеләре» – галимязучылары кискен борылышка өндәп, милләтне русча укырга, европача тормышка өндәгән чор. Артталыкны, мәгърифәтчеләрчә, искечә дини укудан, мулла-дин әһелләренең наданлыгыннан күргән язучылар ярсулы әсәрләрендә, аерым сыйфатларны артык караңгы буяулар белән күрсәттеләр. Г. Тукайның 1909 елларда язган «Ишан», «Муллалар» дигән шигырьләрендә, Г. Ибраһимовның «Уты сүнгән җәһәннәм»ендә мондый омтылыш бик ачык сизелә. Тукайда бу аеруча кискен янгырый:

Күңелдә утлар сүнгән, вә вөҗдан майга капланган:
«Әгүзе» дип кенә төшмәс, муенга шәйтан атланган»[287].

«Мулла бабай» романында, «Тормышмы бу» дигән әсәреннән аермалы буларак, Исхакый мулланы алай ук соң дәрәҗәдә кире сыйфатта күрсәтми. Чөнки ул инде шактый тормыш юлы үткән һәм дөнья күргән язучы, динне бөтенләй бетереп ташларга теләми.

Романда Хәлим авылга кайта, авырлыклар аша, талаш-орышларга үзе катнашмаса да, элеккеге мулла тарафыннан шуларга тартылып, авылының бер мәхәлләсенә мулла була. Күрше авылның Габдерәхим хәзрәт исемле галим бер мулланың Зөһрә исемле кызына өйләнә. Исхакый бу хәзрәт образын яратып,

---

[286] Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 2 т. Повестьлар һәм хикәяләр (1909–1918) / Г. Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. Б. 33–103.

[287] Тукай Г. Әсәрләр: 5 томда. – 2 т. Шигырьләр, поэмалар (1909–1913) / Г. Тукай. – Казан: Татар. кит.нәшр., 1985. – Б. 28.

идеаллаштырып яза. Аныңча (Габдерәхимчә), мулла булган кеше мәхәлләнең тәмам атасы кебек шуның эше белән генә шөгыльләнергә тиеш, аның кайгысы белән генә яшәргә, әллә никадәр байлык, дәүләт артыннан кумыйча, барына канәгать кылырга тиеш. Ул намазларын үти, мәдрәсәдә укыта, авыруларны өшкерә, ясин укый, ашларга да йөри. Йортына артык игътибар итмәсә дә, аны таза тота. Алар бай түгел, әмма мохтаҗ да түгел. Җәе-кышы анда кунак өзелми, аларны бик ачык йөз белән каршы ала.

Баен да, ярлысын да тигез күрә. Хәлим менә шушы хәзрәтнең кызына өйләнә. Зөһрә белән матур итеп, бер-берсен аңлап, яши башлыйлар. Дөнья мәшәкатьләре күбәя.

Хәлим дәрес бирә, сабак укыта башлый. Зөһрә, хатыннарны җыеп, Коръән сөйли, гарәпчә сүзләрне аңлата, хатыннар тәэсирләнеп, елыйлар. Хәлим хатынына да сарыф, нәхү укыта балый. Яңа мәдрәсә салу турында авыл халкы белән сүз алып бара. Аңа ихтирам арта, «хәзрәт» дип, аны олысы-кечесе зурлый, хөрмәт күрсәтә. Хәлим дә, буш вакытын гыйлем арттыруга багышлыйм, ди. Әмма шул чак Зөһрә балага уза, өй салу кирәклеге беленә. Бу мәшәкатьләр белән мәдрәсә салу онытыла. Бала туа, тормыш тагын җайга салына.

Шуның белән роман тәмамлана. Бала туу тормышның дәвам итүен белдерә. «Тормышмы бу?» дигән әсәрдәге кебек бәргәләнү, мулла тормышын мәгънәсез дип табу биредә юк.

Язучы 1913 елда язган «Руханиларыбызның хәлләре ислях» дигән мәкаләсендә муллаларның, мәхәлләләрның тормыш авырлыкларын, проблемаларын тирәнтен аңлап яза. Тормышлары тәэмин ителсә, муллалык бер матур эш итеп каралса, укымышлы муллалар һәр авылда булыр иде, ди язучы[288]. Шундый муллалар аның шактый әсәрләрендә урын алган: «Мулла

[288] Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – 6 т. Б. 220–224.

бабай»да Габдерәхим хәзрәт булса, «Остазбикә»дә Вахид хәзрәтне әйтергә була.

Г. Исхакыйның революция чорындагы кискен карашлары шактый үзгәргән, ул бу әсәрләрендә яшәешнең матди ягы зур роль уйнаганын аңлаган, муллаларның элеккеге, борынгыларын идеаллаштырган хәлдә, заман таләпләре үзгәргәнен дә искәртә. Шуңа күрә ул яңача укыту зарурлыгын, һәм шәкертләргә бер мәсләк, бер идеалга бара торган тәрбия бирергә кирәклеген әйтә[289].

Гаяз Исхакый романында инде тарих тирәнлегеннән килгән мәдәни байлык сакланып калган. Ул күтәргән проблемалар – милләткә югары белемле, әхлаклы руханиләр кирәклеге XXI гасыр башында яңадан иң актуаль тема булып калкып чыкты.

Сораулар

1. XX гасыр башында яңа әдәбиятка нигез салган Гаяз Исхакый, Галимҗан Ибраһимов һ.б. әсәрләренең үзенчәлеге нәрсәдә?
2. Г.Исхакый әсәрләрендә халык тормышын күрсәткән нинди мотивлар бар?
3. Язучының дин, муллалар тормышы турында язган нинди әсәрләрен беләсез?
4. Дини кешеләр тормышын ул ничек тасвирлый?
5. Ул фольклор мотивларын, сурәтләрен нинди максатта куллана?
6. Алар язучының нинди максатларына хезмәт итәләр?
7. Г.Исхакыйның “Мулла бабай” дигән әсәре мәдрәсә тормышын ничек сурәтли?
8. Андагы тәрбия системасы ничек күрсәтелә?

[289] Шунда ук, б. 303–308.

9. Мәдрәсәдән соң Хәлим мулланың тормышы ничек бара? Бу образ аша язучы нинди проблемалар күтәрә?

§ 4. Галимҗан Ибраһимов иҗатында дини мотивлар

Ибраһимовның проза әсәрләрендәге сюжетларга анализ ясаганда, аның теоретик фикерләреннән этәргеч алу табигый булыр иде. Язучының дини карашлары бер төсле түгел, шактый катлаулы һәм аларны, иҗатын чорларга үлгән кебек үк, аерым чорларга бүләргә мөмкин. Революциягә кадәрге иҗатыннан без аның, беренче чиратта, «Борынгы ислам мәдәнияте» (1909) дигән мәгълүм хезмәтен искә алабыз. Әлеге хезмәтнең сүз башында Ибраһимов исламның урта гасырлардагы бөек ролен яктырта. Көнчыгыш халыкларының алга китешендә, аларның тарихи үсешендә исламның хәлиткеч тәэсирен күрсәтә.

«Тарихның караңгы пәрдәсе астына күмелгән, исем һәм шөһрәтсез вә билгесез яткан гарәп халкы эчендә ислам килеп чыгып, аларга сәяси куәт бирде, аларны дөньяга хаким ясады. Барлыкка килүеннән бик аз соң гарәптән башка кавемнәрне дә ислам үзенең даирәсенә алып, бөек ислам милләте тәшкил итте»[290], – ди Ибраһимов. Биредә исламга ул бик югары бәя бирә. Әсәрнең җыйналма икәнен, Җөрҗи Зәйданнан һәм Густав Лебоннан («Гарәп мәдәнияте») алып язылганын әйтә. Безнең өчен, беренче чиратта, аның исламга һичшиксез ихтирамы һәм кешелек тарихына керткән бөек өлешен югары бәяләве кыйммәтле.

Билгеле булганча, Ибраһимов мулла гаиләсендә туып үсә һәм аның уку-тәрбиясе, традицион рәвештә, мәдрәсәдә үтә. Бу – XIX–XX гасыр татар

---

[290] Ибраһимов Галимҗан. Борынгы ислам мәдәнияте // Мирас. – 1993. – 12 сан. – 96 б.

язучылары өчен табигый күренеш. Мулла гаиләсе – мәдрәсә – газетажурналда эшләү – язучы булып җитешү – мондый традицион юлны Г.Тукай, Ф.Әмирхан, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов һәм башка күп бөек татар әдипләре үткән. Бу турыда Ибраһимов үзе дә яза. Аның шагыйрь Ш.Бабич иҗатына багышлап 1922 елда язган «Вакытсыз һәлак булды» дигән зур гына мәкаләсе бар. Шагыйрьнең иҗатына ул искиткеч җылы хисле һәм җентекле анализ ясый.

Биредә ул болай яза: «Татар әдәбиятының башка һәммә хадимнәре кебек үк, Бабич та мәдрәсә дөньясыннан килеп чыккан бер кеше...»[291]. Дәвам итеп әйтсәк, шушы дөньядан чыкканга, күп язучыларның тәүге әсәрләре мәдрәсә тормышын яктыртуга багышлана. Ибраһимовның «Зәки шәкертнең мәдрәсәдән куылуы» дигән хикәясе, Гаяз Исхакыйның «Мулла бабай» романы шәкертләрнең бәйрәмнәрне көтеп алып, хәер-сәдака теләнеп йөрүләрен бер үк буяулар белән тасвирлыйлар. Бу типик күренеш, чөнки мәдрәсәдә укыган һәр язучы моны үзе күреп белгән. Ә инде яшь язучылар иҗатларын беренче чиратта иске тормышны тәнкыйть итүдән, инкяр итүдән башлыйлар. Ул Ибраһимовта бигрәк тә кискен чагылыш таба, чөнки аның шәкертлек чоры революция елларында тәмамлана. Әмма мәдрәсәдә алган дини тәрбия, дини белем аның революциягә кадәрге иҗатында үз урынын ала, хикәяләрендә дә, беренче романы «Яшь йөрәкләр»дә дә чагылыш таба. Ләкин Гаяз Исхакый әдәби әсәрләрендә, тасвирларында дин дөньясын үз итеп, хәтта еш кына идеаллаштырып кабул итсә, аңа зур-зур әсәрләр багышласа, Ибраһимовта исә дини мотивларның роле башка. Шул ук «Вакытсыз һәлак булды» дигән язмасында аның карашын (бу караш Октябрь революциясеннән соң катгый төс ала) түбәндәге юллар ачык чагылдыра: «...мөндәриҗә (эчтәлек) ягына килсәк тә, без шагыйрьнең бу иске савытларга яңа эчемлекләр тутыру хосусиятен ачык күрәбез». Бу юлларны ул Бабичка карата мактау рәвешендә әйтә.

[291] Ибраһимов Галимҗан. Әсәрләр: сигез томда. – 5 том. – Казан, 1978. – 318 б.

Ибраһимовның дини мотивларны үз әсәрләрендә куллану принципларын да китерелгән фикер ачык күрсәтә. Аның 1907 елдан 1917 елга хәтле язган әсәрләрендә принциплар әле артык анык түгел, алар формалашып кына киләләр. Язучы дин дөньясын тасвирлаганда үзе өчен яхшы таныш булган даирәне, тормышны күрсәтә. Шулай да башлангыч чор әсәрләрендә үк аның карашы ярыйсы үк тәнкыйди. Әгәр Исхакыйның «Тормышмы бу?» (1908) дигән хикәясе белән Ибраһимовның «Уты сүнгән җәһәннәм» (1911) хикәясен алып карасак, темалары бер – мулла булырга әзерләнеп, шуңа ирешеп, гаилә корып, авыл халкына хезмәт итеп яшәүче дин әһеленең үз-үзеннән, тормыш рәвешеннән канәгать булмавы, югарырак омтылып та идеалларының челпәрәмә килүе белән очрашабыз. Гаяз Исхакыйның әсәре көндәлек итеп, бер шәхеснең үсеш юлын күрсәтү рәвешендә язылган. Ә Ибраһимовта бу шәхеснең ахыр дәрәҗәсе – мулла булып әверелгәч, үзендә ниндидер өзгәләнү, мәгънәсез тормыштан ризасызлык чоры әзер килеш бирелә, ә моңа ирешү юлы күрсәтелми. Мәгънәсез, мәсләксез тормышның җәһәннәмлеген күрсәтү Исхакыйда эчпошыргыч, җан өзгеч җил образы аша бирелсә, Ибраһимов исә шулай ук мәгънәсез эчпошыргыч яңгыр һәм җил образын куллана. Ибраһимов әсәрләрендә мулла тагын да зуррак газапларга дучар һәм аның эчке халәтен ачу өчен автор бик көчле дини-фәлсәфи образларны файдалана: «Исрафил өченче сурын өргәч, адәмнәр каберләреннән кубарылып чыгарылалар да туфрак өстендә утырырлар, ди. Мин дә шулай булдым. Мин чынлап та әхваль һәм язмыш колы икәнмен»[292]. Билгеле булганча һәм дини тәгълимат буенча, Аллаһы тәгалә җир белән күкләрне яратканнан соң, Сурны ярата. Сур – нурдан булган мөгез, аның киңлеге җир вә күк киңлеге кадәр. Исрафил фәрештә ул сурны авызына куйган хәлдә Аллаһының әмерен көтеп тора, ди. Исрафил фәрештә сурны өч мәртәбә өрәчәк икән. Беренчесе – җир өстендәге адәм

[292] Ибраһимов Галимҗан. Әсәрләр, сигез томда. – 4 том. – Казан, 1974. – Б. 126–127.

балаларын куркытыр өчен, икенчесе – сур тавышы белән үтереп бетерер өчен, өченчесе – кыямәт көнендә үлекләрне кабат терелтеп каберләреннән кубару өчен. Сурның тавышы җир-күкләрне җимерерлек көчле булачак икән[293]. (Мондый мәгълүмат Х.Мәхмүтовның «Язылмаган кануннар» дигән китабында, шулай ук дин китапларында китерелә.)

Димәк, Ибраһимов бу әсәр героеның идеаллары җимерелеп, киләчәкне караңгы итен күрү халәтен шушы кабердән кубарылган адәм хәле белән чагыштыра. Шушы заман укучысы өчен күп мәгънәне аңлата торган сурәт. Исхакый да, Ибраһимов та тәмуг, җәһәннәм дигән дини сурәтләрне дә хикәяләрендә бик тәэсирле итеп кулланалар. Шулай да, Ибраһимов героеның, романтик герой буларак, күңел газаплары шушы образлар ярдәмендә калкурак, әрнүлерәк булып укучыга ирешәләр. Бу образ сюжет тукымасына бик табигый булып үрелә. Кайбер очракта исә дини сюжетларны Ибраһимов эчтәлекне мавыктыргыч итү өчен дә файдалана. Аның «Диңгездә» (1911) дигән хикәясендә тар, таш коймалар чолгаган шәһәр кысаларыннан романтик каһарман киңлекләргә, диңгезнең иксез-чиксез иңлегенә омтыла. Гали хәяткә чума. Рәхәт халәтне диңгездә җил-давыл кузгалып боза, сәяхәтчеләрне һәлакәткә этәрә. Шунда каһарман Габдулла хаҗи риваятен ишетә. Аны хаҗдан корабка утырып кайтканда балыкка корбан итәләр. Чөнки ул корабны җибәрми тора. Габдулла хаҗи Юныс пәйгамбәр язмышына дучар була, диелә бу риваятьтә. Юныс пәйгамбәр Коръәндә телгә алына, аның турында сүрә бар, ә Н.Рабгузи «Кыйссасел-әнбия»дә (XIV гасыр) аның тарихын бәян итә: Аллаһы тәгалә, бер шиге өчен, Юныс пәйгамбәргә җәза җибәрә, корабта йөзеп барганда, Зәлүха исемле балыктан йоттыра. Ахырдан барлык җан ияләре, балыклар ялварып, аны коткаралар. Габдулла хаҗи язмышын хикәяләгәндә Ибраһимов әнә шулай Юныс пәйгамбәр язмышын искә төшерә, һичшиксез, бу

[293] Мәхмүтов Хуҗи. Язылмаган кануннар. – Казан, 1995. – б.117.

сюжет анық дин тарихын тирән белүеннән килә. Сюжет хикәягә кинәтрәк килеп керә һәм, романтиклар ярата торган, гадәттән тыш вазгыятьне тагын да киеренкерәк итеп тасвирларга ярдәм итә. Габдулла Тукай да 1908 елда язган «Милләтчеләр» дигән шигырендә шушы ук дини сюжетка ишарә ясый. Бата торган көймә, йота торган балык бу шигырьдә символлар булып күзаллана:

Лябөд (чарасыз) сиңа терлер өчен корбан кирәк

Җитми мыр-мыр хәтем – чын, саф Коръән кирәк;
Көймә бата; йота торган балык өчен

Фида булган мөрәүвәтле бер җан кирәк[294]

(«Милләтчеләр», 1908)

Күренгәнчә, гасыр башы татар язучылары, тәнкыйть утларын чәчкәндә дә, халыкны саф Коръәнгә, саф дингә өндәүне максат итеп куйганнар.

Ибраһимовның башлангыч чор иҗатына хас булганча, аерым дин әһелләрен тәнкыйтьләү, аларны еш кына тискәре образ итеп күрсәтү XX гасыр башы әдәбиятында еш очрый торган сюжет. Бигрәк тә тәнкыйди реализм әдипләре рәтенә кергән язучыларда. Андый образлар Тукайда да, Исхакыйда да, Әмирханда да, Ибраһимовта да бар. Әмма ләкин аерым дин әһелләренең кайбер тиешсез сыйфатларын, начар гамәлләрен күрсәтү язучыларның бер үк вакытта ислам диненә, тулаем алганда ихтирамын киметми дә, иляһиятне бөекләүгә комачауламый да. Үтә тискәре образны без Ибраһимовның «Карак мулла» (1911) хикәясендә дә очратабыз. Әмма бу әсәрдә шушы адәмнең гамәлләре татар авылы өчен, дин әһеле өчен гайре табигый булуын автор үзе дә белә һәм шулай икәнен тасвирлый да. Хикәянең ахыры да шуны күрсәтә: бу мулланы тирә-як авыллар дәррәү рәвештә имзалар җыеп, Якутскига сөргенгә озаталар. Язучының бу чор иҗаты турында фикер йөрткәндә академик М.Х.Хәсәновның Ибраһимовның хикәяләренә һәм «Яшь йөрәкләр» романына

[294] Тукай Габдулла. Әсәрләр: 4 томда. – 1 том. – Казан, 1975. – 299 б.

карата әйтелгән «Аларга романтизмның катнашы зур»[295] дигән сүзләрен искә алырга кирәк. Романтик әсәрләр буларак күзаллаганда, аларның арсеналында, әдәби алымнар белән беррәттән, романтизмга хас гадәттән тыш ситуацияләр, образлар арасында ислам дөньясыннан алынган дини легендалар яисә аңа нисбәтән тасвирланган романтик образлар да бар. Алар романтик геройның чынбарлык белән каршылыгын күрсәтүгә хезмәт итә, эзләнүләрен, омтылышларын чагылдыра.

Шундый геройларның берсе – Ибраһимовның «Көтүчеләр» (1913) хикәясенең төп каһарманы Вахит. Ул – һичшиксез романтик герой. Аның әтисе белән әнисенең ниндидер серле мәхәббәте, алпавыт кызы булган әнисенең рөхсәтсез кияүгә чыгып Вахитны тудыруы һәм үлеме – романтикларга хас алымнар. Аның рус кызына өйләнеп, гаилә корып, чит-ят дөньяга китүен, хәтта рус сәнгатькәрләренең рәсемнәрендә күргән Гайса пәйгамбәргә шәфкатьлелек иляһие итеп табынуын да романтик алымнар дип кабул итәргә була. Әмма Ибраһимов бу очракта уңай герой итеп бирергә тырышса да, объектив рәвештә герой уңай килеп чыкмый. Чөнки әтисе кайдадыр ул яратмаган авыл кешеләре тәрбиясендә яши, ә Вахит үз милли даирәсеннән, мәдәниятеннән, диненнән читләшеп, әтисенә һич ярдәм итә алмыйча, коры газаплануда, бөтен дөньяны гаепләүдә:

«...Адәмнәрнең бәхете, сәгадәте турында уйлаучы пигәмбәрләр, сез, алланың илчеләре Мусалар, Гайсәләр, Мөхәммәдләр! Каберләрегездән торыгыз да, минә шушы 70 яшьлек картның, тәхкыйрь ителеп, абзарга ташланган үлек гәүдәсе алдында җавап бирегез!»[296]

Вахит галимнәрне, философларны, шагыйрьләрне дә җавапка чакыра. Әйе, бар гавам җаваплы, Вахит үзе читтә кала. Ибраһимов аның бу адымына

[295] Хәсәнов Мансур. Галимҗан Ибраһимов. – Казан, 1964. – 61 б.
[296] Ибраһимов Галимҗан. Әсәрләр. – 1 том. – б. 187.

бәя бирми, тик әтисенең үлемен хәбәр итеп җәзалый. Ләкин аның башка бер әсәрендә дә үзенең милли асылын югалткан уңай каһарман юк.

Коръәнгә, саф дингә өндәгән язучыларның иҗатында аерым дин әһелләренең гамәлләре еш кына тәнкыйть утына тотыла. Ибраһимов әсәрләрендә дә алар уңай сыйфатта бик сирәк гәүдәләнә. «Йөз ел элек» дигән хикәясендә ике яшь кешене нахак бәла ягып, хәзрәт рөхсәте белән җәзалау, «Уты сүнгән җәһәннәмдә» – идеаллары җимерелеп, буш гомер өстерәүче мулла, «Татар хатыны ниләр күрми» дигән повестендә кайнанасы, ире тарафыннан газапланган Гөлбануны яклый алмаган куркак мулла, һ.б. – күренгәнчә, революциягә хәтле иҗатында дин әһелләре шактый еш тасвирлана, һәм алар тискәре сыйфатта бирелә. Ә инде «Яшь йөрәкләр» романында мулла Җәләл образы аерата истә калырлык. Көчле, акыллы, экстравагантлы, сүзне дә, эшне дә булдыра торган шәхес укучының игътибарын бик нык җәлеп итә... Көчле хисләр, теләкләр, омтылышлар кайный бу кешедә. Ул барыннан да бигрәк данга, шөһрәткә омтыла, улларын зур дин әһелләре итеп күрергә тели, тирә-юньдә данлыклы чабышкылар үстереп, беренче буласы килә, я зур мәҗлесләр уздырып, зур кешеләрне сыйлап барысын да таң калдыра. Әмма уллары үз юллары белән китә, чабышкылар да сабантуйда беренчелекне алмый. Җәләл, үз дигәне булмагач, икенче якка ташлана. Муллага тиешсез гамәлләр кыла, эчә, Указын югалта, шуннан аңга килеп, хаҗга барырга була һәм китеп югала. Ибраһимовның исә, аерым шәхесләрне тәнкыйть итсә дә, беренче чор иҗатында дингә ихтирамы эзлекле рәвештә сизелә. «Яшь йөрәкләр»дә Зыяны озатканда үтәгән сәфәр догасын Ибраһимов бик хисле итеп сурәтли:

«...һичкем һичбер төрле тавыш чыгармый, һәммәсенең йөзе мөтәәссир, күпләрнең күзендә яшь ялтырый; һәммәсе китәсе мөсафир хакында олуг

тәңредән теләк телиләр, күңелдән дога кыйлалар иде»[297]. Догадагы кешеләрнең инану халәте бик нечкә сиземләнгән. Моны бу халәт белән таныш булган кеше генә яза ала.

Кыска гына анализ барышында да Ибрагимовның дингә карашы шактый катлаулы, еш кына каршылыклы булуы күренә, әмма иҗатының башлангыч чорында да, совет чорында да (дингә карашы инде шактый тискәре төсмерләр алса да) ул исламның халыклар тарихындагы бөек ролен кат-кат ассызыклап күрсәтә: «Сәяси куәт белән гыйлем вә мәдәниятнең һәр икесенә ия булган тарихи милләтләрдән берсе – урта гасырлардагы ислам мәдәниятедер»[298].

Сораулар

1. Галимҗан Ибраһимовның исламга багышланган нинди хезмәтен беләсез?
2. Анда исламның бөек роле ничек күрсәтелә?
3. Иске тормышка яшь язучының мөнәсәбәте ничек?
4. Башка язучылар белән бу мәсьәләдә уртаклыгы бармы?
5. Мулла булып яшәүгә карашы ничек? Хикәяләрен искә алыгыз.
6. Геройның идеаллары җимерелүне ул Корьәннән нинди образ алып чагыштыра?
7. Тәнкыйть утын чәчкән гасыр башы язучылары алга нинди максат куялар? (саф дингә өндәү)
8. Аерым әсәрләрендә кайбер дин әһелләренең тискәре образлары бар.

   Язучының аларга карашы ничек?

[297] Ибраһимов Галимҗан. – 2 том. – 1975. – 236 б.
[298] Ибраһимов Галимҗан. Борынгы ислам мәдәнияте // Мирас. – 1993. – № 12. – Б. 96.

§ 5. Габдулла Тукай иҗатында дини фольклор күренеше XIX гасыр башында шагыйрьләрнең иң бөеге Габдулла Тукай (1886– 1913). Аның иҗаты зур галимнәр тарафыннан тикшерелгән, өйрәнелгән.

Галимнәрдән бик азы гына аны игътибарсыз калдыра. Әмма Тукай – Галәм, Космос һәм аны төшенәсе дә төшенәсе бар әле. Төрле яклап өйрәнелгән иҗатының бер кырые кителеп калган сыман. Тукай иҗатындагы дини мотивларга, фольклорга багышланган хезмәтләр бик аз. Димәк, алда әле аны аңлау юлында зур тикшеренүләр таләп ителә. Без шуңа кечкенә генә өлеш кертергә тырышабыз.

Тукай һәм дин, фольклор турында язганда, балачагын искә алырга кирәк. Ул кадими мәдрәсәдә укып, традицион дини белем ала. Аның әсәрләрендә истәлекләрендә, публицистикасында мәдрәсә тормышын, уку китапларын, дини әсәрләргә, сурәтләргә ишарәләрен күрәбез.

Г.Тукай башлангыч белемне Кырлай мәдрәсәсендә ала, Уральскийда дәвам итә. Мәдрәсәдәге уку-укыту торышын, торып уку шартларын ул тирәнтен белә һәм шигырьләрендә бик еш тасвирлый. Аның җитди һәм сатирик характердагы күп кенә шигырьләре шәкертләр тормышына багышланган.

Торгынлыкка, наданлыкка, руханиларның җәмгыятьне артка тартуына иң кискен каршы чыккан язучылар мулла гаиләсендә туып үсәләр, мулла булырга әзерлек үтәләр. Әйтеп үтелгәнчә, алар арасында Гаяз Исхакый, Галимҗан Ибраһимов, Габдулла Тукай кебек шәхесләр бар. Җәмгыятькә кискен борылыш кирәген, мәдрәсәләрнең яшьләргә заманча тәрбия, белем бирмәгәнен аңлаган бу зирәк, талантлы яшьләр «халыкның көтүчеләре» (Г.Ибраһимов) булырга омтылалар. Мәгърифәтче язучыларның иң алдынгы фикерләренә алар үткен тәнкыйди фикер, яңа идеяләр өстиләр.

Габдулла Тукай бөек шагыйрьлеккә юлны мәдрәсәдә башлый, анда урта гасыр әдипләренең әсәрләре белән таныша. Бу турыда шагыйрь болай яза: «Мин мәдрәсәдә «Һәфтияк» иҗеген вә сүрәсен бик тиз белгәч, «Бәдәвам», «Кисекбаш»ларга кердем». Тагын балачак хәтирәләреннән өзек: «Бервакыт көз көне, өйләдән соң, әти белән әни ындырда иде (Кырлайда чагы), мин тәрәзә төбендә «Рисаләи Газизә» (Т.Ялчыгол әсәре) укып утыра идем...»[299] Шагыйрь көнчыгышның классик әсәрләрен мавыгып укыган. Аларның эчтәлегенә, ритмнарына ияреүен беренче чор шигырьләрендә шагыйрь ап-ачык әйтеп китә. «Дустларга бер сүз» (1905) дип аталган шигырендә Тукай болай ди:

Менә дустлар, мин сезләргә бер сүз сөйлим,
«Юсеф-Ягъкуб китабы»ның көен көйлим.[300]

«Юсеф-Ягъкуб китабы» дип Кол Гали поэмасының халыклашкан версиясен әйтәләр. Биредә ул шушы поэманың рифмасына ияреп, имди дип бара. Шул ук 1905 елда басылган «Хөррият хакында» дигән шигырендә ул «Бакырган» китабындагы шигырь рифмасын «тидия» дигән сүзгә яраклаштыра. Сүз составы да шәкертләр сүзлегеннән алынган:

Күп яшь егетләр үлде,
Мәетләр дөнья тулды,
Намнары бакый булды Та
кыямәт тидия.

Тагын бер шигыре «Хәтирәи Бакырган» дип атала.

Тукай иске формаларга яңа эчтәлек сала, хөррияткә дан җырлый.

---

[299] Тукай Габдулла. Әсәрләр: Дүрт томда, т. 4. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – Б. 22–23.

[300] Шунда ук, 1 т.- Казан: Таткитнәшр, 1975. – Б. 26.

Дөрес, яшь шагыйрь 1905 елгы 17 октябрь манифестына идеалистик караштa, ул чынлыкта да ул хөррият китерер дип ышана. «Иттифак (берләшү) хакында» (1905) дигән шигырен дә «бәдәвам» дигән сүз белән төзекләндерә:

Күрдең патша хәзрәтен,
Җуйды халык хәсрәтен;
Күргәч фетнә кәсрәтен.[301]
Киңлек бирде, бәдәвам*.

Шагыйрь үзенең фикерләрен күнелгән, таныш көйгә салып, гавамга белдерә.

Тукайның шәкертләрнең авыр хәлен тасвирлаган шигырьләре шәкерт садалары белән аваздаш. Садаларның авторлары да билгеле, алар Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенең алдынгы шәкертләре Гарифҗан Мостафин, Муллахмәт Бәдигый, Вәсим Солтановлар. Алар беренче һәм икенче садаларны язган шәхесләр, 1907 елда Оренбургта «Шәкерт садалары» дигән исем белән бер җыентык басылып чыга. Әмма ул полиция кулына эләгә һәм юк ителә.[302]

Тукайның «Мәдрәсәдән чыккан шәкертләр ни диләр» (1907) дигән шигыре бик караңгы төсләрдә язылган. Соңгы юлларда гына аның соңрак лозунгка әйләнгән фикерләре шәкертләрне алга өнди:

Әйдә халыкка хезмәткә,
Хезмәт эчендә йөзмәккә;
Бу юлда һәртөрле хурлыкка,
Зорлыкларга[303] түзмәккә![304]

---

[301] Кәсрәт – күплек.

* Бәдәвам – дәвамлы рәвештә, һаман, өзлексез

[302] Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – Б. 399.

[303] Зорлыклар – авырлыклар.

[304] Тукай Габдулла. Әсәрләр, дүрт томда, т. 1. – Казан, 1975. – Б. 72.

Садалар чагыштырмача күтәренке рухта язылган:

Уян, шәкерт, башың күтәр,
Күп йокладың инде, җитәр,
Гайрәт берлә, шәүкәт [305] берлән
Ислах[306] дигән флаг күтәр[307].

Садалар күбесе укуга, бердәмлеккә өндиләр. Кайберләрендә ачыктаначык иске кадим укуларга каршы сүзләр бар, мәс., «Вакыт җитте», дигән әсәрдә:

Иҗек-миҗек, «Кисекбаш»тан туйдык инде,
Искелекне җилкәбездән суйдык инде,
Тәбәрәкне тәгәрәтеп гүргә аны
Ясыйн белән бастырып куйдык.[308]

Биредә шәкертләр, яңалыкка йөз тотып, уку китабы булган «Кисекбаш»ны да, Коръәннән «Тәбәрак» («Әл мөлек») сүрәсен, «Ясин» сүрәсен дә кабул итмиләр. Аларда яшьлек максимализмы бик көчле.

«Тырышаек без, шәкертләр» дигән садада Тукайча фикерләү бар:

Милләт хезмәт көтә бездән
Төшсен бурыч үзебездән,
Файда юктыр коры сүздән –
Тырышаек без, шәкертләр![309]

---

[305] Шәүкәт – бөеклек.

[306] Ислах – реформа, яңарыш.

[307] Тарихи һәм лирик җырлар. Б. 102.
[308] Тарихи һәм лирик җырлар, б. 106.

[309] Шунда ук, б. 107.

Тукай таныш мотивларны иҗатының башлангыч чорында ук сатирик планда файдалана башлый. Аның очлы каләменнән гаделсез адәмнәр, саран байлар, комсыз, надан муллалар һич тә котыла алмый.

Классик дини әсәрләр инде аның сатирасы өчен бер чара булып әвереләләр.

Г.Тукай «Бакырган» китабыннан бик мул файдалана. 12 нче гасырдан бирле халык яратып укыган, мәдрәсәләрдә уку китабы булып йөргән әсәр Тукайга бик бай кулланма була. Ул аның ритм, рифма һәм бигрәк тә рефрен кабатлауларын үткен сатирасы өчен куллана. Атаклы «Тотса мәскәүләр якаң» дигән шигыре дә «Бакырган» китабына нисбәтле язылган. Тукай бу шигырен «Яшен»дә 1908 елда бастырганда, аны «Бакырганидан» дип куйган. Аның авторы Ходадат дигән шагыйрь булып, әсәрләре шушы китапка кергән.

«Бакырганда»:

Нә кылырсың, мескен адәм, Тотса

Газраил якаң?

Ничек җавабы бирерсең,
Тотса Газраил якаң?[310]

Дәһшәтле Газраил сурәтен Тукай, гадәтенчә, дөньяви сурәт белән алмаштыра:

Ни кыйлырсың, хаҗи абзам, йотса мәскәүләр якаң?

Как ты будешь отвечать там, тотса мәскәүләр якаң?[311]

Суфилар яратып кулланган «вафасыз, ялганчы дөнья» сурәте дә сатира чарасына әйләнә. Аның «Дөнья бу, йа» (1906) дигән шигыре традицион башлана:

---

[310] Бакырган китабы. – Казан: Таткитнәшр, 2000. – Б. 107.

[311] Тукай Габдулла. т. 1, б. 171.

«И күңел, бил баглама, күпне кичергән дөньядыр

Бу тәдавел[312] ширбәтен халыкка эчергән дөньядыр»[313].

Дөнья сурәтен бик күп борынгы суфи шагыйрьләр файдаланалар, алар дөньядан ваз кичү, Алла1ы тарафына күчү турында хыялланганнар.

«Бакырган» китабында XVI гасыр шагыйре Кол Шәрифнең «Дөньядыр бу» дигән шигыренә охшаш юллар бар[314]. Ул «тәдавел» сүзе урынына «үлем» дигән сүзне кулланган. Әсәр үз эченә суфичыл карашларын алган. Бу дөньяда бер кеше дә бакый калмас, диелә дәвамында.

Тукайның шигыре исә бөтенләй башка тонда, башка дөньяны күзаллый. Үтә җитди дини әсәрләрне пародия өчен куллану беренче тапкыр Тукай иҗатында барлыкка килә. Татар язучыларыннан беренче булып Тукай гына моңа батырчылык иткән, чөнки аның бөек максаты – торгынлыкны бетерү, хөррияткә омтылу, искергән әсәрләрнең йогынтысын, көлке итеп, киметү.

«Бакырган» әсәре Тукайның бик күп сатирик рухта язылган шигырьләренең чишмәбашы булып тора. «Мактанышу» дигән шигырендә Тукай «Бакырган»ның вәзененә, шәкеленә охшатып, сарказм белән байларны, акча өчен генә дин юлында йөргән ишаннарны камчылый.

Чагыштыру Тукайның чыганакны бик оста файдаланганын күрсәтә:

«Бакырган»:

Оҗмах – тәмуг үкешер,

---

[312] Тәдавел – үзгәрү эчемлеге.

[313] Габдулла Тукай. Әсәрләр, т. 1. Б. 55.

[314] Бакырган китабы. – Казан: Таткитнәшр, 2000. – Б. 82.

Үкешмәктә мәгънә бар; Тәмуг

әйтер: «Мән – баймын, Мәндә

фәргун һаман бар[315].

Тукай:

Ишан, ишәк өкешер,

Өкешмәктә мәгънә бар. Ишәк

әйтер: «Мин баймын, Миндә

нукта, җөгән бар[316].

«Бакырган»дагы сюжет-персонажлар пародия өчен бик кулай булып чыга.

Торгынлыкны, руханиларны, комсыз ишаннарны сатира утына тоткан шагыйрь шул ук вакытта диннең сафлыгы өчен туктаусыз көрәш алып бара. Аны атеист, я алласыз итеп күрсәтү хакыйкатькә хилафлык булыр иде. Ул милләтне саклап калу өчен корбаннар кирәклеген дә, дин кирәклеген дә тәкърарлый, татар халкына мөрәҗәгать итә:

Лябөд (чарасыз) сиңа терлер өчен корбан кирәк,

Җитми мыр-мыр хәтем – чын, саф Коръан кирәк;

Көймә бата; йота торган балык өчен

Фида булган мөрәүвәтле[317] бер җан кирәк.[318]

(«Милләтчеләр», 1908)

Гасыр башындагы революция, реакция, сугышлар халыкта борчулы халәт тудыра. Шагыйрьләр нечкә күңел кыллары белән бу шомлануларны сиземлиләр һәм әсәрләрендә чагылдыралар. Милләтне кораб белән чагыштыру

---

[315] Бакырган китабы, Б. 290.

[316] Тукай Габдулла. т. 1, б. 258.

[317] Мөрәүвәтле – үз-үзен кызганмаучы.

[318] Тукай Габдулла, т. 1, б. 215.

һәм аны упкынга тартучы көч барлыгы турында шагыйрь Дәрдмәнд «Кораб» дигән шигырендә искәртә, шомлана:

... Ил корабын җил сөрә,
Кайсы юллар, нинди упкын
Тарта безне җан сорап?![319]

Борынгы легендалардан билгеле булганча, диңгездә кораб кинәт туктагач, балыкка корбан итеп, кешене суга салганнар. Тукай шуны искә төшерә.

Тукай кайбер шигырьләрендә суфичыл терминологиягә дә мөрәҗәгать итә. «Алла гыйшкына» дигән шигырендә Тукай милләтне дуслыкка, мәгърифәткә, гыйлемгә, һөнәр өйрәнергә чакыра, Алла яратсын өчен, дип һәр шигъри юлында кабатлап килә. Таныш гыйбарәләр аша яңа фикер укучы күңеленә җиңелрәк үтеп керә, шагыйрь шуны истә тоткан.

Тәрке өлфәт илә милләт кәлде ушбу хәлә кая,
Гыйбрәт, и өммәт Мөхәммәд! Гыйбрәт алла гыйшкына[320].
(Дуслык булмау сәбәпле милләт шул хәлгә килде
Гыйбрәт ал, и Мөхәммәд өммәте! алла яратсын өчен).

Шагыйрь җирдәге, дөньядагы җәмгыятьтәге бозыклыкларны фаш итә. Дин сатып йөрүче аферистларны, сатлык буржуаз журналистларны тәнкыйть утына тота.

Аның чын йөрәктән чыккан әрнүе, нәфрәте «Алтынга каршы» (1907) дигән шигырендә яңгырый. Шагыйрь бөтен нәрсәне сатып алучы алтынны гаепли. Аллаһыга ялварып, мөнәҗәт әйтә:

---

[319] Дәрдмәнд. Исә җилләр. – Казан, Таткитнәшр, 1980. – Б. 36.

[320] Тукай Габдулла, т.1, б. 258

И тәгалә, җир йөзеннән алчы бу алтынны, ал!

Яндыручы бу мокаддәс җирне – бу ялкынны ал!

Куш мәләкләргә, җиһаныңны тазартсыннар иде.

Барча алтынны җыеп, дүзәхкә[321] атсыннар иде[322].

Сатлыклар өчен бу металл дин дә, тугърылык та шул, изге китаплар да шул, ди Тукай. Аллаһыга чын йөрәктән чыккан ялвару белән мөрәҗәгать итә, чөнки бүтән ярдәм итәрлек көч юклыгын күрә.

Тукай җәмгыятьтә, илдә булган вакыйгаларга, фаҗигаләргә мөнәсәбәтен һич кичекми игълан итеп бара. Ул атаклы суфи шагыйрьләрнең әсәрләрен куллана. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, фарсы суфи шагыйр Фәридәд-дин Гаттарның «Панднамә» исемле китабы татар халкында киң таралган, укылган. Галим Н.Ш.Хисамов Тукайның еш кына бу әсәргә мөрәҗәгать итүе турында яза. Мәсәлән, Тукайның антитезага корылган шигъри контрастларында Гаттарга иярү бар, ди[323]. Гаттарда андый алым еш очрый:

Беригә алтун табакида нан бирүр,

Бери нан тиб хәсрәтиндә җан бирүр.

Татар шагыйре «Көзге җилләр» (1911) дигән мәгълүм шигырендә шушы алым белән социаль контрастларны ачып бирә. 1911 елда Идел буенда ачлык башлана. Ач халыкның газаплары әсәрдә бик көчле эмоциональ алымнар белән тасвирлана:

Куйса монда корткалар төшкән тешен алтын белән,

Бер телем икмәк дип, анда назлы нечкә бил җылый!

[321] Дүзәх – тәмуг.

[322] Тукай Габдулла, т. 1. – Б. 103.

[323] Хисамов Нурмөхәммәт. Тукайны төшенү юлында. – Казан: Тарих, 2003. – Б. 21.

Суфи шагыйрь Гаттар әсәре Аллаһының кодрәтен күрсәтү өчен язылган. Г.Тукай исә бу шигыре белән халыкның искиткеч авыр хәләтен күрсәтә.

Тукай дине, милләтне саклау юлында язучының вазыйфасын тирәнтен аңлап яза һәм аның әһәмияте борынгы ислам дәверендә үк зур булган, ди.

Язучылар – диндә ныклыкка сәбәп, Ике
дөнья тәмугыннан котылуга чара.
Язучысыз язылдымы бу Коръән?
Язучысыз төзелдеме бу Форкан?[324]

Тукай бу юллар белән Коръәннең Аллаһы тарафыннан иңдерелүенә шик белдерми. Ул Мөхәммәд пәйгамбәр тарафыннан сөйләнгәннәрнең шулай ук язып баручысы булган дигән фикерне әйтә.

Шагыйрь диннең сафлыгы өчен даими көрәшә, аңа тап төшерүчеләр белән бөтен иҗаты буенча рәхимсез көрәш алып бара. Аның әсәрләрендә иң ямьсез, иң зыянлы, милләтне бетерүчеләр, мәҗүсиләр – ишаннар. «Мөритләр каберстанынннан бер аваз» (1908) дигән шигырендә Идел буендагы суфилар хәрәкәтенең ишаннар көчләвенә әверелүен шагыйрь гел караңгы буяулар белән тасвирлый:

Ишаннарны юлбашчы санаучы иярченнәре ахмак икән,
Безне туры юлга күндерүче Коръән икәндер, белмәдем[325].

Әсәрдә көчле алым бар – ишаннарны фаш итү сүзе инде үлгән бер суфи тарафыннан әйтелә.

Тукайда дини сурәтләргә, сюжетларга мөрәҗәгать итү сатирик әсәрләргә дә, лирик әсәрләргә дә хас. Лирик шигырьләрендә, сатирадан аерым буларак, шагыйрь сурәтләрне традицион мәгънәсендә тасвирлый. «Бер рәсемгә» дигән

[324] Тукай Габдулла, т. 1, б. 261.

[325] Тукай Габдулла, т. 1, б. 285.

шигырендә матур кызны ул көнчыгыш әдәбиятының, халык иҗатының диннән күчкән персонажлары белән чагыштыра. Бу чагыштырулар җир кызы файдасына була:

Күрсә яңлыш бу матур кызның фәкать рәсмен генә

Шөбһәсез, селтәр кулын Мәҗнүн үз Ләйләсенә.[326]

Шагыйрь чагыштыруларда кызны күкләргә чөя. Аны күрсә, Адәм үз Хаувасына игътибар итмәс иде, Һарут белән Марут юлдан язмас иде, Иблис исә кайтып баш ияр иде Алласына, ди.

Шагыйрь ислам изгеләре белән шактый иркен эш итә, бер җир кызының матурлык көче дөньяда бар нәрсәдән дә өстен булып чыга.

«Булмаса» (1908) дигән шигырендә классик поэзиядән килгән Ләйлә сурәте бар. Тукай биредә Иран суфи шагыйре Фәрид әд-дин Гаттар (1150–1230) фәлсәфәсенә таяна:

Бирмәде Ләйлә кеби мәхбубәгә дөнья бәһа;

Ул болай бер кыз гына – каршында Мәҗнүн булмаса.

Ф.Гаттарның «Мәснәви-и Мәгънәви» дигән әсәрендә «Хәлиф һәм Ләйлә» дип аталган притча бар. Хәлифкә Ләйләне күрсәтәләр, әмма ул Мәҗнүннең аны нигә шашып яратканын аңламый, чөнки Ләйләне искитәрлек матур дип санамый. Ләйлә исә – минем матурлыкны күрер өчен, син Мәҗнүн булырга һәм аның күзе белән карарга тиеш, ди.[327]

Тукайның икеюллыгы шәрекъ галименең фәлсәфәсен искиткеч осталык белән ачып бирә.

Тукай бик күп әсәрләре белән дингә һәм ислам пәйгамбәренә мәхәббәт тәрбияли. Мөхәммәд бине Габдулла (570–632) дөньяга мәшһүр дин вә

---

[326] Габдулла Тукай, т. 1, б. 178.

[327] Суфии. Восхождение к истине. – М.: Эксмо, 2007. – Б. 107.

иҗтимагый, сәяси һәм дәүләт эшлеклесе, Аллаһының дине Исламны бәндәләргә ирештерүче, Хакның колы, рәсүле-илчесе, пәйгамбәре һәм хәбибе буларак танылган бөек тарихи шәхес. Аның җитәкчелегендә ислам дине бөтен Гарәбстанга җәелдерелә, үлеменнән соң бөтен планетага тарала.

Тукай «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» (1907) дигән дәреслекхрестоматиясенә язган сүз башында үзенең шигырь вә мәкаләләрен «...бер төрле мәгълүм максат белән дәреж (бастырган) иткән идем», дип яза. Сүз башында мондый юллар бар: «...шигырь белән балада Аллаһе Тәгаләгә карата мәхәббәт уяту максаты; «Туган авыл» (1909) кеби шигырь белән пәйгамбәремезгә мәхәббәт хисе кузгату»... дип яза Тукай максаты турында[328].

Ходай шунда җан биргән, мин шунда туган,
Шунда әүвәл Коръән аятен укыган;
Шунда белдем рәсүлемез Мөхәммәтне,
Ничек михнәт, җәфа күргән, ничек торган[329].

Пәйгамбәрнең тормышына багышланган кыйссалардан шагыйрь үз иҗатына шактый эпизодлар кертә, могъҗизаларын тасвирлый.

Әйтергә кирәк, дини могҗизаларны ул еш кына үз заманы вакыйгаларын сатирик тасвирлау чарасы итеп куллана. Алардан аермалы буларак, «Мигъраҗ» (1910) дигән шигыре пәйгамбәрнең күккә ашуын бик җитди, ихтирам белән тасвирлый. Коръәндә «Мигъраҗ» (1910) дип аталган 17 нче сүрә бар. Анда Мөхәммәт (с.г.в.) пәйгамбәрнең Мәккәдәге Әл-хәрам мәчетеннән Иерусалимдагы әл-Акса мәчетенә фантастик ат – Буракка атланып ясаган төнге сәяхәте, Аллаһ белән сөйләшү өчен күккә ашкан көне – ләйләт әл-Мигъраҗ турында бәян ителә.

[328] Тукай Габдулла. Әсәрләр. Биш томда. т.4, Казан, 1985. – Б. 142-143.

[329] Тукай Габдулла. Әсәрләр, биш томда. т.2, Казан: Таткитнәшр, 1985. – Б. 51.

Тукай бөтен иҗатында дини-коръәни сурәтләрне бик мул куллана. «Мигъраҗ»да алар бигрәк тә күп – «Пырак» (Бурак), мәлякләр (фәрештәләр), Гарше, мөнкир һ.б. Үтә җитди тонда язылган әсәр пәйгамбәрнең Аллаһ каршында сәҗдәгә китүен сурәтли.

Күрде Алланы пәйгамбәр, сәҗдә кыйлды, баш иде;
Ушбу җир булды бөтен мәсҗедләрнең дә мәсҗете[330].

Тукайның дингә, дин әһелләренә карашы шактый төрле һәм катлаулы. Дин әһелләренең кире сыйфатларын ул үтә зәһәр тәнкыйть утына тотса, шул ук вакытта диннең сафлыгын җан ачысы белән таләп итә. Мөхәммәт (с.г.в.) пәйгамбәргә аның мөнәсәбәте һәрчак ихтирамлы. Ул аның бөек тарихи шәхес икәнен, дин тарихын өйрәнгән татар зыялысы буларак, әйбәт белгән.

«Кадер кич» (1911) дигән шигырен Тукай, мөселманнар өчен изге булган ай – рамазан аеның 26 көнендә Мөхәммәт пәйгамбәргә беренче тапкыр Коръән иңдерелә башлауга багышлаган. Бу аның тормышының мөһим эпизоды. Тукай шигырендә шушы көннең әһәмияте, изгелеге, теләкләр кабул булуы турында бик тәэсирле итеп бәян иткән.

Бу кадер кич елда бер кич – барча кичләр изгесе;
Сафланыр таптан бу кич мөэмин күңелләр көзгесе[331].

Корьәндә Кадер кичкә 97 нче сүрә багышланган.

Тукайның дингә, дини бәйрәмнәргә ихтирамы сизелә, аның Гает бәйрәмен котлап язган шигыре «Бәйрәм бүген» (1908) дип атала. Бу әсәр халылкның үз әсәре булып әверелгән, чөнки аны совет чорында дини әсәрләр юкка чыгарылгач та җырлап, сөйләп килделәр. Мәктәпләрдә Совет бәйрәмнәрендә дә башкардылар. Чөнки ул гимн ритмында яңгырый,

---

[330] Шунда ук, б. 114.

[331] Тукай Габдулла. Әсәрләр, биш томда, т. 2. – Б. 188.

күтәренке рух белән, шатлык белән тулышып тора: Бар күңеллек бөтен дөньяда Бар бер ямь бүген.

Нәрсәдән бу? – Мин беләм:

Бәйрәм бүген, бәйрәм бүген[332].

Соңгы юл һәр икеюллык саен кабатланып, якты хисләрне, бәйрәм атмосферасын көчәйтә.

Тукай Коръәнгә чын ихтирам белән һәм Иляһи сүзе дип карый, аның әсәрләрендә мондый мөнәсәбәте ачык чагыла. «Тәәссер» дигән шигыре дә моңа дәлил:

Әгәр янсам каты хәсрәт вә кайгының мин утында,

Укыйм тиз-тиз күңелдән бер гаҗаиб сүрә «Коръән»нән, –

Газаплар мәгънәви бер кул илән алынадыр җаннан

Ходайа! Син тыйган эшләр тәмам экътагъ вә әбтәр[333], дим;

Иям башым сәҗдәгә: «Аллаһе хак! Аллаһе әкбәр!» – дим[334].

Намаз укучының, сәҗдәгә баручы кешенең халәтен дини гамәлләрне үзе үтәгән кеше генә шулай нечкәләп аңлата ала. Бу әсәрләрнең күбесе атеизм хөкем сөргән совет чоры басмаларында дөнья күрмәде. Язучының 1975–1977 елларда басылып чыккан 4 томлык әсәрләре арасында «Тәәссер» юк. Чөнки Тукайның динчеләргә каршы көрәшен дингә каршы көрәш итеп күрсәтү атеистик тәрбиягә ярдәм итәргә тиеш иде.

Тукай иҗатын халкыбыз тарихында, рухи дөньясында зур урын тоткан ислам диненнән аерып алу дөрес булмас иде. Аның «ходай», «алла» дигән сүз булмаган шигырьләре дә бик сирәк. Дини, коръәни сурәтләр, бәйрәмнәр, гыйбарә-афоризмнар аның иҗатын нык сугарган. Ә пәйгамбәрнең иляһи

[332] Тукай Габдулла. Әсәрләр, дүрт томда. Т. 1. – Б. 193.
[333] Әкътагъ вә әбтәр – кирәксез һәм яраксыз.

[334] Тукай Габдулла. Сайланма әсәрләр. Ике томда, т. 1. – Казан, 2006. – Б. 90.

сурәте аның шигъри юлларында ачык әйтеп тә, яшерен ишарә белән сиздереп кенә дә еш очрый. Бу бөек сурәт Тукай өчен гел изге булып күңелендә яшәгән, шигъриятендә һаман яши. Аның сурәте «Пәйгамбәр» дигән шигырендә дә бар, җәя эчендә «Лермонтовтан үзгәртелгән» дип бирә.

«Лермонтовның «Пророк» шигырендә җәмгыять һәм шәхес, томана һәм консерватив тирәлек белән гали, игелекле җан – шагыйрь конфликты шул нигездә эшләнгән «Пәйгамбәр» әсәрендә аеруча кискенлек белән гәүдәләнгән»[335].

Тукайның шигырьләре халык күңеленә хуш килеп, аның иҗатында үз булып яңгыраган. Шигырьләренең ихлас, саф, моңлы юллары мөнәҗәт жанрын баеткан. «Өзелгән өмид» (1910) дигән шигыре бик күпләрне моң дәрьясына алып керә:

Очты дөнья читлегеннән тарсынып күңлем кошы, Шат
яратса да дөньяга ят яраткан раббысы.

Бу шигырен «Тәфтиләү» көенә халыкта җыр итеп башкаралар. Җанны кош рәвешендә күзаллау борынгы төрки шигърияткә үк барып тоташа, Кол Галинең «Кыйсса-и Йосыф»ында (XIII г.) һ.б. урта гасыр шагыйрьләрендә бар. Тукай поэма каһарманы Йосыф кебек үк, кабердә яткан әнисенә дәшә, күз яшен түгә:

Бар күңелләрдән җылы, йомшак синең кабрең ташы, –
Шунда тамсын күз яшемнең иң ачы һәм татлысы[336].

Бу шигъри юлларны лейтмотив итеп, халык шагыйрьләре бик күп мөнәҗәтләр иҗат иткән. Аларның исемнәре үк мотивлары турында сөйли: «Әнием кабере янында», «Их атам-анам булса», «Кайгы күлләренә төштем»,

---

[335] Хисамов Нурмөхәммәт. Тукайны төшенү юлында. – Казан: Тарих, 2003. – Б. 34.

[336] Тукай Габдулла, т. 5, б. 150.

«Үги бала зары», «Еглыйм каберең өстендә». Мондый әсәрләр күп санлы, аларда ятимнәрнең йөрәк әрнүе сыкрый. Чөнки ятимлек хәзер дә, йөз ел элек тә бик газаплы.

Ят, әни, кабереңдә ят, тик ятим углыңны күр,

Күр дә әйт: «Мондый дөньядан киткәнемә мең шөкер»[337].

Бу әсәрләргә кара гүр, кабер, туфрак, күз яше, мәрхәмәтсез дөнья кебек традицион сурәтләр хас. Ятимнәрнең моңын Тукай искиткеч шигъри югарылыкта, иң нечкә кылларга кагылып, аңлаткан.

Тукайның милли гимн булып әверелгән «Туган тел» (1909) исемле атаклы шигыре бар. Аны форумнарда, зур җыеннарда татарлар дәррәү аяк өсте калкып күз яше белән җырлыйлар. Соңгы ике юлы үзәк өзгеч, әмма өметле булып яңгырый:

И туган тел! Синдә булган иң элек кыйлган догам!

Ярлыкагыл дип үзем һәм әткәм-әнкәмне, ходам![338]

Тукайга рәхмәтен халык аңа багышлаган бәетләрендә әйтә, аның ятимлегенә, моң-зарына теләктәшлек белдерә:

Өч еллар буе сырхау яттым,

Бер хәлемне, бер хәлемне

Сорардай кеше юк,

Бер хәлемне, бер хәлемне Сорардай

кеше юк[339].

(«Тукайга бәет»)

«Шагыйрь Тукай бәете», «Тукай бәете» дигән әсәрләр халыктан язып алынган. Алар традицион башламга ия, Алла исеме белән башлана.

---

337 Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр, б.

338 Тукай Габдулла. Әсәрләр, биш томда, т. 2, б. 65.

339 Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр, б. 581.

Бисмиллаһи вә биллаһи Укыдык корбан гаетен. Без әйтәбез, сез тыңлагыз Тукай шагыйрь бәетен.

Бу әсәрдә дөньядан киткән шагыйрьгә карата «Тукай җаным, матур Тукай» дигән җылы сүзләр әйтелә. Бу әсәр авыл яшьләре тарафыннан иҗат ителгән. Ул татар авылларына хас булганча, фаҗиганең эзеннән үк язылган. Тукайның үлеме 1913 елның 2 апрелендә була. Бәет исә «Кояш» газетасының 1913 елгы 11 апрель санында басылып чыккан. Бу бәеттә халык җырларының традицион сурәтләре бик мул:

Алма бирдем – алмадың,
Тәңкә бирдем – сайладың.
Безнең матур дөньябызда
Ник ике-өч ел калмадың?[340]

Халык иҗатчылары Тукайның бөеклеген бик яхшы аңлап, югары мактау сүзләре әйтәләр, Галәмгә күтәрәләр. Бик аз вакыт эчендә дә

нык танытты ул үзен,
Белделәр барча галәмнәр
Тукайның әйткән сүзен.[341] **Сораулар**

1. Г.Тукайның лирик шигырьләрендә көнчыгыш әдәбиятыннан, диннән күчкән персонажлар бармы?
2. Шагыйрьнең кайсы әсәрләре дингә, пәйгамбәргә ихтирам тәрбияли?
3. Г.Тукай мәктәпләр өчен нинди дәреслекләр туплап чыгара?
4. Аның кайсы әсәрләрендә дини-коръәни сурәтләр күп чагыла?

---

340 Татар халык иҗаты. Бәетләр. – Казан: Таткитнәшр, 1983. – Б. 37.

341 Шунда ук, б. 38.

5. Тукайның халык күңеленә хуш килгән әсәрләре арасында иң популяр дип кайсын әйтергә була?
6. Халыкта гимн булып кайсы шигыре башкарыла?
7. Кончыгышның кайсы әдип-суфи шагыйрьләренә мөрәҗәгать итә?
8. Диннең сафлыгы өчен көрәше нәрсәдә чагыла?
9. Халык үзенең яраткан шагыйренә мөнәсәбәтен нинди әсәрдә белдерә?

§ 6. Шәйхзадә Бабич иҗатында мифлар һәм чынбарлык

Шәйхзадә Бабич (1895–1919) татар, башкорт әдәбиятларының күренекле шагыйре. Ул XIX гасырда революция дулкыннары күтәргән талантлы шәхес. Гражданнар сугышының канлы көннәрендә үзенең кыйбласыннан адашып, шәһит киткән фаҗига иясе. Аның кыска гомере (24 яшь) фронтларда, сугышларда үтсә дә, ул шактый бай иҗади мирас калдырган язучы, әсәрләре мең ярым битләр чамасы күләмендә барланган.

Шәйхзадә Мөхәммәтзакир углы Бабич 1895 елда Уфа губернасы Бөре өязе Әсән авылында мулла гаиләсендә туган, мәдрәсәдә укыган. Яшүсмер елларында казах арасында балалар укыткан. Соңрак Шәйхзадә Уфада «Галия» мәдрәсәсендә укый башлый, шигырьләр яза. Бу мәдрәсәдә ул Галимҗан Ибраһимовта уку бәхетенә ирешә. Бабичның фаҗигале үлеменнән соң Г.Ибраһимов үзенең укучысы, революционер шагыйрь турында, аның иҗатының үзенчәлекләрен ачыклап, бик хисле мәкалә яза. Бу мәкаләнең исеме үк авторның кайгы хисләрен аңлата, ул «Вакытсыз һәлак булды» дип исемләнгән.

Г.Ибраһимов мәкаләсен 1922 елда чыккан «Бабич шигырьләре» җыентыгына сүз башы итеп урнаштырган. Мәкаләдә шагыйрьнең иҗатына

тирән анализ ясалган. Ибраһимов аның иҗатындагы каршылыкларны ачкан һәм сәбәпләрен дә күрсәткән.

«Телдән, өслүбтән мөндәриҗә ягына килсәк тә, без шагыйрьнең бу иске савытларга яңа эчемлекләр тутыру хосусиятен күрәбез»[342]. Икенче бер урында ул Бабичның стиленә югары бәя бирә: «Бабич теле, өслүбе белән безнең әдәбият дөньябызда бөтенләй аерым бер урында тора»[343].

Ибраһимов хаклы рәвештә билгеләп үткәнчә, Бабич, татар әдәбиятының башка язучылары кебек үк, мәдрәсә дөньясыннан чыккан кеше.

Бабич үзенең әсәрләрендә, темасы өр-яңа булганда да, дини, китаби терминнарны мул куллана. Аның барлык әсәрләрендә диярлек гарәп сүзләре күп, саф халык телендә язылганнары сирәк.

Язучының мондый стиле Тукайның башлангыч чоры стиленә охшаш. Мәсәлән, аның «Мандолин» дигән шигыре өр-яңа темага язылган. Ш.Бабич әсәрендәге

«И үзәк өзгеч тавышлы
Моңлы, зарлы мандолин»...

дигән баштагы юллары Тукайның

«И мөкатдәс моңлы сазым!
Уйнадың син ник бик аз?»
(«Өзелгән өмид»)

дигән юллары белән аваздаш. Биредә шагыйрьнең Тукай әсәреннән импульс алганлыгын күреп була. Бабичта Тукайның йогынтысы һәрдаим сизелә.

---

[342] Ибраһимов Галимҗан. Әсәрләр, сигез томда, т. 5. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – Б. 318.

[343] Шунда ук, б. 316.

Авторда революцион рух, гыйсьянчылык бик көчле. Аның шигырьләрендә утлар балкый, каһарманның күкрәге көя, дөнья кабына, күңеле күкләргә оча («Бер минут», «Әйдә, күңелем...», «Теләк» һ.б.). Бу әсәрләрдә яшь шагыйрьнең тамырларында кайнар кан тибеше сизелә. Ул үзенә аждаха, гыйфритне табындыра, күкләргә – Айга, гарешкә менә. Шул ук вакытта шагыйрьнең беренче чор шигырьләрендә язучы укыган борынгы әдәбиятның, гарәби китапларның тәэсире нык сизелә. Суфиларда бик кире сыйфат саналган һәм кеше авызлыкларга тиеш булган нәфес турында Бабич аларча ук, суфичыл рухта хөкем йөретә:

Нәфес – шайтан бик явыз ул, һәр адәмне аздыра.
Аздыра торгач, наданнарны юлыннан яздыра.[344]
(«Кыйтга»)

Икенче бер шигырендә башкача сурәтләү дә бар, ул нәфесне үз иркенә куярга, ләкин вөждан җебе белән тышлауларга тәкъдим итә. Бабич үз иҗатында шәрекъ суфиларының традицион ялганчы, алдакчы дөнья сурәтенә мөрәҗәгать итә. Ул «Дөньяга» дип исемләнгән шигырь яза: Әй, дөнья, шашма, Юкны алдашма.

Синең хәлеңә
Мин бит бик ашна.
Беләм: син ялган, белеп алданам[345].

Бу әсәр, суфичыл әсәрләрдән аермалы буларак, яшәүгә гимн булып яңгырый. Аныңча, ялганчы дөнья үлемгә дучар итмичә, киресенчә, кешегә итагать итәргә (буйсынырга) тиеш. Болай кабул итү традицион сурәтне җимерә, бунтарь рухлы шәхесне өстен куя. Бу әсәрдә халык мөнәҗәтләре белән

---

[344] Бабич Шәйхзадә. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – Б. 28.
[345] Бабич Шәйхзадә, б. 41.

аваздашлык бар. «Алданмаек бу дөньяга» дигән мөнәҗәттә шулай ук ялганчы дөнья мотивы бар. Жанрга хас булганча, ул үлем, әҗәл темасына бәйле ачыла:

Иртә торып намаз укыйк, Шөкер

итик Аллаһыга.

Мәңгелек суын эчмәдек,

Алданмаек бу дөньяга.[346]

Бабичның дини фәлсәфәне кабул итүе бик үзенчәлекле. Таныш сурәтләр, чагыштырулар аның тулып ташыган күңел дәрьясын, яшьлек дәртен күрсәтүгә хезмәт итә. Икенче яктан, дөньяны тиз үзгәртеп булмаганлыктан хәсрәт ургый, чарасызлык туа.

Шәрекъ һәм татар әдәбиятында урын алган назыйрә традициясе Ш.Бабич иҗатында да урын алган. Дәрдемәндкә ияреп, Бабич аның бер әсәренә пародия яза. Аның бу назыйрәсе атаклы татар шагыйренең берничә юлыннан этәргеч алып язылган. Дәрдемәнд әсәренә үткәннәрне сагынуностальгия хисе хас. Татар шагыйренең «Үткән көннәр» дигән шигырендә мондый юллар бар:

Әй, кая ул көн ки бездә Шәп

торулар бар иде.

Әмма дошманнарда гамьнәр

Эч пошулар бар иде.[347]

Бабич аның лирик әсәренә пародия яза, ул сатирага әйләнә:

И кая ул көн, ки бездә шәп торулар бар иде,

Ду китереп дөньясын тик әйттерүләр бар иде.[348]

---

[346] Мөнәҗәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 154.

[347] Дәрдемәнд. Исә җилләр. – Казан: Таткитнәшр, 1980. – Б. 17.

[348] Бабич Шәйхзадә, б. 43.

Бабич бу пародиядә эчкечелекне кискен тәнкыйть итә, типтереп сәрхушка әйләнгән адәмнән зәһәр көлә. Аның әсәре «бер эчкеченең зары дип» атала. Шәйхзадә Бабич әсәрләренең Тукайның тәнкыйди әсәрләренә охшаш яклары бар. Бу беренче карашка гына шулай. Тукай кебек ул да дини тематикага мөрәҗәгать итә. Тукай кайвакыт дин әһелләрен иң әшәке рәвештә тасвирлый, мәс.:

Күзен йомган, муен бөккән,

башына чалма чорналган.

Кибән чалма кибәк башта:

ишан булган имеш хайван![349]

Шуңа да карамастан, Тукай диннең, исламның үзенә искиткеч ихтирам белән карый, бер генә әсәре дә дингә кара якмый.

Ш.Бабич өчен изге нәрсәләр юк дәрәҗәсендә. «Әллә алла, әллә иблис» дигән шигырендә ул күкләргә дә гаеп ташлый:

Күктә алла, җирдә иблис, мин малай.

Берсе: «Дин!» – дип, берсе: «Мин» – дип тарткалай.

Белмимен,

Әллә алла, әллә иблис алдалай?![350]

Дини тәрбия алган Бабичның дингә мөнәсәбәте үтә катлаулы. Ул аны себереп түгә, әмма ярдәмне аннан көтә. «Сугыш» дигән әсәрендә сугыш афәтен көчле тасвирлар белән күрсәтә. Яшь сабыйга мөрәҗәгать итеп, үсмәскә куша, чөнки җир тулы хәсрәт, газап. Бу афәттән котылу юлын пәйгамбәрдән көтә:

---

[349] Тукай Габдулла. Әсәрләр, биш томда. 2 том. – Казан, Таткитнәшр, 1985. – Б. 19.
[350] Бабич Шәйхзадә, б. 58.

Җирдә шайтан-падишах, фәрман бирә:

суй, кыр, кырыл!

Я, Мөхәммәт, кыл мәнфәгать, мәркәзеңнән

тор, терел![351]

Шәфәгатьне ул бары Мөхәммәд пәйгамбәрдән генә көтә.

Бабичның «Газазил» диеп исемләнгән зур поэмасы да дин тарихына кергән легендага пародия рәвешендә язылган. Әсәрдә төп образ булып дин дошманы саналган Корьәни персонаж – Газазил яисә Иблис тора. «Газәзил: «Гыйлемдә, гыйбадәттә миңа тиңдәш юк, әгәр Хак тәгалә хәлифәлекне миннән башка кешегә тапшырса, гыйбадәт кыйлмаячакмын», диде...

Иблиснең максаты – Адәм г-мнән хәерлерәк булу иде. Ул Адәмгә баш имәде һәм Газәзил исеменә күтәрелүдән иблис исеменә төшерелде. «Иблис» сүзенең мәгънәсе – Аллаһы рәхмәтеннән чыккан, өметсез дигәнне аңлата».[352]

Ш.Бабич поэмасының башлангыч өлешендә каһарманны шушы ук рухта тасвирлый. Иблис Аллаһы биргән оҗмахны, дәрәҗәләрне санламый:

«Шул рәвеш нигъмәткә шөкран итмәгәч, Тәңрегә,

мәгърурланып, баш бөкмәгәч»,[353]

ул оҗмахтан сөрелә. Шуның өчен аның рәвешен үзгәртеп, явыз кыяфәтле итәләр һәм аркасындагы скрипкасы белән җиргә аталар. Бабич кояшны иблисне җиргә атканда ясалган тишек, ди. Йолдызлар да мәләкләр тишкән тишекләр, имеш. Иблис куылгач, күктә бар фәрештәләр шатлана. Җирдә Иблис бер юаш гыйфриткә атлана, скрипкада уйнап, шайтаннарга баш булып, Каф тавына юнәлә. Алар очканда шайтан тавышына таулар тетри. Җирне,

---

[351] Бабич Шәйхзадә, б. 111.

[352] Кыйссасел-әнбия. Пәйгамбәрләр тарихы. – Казан: Дом печати, 2003. – Б. 17–19.

[353] Бабич Шәйхзадә, б. 75.

күкне дәһшәт ала. Иблис исә бер мизгелдә хур кызлары чыгарган матур көйне скрипкасында уйный, бар җиһан таң кала, ай, кояш нурларын сибә. Хур кызлары бик борчыла:

«Бездән откан көйне уйный, җен, – диләр.
Шундый көйләр аркасында ул каһәр
Бар адәмнәрне үзенә кол ясар!»[354]

Иблис, матур көйләр уйнап, халыкны алдый, үзен Газәзил дип атый, сакалыннан төкләр алып, халыкка ашата. Һәр кешегә шайтан төге кереп урнаша:

Нәфес шайтан кергәч, инсан дөньясы, Азды-тузды,
чыкты чиктән һәммәсе.

Иблис оҗмахтан бер боҗра урлаган, аның эчендә Абелхәят булган – мәңге суы. Шуны сизеп, кош булып, җиргә Җибрил төшә һәм боҗраны алып менеп китә. Боҗраны күкне уеп урнаштыралар, һәм ул Ай була. Иблис шайтаннарга үзенең куылу тарихын сөйли. Маңгаендагы мөһерен күрсәтеп, мактана. Аңа барысы кул чаба, шайтан иле шатлана. Иблис кешеләрне алдалаганын сөйли, эчләрендә хәзер шайтанлык бар, ди.

Иблис шайтаннарны җитәкләп, алдыннан җил-давыллар туздырып, Каф тавына алып китә. Иң кызыгы, Бабич биредә революцион җырларны китерә, аларны шайтани итә.

Кызларыннан марсельезлар җырлатып,
Гөрләшеп, чыңгылдатып, дөмбердәтеп, Киттеләр
Каф-тауны буйлап иңләтеп[355].

Бер шәһәргә барып кергәч, Иблис, кулына шешә тотып, балконга халык алдына чыга. Бу җәннәттән алган саф ширбәт икән, Иблис аңа төкерә һәм

[354] Шәйхзадә Бабич, б. 81.
[355] Шунда ук, б. 92.

иблисли, күлгә сала, бар халык чиләкләп эчә, котыра. Шуннан җеннәр «Абелхәят»не дә хәмерләргә телиләр, күккә менә башлыйлар. Мәләкләр, аларны күзәтеп, тишекләрдән таш атып үтерәләр. Бу йолдыз ату дип йөртелә башлый. Шагыйрь ярым сатирик әсәрен кисәтү сүзләре белән тәмамлый:

Җен вә шайтаннар, вә иблис әле дә бар,
Аздыралар, алдалыйлар әле дә алар.[356]

Күренгәнчә, Бабич бу поэмасында диннән халык иҗатына күчкән сурәтләрне актив куллана. Дәһшәтле Коръәни Иблис поэмада шулай ук оҗмахтан куыла, ул шулай ук уттан яралган. Әмма биредә иблис шактый мәзәк, бозык, азгын, хәтта хулиган рәвешендә күзаллана. Аның кешеләрне юлдан яздыручы төп коралы – музыка һәм хәмер. Биредә Коръән фикере гәүдәләнгән – хәмер ул шайтанга юл тоту.

Космик җисемнәрнең барлыкка килүе әсәрдә бик оригиналь сурәтләнә. Шагыйрь Ай, мәңге суы – Абелхәят салынган боҗра турында яза, ә йолдызлар атылу – мәләкләрнең җеннәргә таш атып, аларны үтерүе булып тасвирлана.

Әсәрнең революция еллары алдыннан, 1916 елда язылганын, әсәрдә җеннәрнең «Марсельеза»ны җырлап дөнья буенча атлаганын искә алсаң, шагыйрьнең революция шаукымын бик нечкә һәм алдан ук сизенгәнен күрәсең. Дөньяның асты өскә килүен һәм явыз көчләр тантана итүен икенче бик сизгер шагыйрь Дәрдмәнд тә шушы аллегорияләр аша тасвирлый.

Куанды ил, канат какты мәләкләр,
Шашып, аң-таң булып шайтан төкерде.[357]

Күренгәнчә, образлы фикерләү бу ике шагыйрьдә охшаш, алар вакыйгаларны дини-мифологик сурәтләр ярдәмендә тасвирлыйлар. Бу стереотиплар, ишарәләр гасыр башы укучысына вакыйгаларны аңлатуның иң

[356] Бабич Шәйхзадә, б. 95.
[357] Дәрдмәнд. Исә җилләр. – Казан: Таткитнәшр, 1980. – Б. 89.

ансат юлы. Чөнки шагыйрьләр дә, татар халкы да бу образларның диннән килгән мәгънәләрен, функцияләрен бер төрле аңлыйлар, Г.Ибраһимов язганча, шагыйрьгә иске савытларга яңа эчемлекләр тутыру хас. Бу һичшиксез шулай, ләкин яңа эчтәлек типик дини сурәтләр ярдәмендә ачыла. Чөнки илнең асты-өскә килеп, һәлакәткә баруын ул символлар ярдәмендә аңлата. Әйе, сатирик план биредә бик көчле үсеш алган, әмма моның аша шагыйрьнең борчулы, әрнүле уй-фикерләре чагылыш таба. Әсәрнең тәмаме бик оригиналь, Иблистән авторга телеграмма килеп төшә, ул аны юбилейга чакыра, атланып барырга бер гыйфритне дә җибәрә.

Гыйфрит – төрки-татар фольклорының популяр, әмма үзенчәлекле һәм каршылыклы персонажларының берсе, язмада беренче тапкыр Коръән Кәримнең «Нәмел» (Кырмыска) сүрәсендә телгә алына.[358] Фольклорда мәкерле, әмма әкият каһарманнарының боерыкларын берсүзсез һәм тиз арада үтәүче явыз зат.

Ш.Бабич гыйфритнең тиз үтәү сәләтен куллана, әмма персонажның асылын үзгәртә, аны юаш гыйфрит дип атый, чөнки ул Иблискә буйсына. Авторның укучысын реаль дөньяга кайтаруы бик кинәт һәм янә әкияти сурәтләр аша була.

Большевикларга кушылуны ул башка бер шигырендә шигъри юллар аша аңлаша:

Без кушылдык кызыл тарафына, Кызыл
безнең яклы булганга:
Азат Башкортстан җөмһүрлеген
Таныймын дип хуплап торганга.[359]

[358] Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2008. – Б. 296.
[359] Бабич Шәйхзадә, б. 137.

Язучы дутовчыларны фетнә салып йөргән шайтаннарга тиңли, фәрештә сыман кыланучы шайтаннар, дип атый, алар тиздән җәһәннәмгә китәрләр, ди. Аңына, фикерләвенә сеңгән дини образ-символлар Бабичка яңа чынбарлыкны күрсәтергә, дусны-дошманны халыкка аңлатырга да ярдәм итә.

«Габдулла әфәнде Тукаевка» дигән шигырен ул үзенә шигърияттә маяк булган татар шагыйренә багышлый, Тукайны «караңгы төндә яктырткан матур, ак тулган ай», ди.

«Тәсбих вә тәһлил итеп җырлап йөримен җырларын», дип Бабич шагыйрь әсәрләренең үзе өчен булган әһәмиятен күрсәтә. Аллаһыны бөекләү сүзләрен ул шагыйрьгә карата куллана. Мондый арттырып җибәрүләре аның революция шаукымына бирелүе һәм яшьлеге аркасында булса кирәк. Чөнки ул 24 яшьтә һәлак була.

Революцияне азгынлык өермәсе, шайтан туе итеп кабул итү рус шагыйрьләренә дә хас. XX гасырның атаклы рус шагыйре А.Блокта да андый мотивлар бар. Мәс. «Двенадцать» дигән поэмасында мылтыклы 12 солдат урам буйлап баралар. Алар өчен изге нәрсә калмаган:

Товарищ, винтовку держи, не трусь,
Пальнем пулей в святую Русь![1]

Каб[360]акларда эчү, сугышу; гаепсезләрне кызулык белән атып үтерү, халыктагы ачлык, ризасызлык реалистик планда тасвирлана. Яраткан кызын көнчелектән үтергән Петруха да революцион отряд белән бара:

Запирайте этажи,
Нынче будут грабежи.[361]

---

[360] Блок А.А. Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1988. – С. 538.

[361] Там же, с. 541.

Әмма Блокның поэмасы көчле критик тасвирдан соң, христиан морале кысаларында тәмамлана:

Так идут державным шагом –
В белом венчике из роз –
Впереди – Исус Христос[362].

Рус шагыйре Коткаручы сурәтен алга куя. Язучының Рәсәйне Коткаручыга тапшыруымы, әллә ул Рәсәйнең үзен корбанга китерү символымы – бу турыда рус әдәбиятында бәхәсләр һаман бара әле. Татар шагыйре дә түнтәрелеш алып килгән негатив гамәлләрне кабул итә алмый, аның сатирасы көчлерәк тәэсир ясый.

Шәйхзадә Бабичның иҗатында иске заман мотивлары белән яңа заман идея үзгәрешләре үрелеп бара. Алар кайвакыт бер-берсенә каршы да киләләр. Бигрәк тә язучының динне кабул итүендә, аның сурәт-мотивларын шигъриятендә куллануында бу нык сизелә. Дингә кискен каршы чыгып язганда да иҗатында исә ул аннан азат түгел, чөнки ул шул дини мөхиттә тәрбияләнгән, үскән, фикерләве шушы кысаларда гына була ала. Ул яңа заманның барлык мәрхәмәтсезлеген күрә, буталчык вакыйгаларны барыбер ахырынача кабул итә алмый. Ш.Бабичның талантлы әсәрләре татар әдәбиятында шушы заманның бик үзенчәлекле бер күренеше булып яши.

Сораулар

1. Ш.Бабичнең фаҗигале тормыш юлы.
2. Г.Ибраһимов аның иҗатына нинди бәя бирә?
3. Авторда нинди рух көчле?
4. Дини сурәтләр аның иҗатында ничек яңгырый?

[362] Там же. – С. 545.

5. Г.Тукайның дингә мөнәсәбәте Бабичның мөнәсәбәтеннән аерыламы?
6. Шагыйрьнең зур поэмасының исеме һәм эчтәлеге нинди?
7. Бабич Тукайга ихтирамын нинди шигырендә белдерә?

§ 7. Мәҗит Гафури шигъриятендә дини-мифологик мотивлар

XX гасыр башында татар әдәбияты чәчәк ата. 1905 ел революциясеннән соң яуланган сүз һәм матбугат иреге халык талантларына юл ача. Аларның исеме, иҗаты әдәбиятыбыз сәхифәләрен баета. Тормыштагы, сәясәттәге үзгәрешләр язучыларның офыкларын киңәйтә. Яңа тормышка юл алар иҗатында, еш кына, иске идеяләрне вату-җимерү төсендә бара. Бу бигрәк тә 1917 ел революциясеннән соңгы чор әдәбиятында күзәтелә. Шул ук вакытта яңа дөнья картинасын язучылар арасында дини образларга мөрәҗәгать итүчеләр дә була. Бу күренеш аеруча Ш. Бабич, М. Гафури, Һ. Такташ иҗатларына хас.

Революциягә, Беренче Бөтендөнья сугышына хәтле Мәҗит Гафури, Тукайга ияреп, надан, комсыз муллаларны фаш итә. «Сахибе кәрамәт» (1909), «Һәр фәнгә маһир мулла». (1909), «Хәзрәтләр бәянында» (1909) һ. б. әсәрләр шул рухта язылган.

Беренче Бөтендөнья сугышы башлангач, М. Гафуриның ачынып, күкләргә мөрәҗәгать итеп язган шигырьләре дөнья күрә. Шуларның иң көчлесе – «Юктырсың ла, Алла» (1915) дип исемләнгәне. Бу әсәр, беренче чиратта, җирдәге гаделсезлеккә каршы юнәлтелгән.

Яшь түктермәс идең кан аралаш,
Ишетер идең аһ-зарларын,

Күп кешеләр эчтән сызлап йөри, Бер
кызганыр идең аларны[363].

М. Гафуринең мондый шигырьләре турында үзе язган искәрмәсе бар: «Фитрәт заманы», «Кыямәт», «Юктырсың ла, Алла!» дигән шигырьләрем Аурупа сугышы башлангач язылганын укучыларның исләренә төшереп үтәм»[364]. Күренгәнчә, автор бу сүзләр белән Аллаһка кискен мөрәҗәгатен аклаган кебек була. «Кыямәт» шигыре, җирдә аккан кан өчен тәңре җәза бирер, дип тәмамлана.

Җитте шул көн, дөньяда усаллык итте кем дә кем, Тәңре
аларга җәза бирер, кыйлып тугры хөкем[365].

Революциядән соң М.Гафури динне, күп очракта, халыкны артта калдыручы, аның аңын сөремләүче фактор буларак тасвирлый. Бу аның иҗатында эзлекле рәвештә яктыртыла. «Яңа бәйрәм» дигән шигырендә (1918) язучы русның чиркәвен, яһүднең тәүратын, татарның азанын бетереп ташларга өнди. Чөнки төрле милләтләр *«яңа изге кәгъбәләрне тәваф итә»*, ди. «Аларның җырлары кешеләрне азатлыкка чакыра», ди[366]. Әсәр 1920 елның 7 ноябрь санында басылган, ул революцион бәйрәмне тәбрикләү булып яңгырый. Әмма язучы таныш сурәт, «Кәгъбә» сүзе белән яңа бәйрәмнең изгелеген аңлата.

[363] Гафури Мәҗит. Әсәрләр: Дүрт томда. – 1 т. / Мәҗит Гафури. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – Б. 352–353.

[364] Шунда ук, б. 325.

[365] Шунда ук, б. 326.

[366] Гафури Мәҗит. Әсәрләр, б. 66.

Дини сюжетлар һәм сурәтләр белән М. Гафури бик иркен эш итә. Ул аларның дини китапларда, халык иҗатында йөргән изге ореолын алып ташлый. Хәтта Аллаһ һәм Иблис образларының мәңгелек каршылыгын да үзенчә чагылдыра. «Күк җырлары» дигән шигыре Аллаһ белән Иблис бәхәсеннән башлана. Иблис Аллаһ әйткән бар нәрсәне инкяр итә һәм җәннәткә кызыкмавын әйтә, эшче кеше, шагыйрьнең алар турында сөйләгән җырларын ялган, дип атый[367].

«Безне күк җырлары» ялыктырды», ди, чүкеч җыры, күрек, машиналар җырын тыңларга куша.

Г. Ибраһимов, М. Гафуриның сайланма әсәрләренә язган рецензиясендә язучының искелек белән көрәшүен ассызыклый:

«Ул (1902) татар буржуазиясенең иске феодализм калдыкларына – иске, кадим Көнчыгыш караңгылыгына каршы көрәшенә катнашу белән башлый». М. Гафури шушы көрәштә иҗатының җитлеккән чорында да иске белән яңаны капма-каршы антитеза итеп куя. Мәсәлән, дини мифологиядән билгеле булган «ләүхелмәхфуз» тактасына параллельлар таба.

Иске «ләүхелмәхфуз» урынына
Үзебез «кызыл такта» куябыз.
Шул тактага эшче каһарманнар
Исемен берәм-берәм җыябыз.

Билгеле булганча, исламда ләүхелмәхфуз – язмыш тактасы дигән мәгънәдә йөри, ягъни кешеләрне дөньялыкта нинди язмыш көтүе, кешеләрнең ни эшләячәге турында алдан язылган такта.

367 Шунда ук, б. 116.

М. Гафури исә атаклы эшче-каһарманнарның исеме язылган кызыл тактаны, ләүхелмәхфузне ватып, аның урынына куярга чакыра. Аның шигъриятендә дини мифологик сурәтләр, персонажлар үзләренең иске мәгънәләрен җуялар. Мәсәлән: «Могҗиза һәм радио» (1928) дигән күпьюллык шигырендә ул радионы һәм Нух пәйгамбәр могҗизасын бер яссылыкка куя. Ходай Нух пәйгамбәрне халыкларны дингә өндәргә җибәрә. Нух пәйгамбәр Ходай әмерләрен җилгә сөйләгән, бөтендөнья халкы аны тыңлаган, әмма иман китермәгәннәр. Ходай, ачуланып, туфан китергән,

кешеләрне батырган. М. Гафури исә, «безгә Нухның көймә белән йөрүе кирәкми, радиодан һәркем үз тавышын теләгән җиргә ишеттерә» ди, техник прогресс хакында «иске могҗизаларның һәммәсен дә оныттырды инде фән сүзе», – дип яза. Искелек белән яңалык көрәшендә соңгысының – фәннең җиңүен чагылдыра.

Мәҗит Гафури борынгыдан изге саналган гадәт-йолалар, бәйрәмнәр белән дә бик иркен эш итә.

«Ак кәҗә» (1930) дигән шигырен ул корбан гаетенә багышлый. Халыкның дини гореф-гадәтләре ясалма тонда, фаҗигале һәм көлкеле характерда тасвирлана.

Ул шигырен кәҗәне кызганудан башлый. Хуҗа аны корбанга чала.

«Кыямәт көн булгач, кылдан нечкә
Кылычтан үткер» сыйрат күперен
сиңа атланып, кызу тәмуг аша тыпыр-
тыпыр чабып үтүен[368].

Тукайның дини бәйрәм уңаеннан язылган «Бәйрәм бүген» дигән әсәренең күтәренке рухы, шатлык хисе М. Гафури әсәрендә бөтенләй юк, эчтәлек ак кәҗәне кызгануга кайтып кала. «Сыйрат күпере», «тәмуг», «җәһәннәм» дигән дини сурәтләр үзләренең сакраль мәгънәсен бөтенләй югалткан. Шигырьдә дин «агу» дип атала, бу «религия – опиум для народа» дигән рәсми шигарьне хәтерләтә, ул шул заманча яңгырый:

[368] Гафури Мәҗит. Әсәрләр, б. 211.

Билгеле инде, сине бәйләп куйган хуҗаң

корбан итәр ... мин беләм.

Ул котырган бүген аңсызлыктан.

Агуланып кайткан дин белән[369].

Язучы «дин – агу» дип ачыктан-ачык әйтә.

Мәҗит Гафуринең ислам тарихын, ритуал йолаларын, образ- сурәтләрен яхшы белә. Бу бик табигый да, чөнки ул мәдрәсәдә укыган. Әмма ул шушы белемен динне тәнкыйтьләү өчен файдалана. Кайбер әсәрләре аеруча зәһәр сатира булып яңгырый. «Җәннәт көткәндә» (1931) дигән поэмасы шундый тонда язылган. Кибетче Сафаның тормышы мул, таза, Ходасына шөкер итеп яши. Кибеттән кайтып, шәрабны эчкәннән соң, җәннәтне уйлый башлый. «Сигез оҗмахның ул берәүсенә шиксез керәмен, дип беләйде». Сигез оҗмах, дип, шактый мөнәҗәтләр җитди тонда искә ала: Укы, дисәгез, укырмын, Күңелләрегез ачылсын.

Сигез оҗмах эчләрендә

Ризыкларыгыз сәчелсен[370].

Халык иҗатында йөргән бу сурәтне М. Гафури кибетченең хыялларына китереп кертә. Җәннәт үтә сатирик планда тасвирлана. Анда чиксез зур җимеш бакчалары бар. Очып йөргән кошлар, кабымлыкка (закускага) кирәк булгач, һавада пешеп, алдына төшәләр. Сафа ашап туюга, яңадан терелеп очып китәләр. Хур кызлары аңа шәрабне алтын бокалларга салып бирәләр. Мәҗит Гафури хур кызларыннан татар халкының популяр мәҗлес җырларын да җырлата:

---

[369] Гафури Мәҗит. Әсәрләр: Дүрт томда. 1 т. Б. 238.

[370] Шунда ук, б. 238.

Ничек килдең син безгә Төшмәенчә

диңгезгә?

Кадерле кунак син безгә

Ни хөрмәт итик сезгә?[371]

Аның бу әсәре шуклык-шаянлыклар, шул ук вакытта зәһәр көлү белән тулган.

Хур кызлары «Баламишкин» көенә җырлый. Атланып йөрергә җәннәттә пыраклар бар. Ул исә, билгеле булганча, Мөхәммәд пәйгамбәрнең мигъраҗга атланып менгән аты. Мөнәҗәтләрдә бу сурәт бик еш кулланыла:

Рәсүлулла пыраклары,

Көмештәндер тояклары.

Ихлас белән гамәл кылыйк,

Без бит аның кунаклары[372].

М. Гафурида традицион сурәтләр кибетченең сәрхуш хыялларын фаш итә. Хур кызлары исә Сафа өчен өчәүләшеп тарткалаша башлый. Гыйльманнар официант булып йөгереп йөри.

Әсәрдә җәннәт сарайларының башында «кызыл фонарьлар яна». Хур кызлары шуның эчендә утыралар. Азгын сәүдәгәр җәннәтне дә үзенчә күз алдына китерә. Мәҗит Гафури таныш сурәтләр ярдәмендә аның әхлакый йөзен ача.

---

[371] Гафури Мәҗит. Әсәрләр: Дүрт томда. 1 т. Б. 257.
[372] Мөнәҗәтләр. – Казан: Иман, 2000. – Б. 143.

Дөрес, дини ышанулар, сурәтләр, ритуаллар биредә мәзәк өчен генә кулланыла. Мәсәлән, Сафага мондый җиңел бәхет изгелеге өчен бирелә. Ул Мөнкир-Нәнкирне дә күрми, Сират күперен дә узмый.

«Гамәл дәфтәренә» язылып барган
Һәр ел саен чалган корбаның,
Корбан итеп пешереп, мәҗелес ясап Укыттырган
һәрбер корбаның.
Безгә мәгълүм иде, аш артыннан
Җәннәт сорап дога кылганың,
Савап өмет итеп, тәһарәт алып
Йөрер өчен тоткан комганың[373].
«Гамәл дәфтәре», ягъни
«ләүхелмәхфуз» – язмыш тактасы.
Халык иҗатының мөнәҗәт жанрында
ул еш искә алына.

Сафаны Әсма исемле хур кызы сайлап ала. Алар әңгәмә коралар, Сафа шәраб эчә торгач, нык исерә, ямьсез тавыш белән җырлый. Шул чак зур гауга ишетелә, караса, танышы Мәхмүт бай хур кызлары һәм гыйльманнар белән талаша, аларга кизәнә. Аны яраткан хур кызы тыңламаган икән, биемәгән, ә бит дөньялыкта ул зур кеше булган, имеш. Шушы җирдә бу сатирик поэма тәмамлана, дәвамы аның басылмаган. Әсәрдә татар сәүдәгәрләре һәм байларының бозык гадәтләре ачы сатира утына тотылган.

---

[373] Гафури Мәҗит. Әсәрләр: Дүрт томда. – 1 т. – Б. 263.

Язучының шактый күп әсәрләрендә диннәргә карата тискәре караш үзгәрешсез кала. Гаять популяр «Эшче» операсының либреттосында да ул урын алган. Либреттода эшче Нигъмәт дини ышануларның аңсызлыктан килгәнен әйтә:

Көрәш ялкыннарын бастыруны Теләп
ялваралар Аллага.
Чиркәү белән корал беррәттән
Торып хезмәт итә патшага, Эшчеләрнең
каны акса да[374].

Шулай да, ислам дине тарихын яктыртуда М. Гафуриның үз өлеше бар. Аның 1912 елда Мөхәммәд пәйгамбәр турында җитди хезмәт язганы билгеле.

Сораулар

1. XX гасырдагы революцион үзгәрешләр татар әдәбиятына ничек тәэсир итә?
2. Язучылар иске идеяләргә ничек карыйлар?
3. Яңа дөнья картинасын ачуда иске дини сурәтләр ярдәм итәме?
4. Язучы М.Гафури муллаларга, күкләргә нәфрәтле сүзләр яза. Әмма сурәтләр яңамы соң?

[374] Гафури Мәҗит. Әсәрләр: Дүрт томда. – 1 т.. – Б. 530.

5. Кайсы язучы М.Гафуринең искелек белән көрәшен ассызыклый?
6. “Җәннәт көткәндә” поэмасы нинди рухта язылган?
7. М.Гафури бик популярлык казанган “Эшче” либреттосында диннәр турында нәрсә әйтә?
8. Әмма М.Гафурида пәйгамбәргә багышлап язган ихтирам тулы җитди әсәр дә бар.

ЙОМГАК

Хезмәттә татар әдәбиятының 800 еллык тарихында зур урын алган, мөһим роль уйнаган дини сюжетлар, жанрлар, мотив-сурәтләр барлана. Алар халык иҗаты әсәрләрен мул сугара, чөнки әдәбият-фольклор бәйләнешләре һәрдаим бер-берсен тулыландыруга, баетуга ярдәм итә. Бу күренешне объектив бәяләүнең әһәмияте гаять зур. Чөнки совет чоры әдәбиятчылары күзгә ташланып торган дин йогынтыларын инкяр иттеләр, я кимендә күрми, тикшерми үттеләр. Татар халкы Коръән белән кергән, күп гасырлар буе халыкка белем чыганагы булган гарәп язулы китапларны XX гасырда (20 нче еллардан соң) укый алмады, чөнки графика башта яңалифкә (латиница), соңрак кириллицага алмаштырылды. Искиткеч бай рухи хәзинә онытылуга йөз тотты. Совет чоры әдәбиятчылары урта гасыр әдәбиятыннан бик тырышып дөньяви мотивлар эзләү белән мәшгуль булдылар, хәтта мәҗбүр иделәр. Дөньяви дип тапкан әсәрләр игълан ителгән реаль дөньядан еш кына шактый ерак.

Әхмәт Ясәвидән башлап Тукайга, Бабичка хәтле язылган әсәрләрнең анализы моны бик ачык күрсәтә. Алардан аермалы булган мәгърифәтчел характердагы романнар XIX гасырның икенче яртысында гына иҗат ителә башлый. Поэзиядә дини символлардан читкә китү Кандалый иҗатында ук күзәтелә, ләкин алар шулай ук аның иҗатының шактый зур өлешен тәшкил итә.

Ясәвидә үк төп урын алган дини-суфичыл идеяләр, персонажлар, сурәтләр, мотивлар татар шагыйрьләренең иҗатында борынгыдан яшәп килә. Анализ күрсәткәнчә, урта гасыр язучыларының әсәрләре барысы да диярлек ислам рухы белән сугарылган. Татар әдәбиятында суфилар шигъриятенең тәэсире дә төрле формада, төрле дәрәҗәдә чагыла. Әхмәт Ясәви, Бакыргани, Аллаһияр Суфи кебек шагыйрьләр Урта Азиядә яшәп, Ясәвия, Нәкшбәндия

тарикатьләрен нигезләп, я аларның тугрылыклы әһелләре булып, бер Аллаһыга гына гашыйклыкны алга сөргәннәр, кабул иткәннәр, әсәрләре дә суфичыл, гашыйклык идеяләрен үстерүгә, җәелдерүгә хезмәт иткәннәр. Урта Идел буе татар шагыйрьләрендә бу идеяләр шулай ук чагылыш тапкан. Бары Кол Галинең иҗатына гына бу тәэсирләр үтеп кермәгән. Ул Коръән идеяләре белән тирәнтен сугарылган, аның персонажларына дан җырлый, суфичыл символика юк, бер Аллаһыны дөньяга белдерә, аның бөтен Көнчыгышны үз карамагына алганын сурәтли, исбатлый.

Урта гасырның атаклы төрки-татар шагыйрьләре Котб, С.Сараи, Х.Кятиб, Харәзмиләрдә, аннан соң килгән. Өмми Камал, Мөхәммәдьяр, Мәүла Колый, Кандалый, Каргалый, Һ.Салиховларда төрле дәрәҗәдә суфичылыкка мөрәҗәгать итү бар. Алар арасында Өмми Камал, Мөхәммәдьяр, Кол Шәрифләр суфи практикасын ят итмәгәннәр дигән фикер дә туа. Көнчыгышның атаклы суфиларыннан Газзали, Ф.Гаттар, Г.Әнсари әсәрләренә иҗади мөрәҗәгать итү XX гасыр башында татар шигъриятендә яңа төсмерләр ала. Дөрес, мәгърифәтчелек идеяләре әдәбиятта үзенең позицияләрен югалтмый. Язучылар, беренче әсәрләрен язганда, аның фикерләрен кулланалар. Гасыр башының титаны, татар шагыйре Габдулла Тукайда моңа дәлилләр бар. Шигъриятендә иң югары биеклекләрне яулаган яшь шагыйрь иҗатын шулай ук иске дини китапларга нисбәтләп әсәрләр язудан башлый, яисә аларның ритм, рифмаларын куллана. «Бакырган», «Бәдәвам»ның көйле шигырьләренә охшатып, эчтәлегендә мәгърифәткә, укуга, милләткә хезмәткә чакыра. Ул руханиләрне, мулла-ишаннарны тәнкыйть утына тота. Әмма Коръән, дин, Аллаһы тәгалә аның өчен бөек, иң изге кыйммәтләр булып кала. Алар белән беррәттән милләт өчен көрәш темасы мөһим урын ала. Традицион суфичыл әсәрләрдән хикәят-притчалар, легенда-риваятьләр, Коръәни

персонажлар татар әдәбиятына күчкән, һәм үгет-нәсыйхәт, тәрбия чаралары булып хезмәт иткән.

Татар әдәбиятының 800 еллык тарихын тулаем алып дини йогынтылар күзлегеннән карап анализлаганда, биредә һәр язучы, һәр әсәр өчен уртак лейтмотивларны күрәсең. Алар Ә.Ясәви иҗатында ук башлана һәм соңрак гасыр язучыларында да кабатлана. Болар Аллаһыга гашыйклык һәм аның дидарын күрергә омтылу, җиһанда изге (игү) ат калдыру; дөньяның ялганчы һәм вакытлы булуы турындагы фикер; шуңа ук бәйле риторик, сакраменталь сорау «Кани?!» Бу лейтмотивларны һәр татар язучысы үзләштергән, файдаланган һәм иҗатында мәңгеләштергән, алар зарури, әдәби-фәлсәфи формулалар рәвешен алган. Коръән теге дөнья күренешләрен тасвирлауга зур урын бирә, кайбер заруриятнең чишмәбашы шунда. Чөнки халык иҗаты кисәткәнчә, бу дөнья – мәңгелеккә әзерлек, ә кеше кунак кына.

Татар әдәбиятында суфичыл идеяләр динне куәтләү рәвешендә кулланыла. Язучылар арасында суфи практикасын үз тормышына маяк иткән шәхесләр бар. Әмма Аллаһы белән кушылу, эреп бетү идеясе, суфи Халлаҗлар, Баязидлар, Нәсимиләр иҗатына мөрәҗәгать итсәләр дә, татар язучыларында юк дип әйтергә була. Суфичыл идеяләрне алар бик сайлап кабул иткәннәр. Әсәрләрен суфичыл сурәтләр белән, сюжетлар белән баетканнар, назыйрәләр язганнар. Шәрекъ әдәбиятының гомум процессында аларның лаеклы урыны бар. Суфичыл әдәбият шул процессның аерылгысыз өлеше. Нәтиҗә ясап әйткәндә, мондый мөнәсәбәтләр татар әдәбиятында әдәби суфичылык буларак формалашкан.

Революция, күчеш чорларында татар әдәбиятында милләт темасы аеруча актуаль характер ала. Ул Г.Тукайда да, Дәрдемәндтә дә, М.Гафурида да, Ш.Бабичта да зур игътибарга ия. Бу язучыларда халык, милләт, дин дигән өч берлек формалаша. Әсәрләрен халыкчан итү өчен фольклорны файдалану да аларга хас. Тукайның «Шүрәле» поэмасы моңа иң мөһим дәлил булып тора.

Тукай да, аның яшьтәше (дип әйтергә була), дәвамчысы Ш.Бабич та дини тематиканы бик киң һәм заман үзгәрешләренә яраклаштырып кулланалар.

Тукай, руханиларны тәнкыйтьләсә дә, дингә, Аллаһыга чын күңелдән инануын һәрдаим аңлаткан әсәрләр яза. Ш.Бабич исә барысын да сызып ташлап, чиста биттән башларга тели. Аның бөтен иҗаты, киртәләрне җимерү, динне кире кагу, ягъни, фәлсәфи термин белән әйткәндә, «отрицание отрицания» булып тора. Тукайдан аермалы буларак, ул дингә һәм иляһияткә каршы күп фикерләр әйтә. Аның өчен изге ядкярләр юк дәрәҗәсендә. Әмма Бабич та үзе алган дини тәрбиядән азат була алмый. Аның бөтен иҗаты үткәнне революцион чынбарлык белән килештерергә тырышуын күрсәтә. Тукай һәм Бабичнең иҗаты XX гасырда барган шушы процессның гәүдәләнеше. XX гасырның 20 нче елларыннан соң дини әдәбиятның язучыларның әсәрләренә булган йогынтысы бик тиз бетүгә бара, хәтта юкка чыгуга җитә. Ниһаять, 90 нчы елларда барган сәяси үзгәрешләр рухи мираска, кешенең рухи дөньясына игътибарны арттырды. Бу табигый процесс язучылар иҗатында ачык чагыла.

Дөнья әдәбияты һәм халык иҗаты дин тарихының әдәби чагылышы булып үсеш ала. Христиан язучылар Библиядән-Инҗилдән этәргеч идеяләр алса, мөселман язучылар Коръәннән илһам һәм сюжет, мотивлар ала. Татар язучыларының күп гасырлык иҗаты моңа дәлил булып тора.

ФАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ

Абу Аль-Аля аль-Маудуди. Образ жизни в исламе. – М., 1993.– 95 с.

Абдуллина Д.М. Коранические мотивы в творчестве Габдуллы Тукая. – АКД. Казань, 2005. – 29 с.

Акмулла Мифтахетдин. Шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 270 б.

Акмулла һәм хәзерге заман. – Казан: ИЯЛИ, 2007. – 207 б.

Аль-Газали Абу Хамид. Наставление правителям / Абу Хамид альГазали. – М.: Ансар, 2004. – 335 с.

Аль-Газали Абу Хамид. Весы деяний / Абу Хамид аль-Газали. – М.: Ансар, 2004. – 210 с.

Антология татарской поэзии. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1957. – 603 с.

Атласов Һади. Сөенбикә / Һади Атласов. – Казан, 1992. – 71 б.

Ауэзов Мухтар. Эпос и фольклор казахского народа // Мысли разных лет. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – 542 с.

Ахунов А.М. Исламизация Волжско-Камского региона (VII–X вв.) / А.М.Ахунов. – Казань: Отечество, 2003. – 313 с.

Ахметгалеева Я.С. Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». – М.: Наука, 1979. – 191 с.

Әл-Болгари Мәхмүд. Нәхҗел фәрадис / Әсәрне басмага әзерләүче, кереш мәкалә авторы Фәнүзә Нуриева. – Казан: Татар. кит. нәшр., – 2002. – 384 б.

Әхмәтҗанов Марсель. Татар шәҗәрәләре / Марсель Әхмәтҗанов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 128 б.

Әхмәтҗанов Марсель. Татар кулъязма китабы. – Казан, 2000.

Әхмәтҗанов Марсель. Нугай урдасы / Марсель Әхмәтҗанов. – Казан: Мәгариф, 2002. – 341 б.

Бабич Шәйхзадә. Сайланма әсәрләр / Шәйхзадә Бабич. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1958. – 154 б.

Баласагунский Юсуф. Благодатное знание. – М.: Наука, 1983. – 556 с.

Бакиров М. Шигърият бишеге: Гомумтөрки поэзиянең яралуы һәм иң борынгы формалары. – Казан: Мәгариф, 2001. – 343 б.

Бакырган китабы (XII–XVIII йөз төрки-татар шагыйрьләре әсәрләре). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 239 б.

Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» / Н.А.Баскаков. – М.: Наука, 1985. – 207 с.

Бартольд В.В. К вопросу о родине Хаким-ата /В.В.Бартольд. – Соч. – Т. II. – М.: Наука, 1964. – 654 с.

Березников Евгений. Святые ислама. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1996. – 158 с.

Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – 188 с.

Бертельс Е.Э. Узбекский поэт Дурбек и его поэма о Иосифе Прекрасном // Альманах «Дар». – Ташкент, 1944.

Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература / Е.Э.Бертельс. Избранные труды. – М.: Наука, 1965. – 522 с.

Бикбулат Сөнгатулла (Казанның атаклы дин галиме). Хәзрәте Мөхәммәд. – Казан, 1914.

Блок А.А. Избранные сочинения. – М.: Художественная литература, 1988. – 560 с.

Борынгы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. – 577 б.

Борынгы төрки һәм татар әдәбиятының чыганаклары / Төз. Хатип Госман. – Казан, 1981. – 245 б.

Брагинский И.С. 12 миниатюр. – М.: Худ. Лит-ра, 1961. – 284 б.

Брагинский И.С. Из истории таджикской и персидской литератур. – М.: Наука, 1972. – 524 с.

Бурсалы М.Н. Истанбул вә Анадолу әүлияләре. – т. II. Истанбул: Тугра, 1991.

Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., в 5-ти томах / Ч.Ч.Валиханов. – Алма-Ата: Изд-во АН Каз.ССР, 1961. – Т. 1. – 777 с.

Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Художественная литература, 1940. – 646 с.

Взгляд на ислам. – М., 1992.

Гайнетдин Мәсгут. Хакыйкать юлыннан / Мәсгут Гайнетдин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 317 б.

Галяутдин Идрис. Аллаһы бар һәм бер. – Чаллы, б.г.

Гайнуллин М.Х. Татар әдәбияты. XIX йөз. Югары уку йортлары өчен. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. – 690 б.

Ганиева Р.К. Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали. – Казань: КГУ, 1988. – 171 б.

Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. – 853 б.

Гариф Гомәр. Җаңыл // Аргамак. – 1992. – № 9.

Гафури Мәҗит. Әсәрләр, дүрт томда, т.1. – Казан: Таткитнәшр., 1980. – 534 б.

Гаяз Исхакый иҗаты: хәзерге караш. – Казан: ИЯЛИ. 2008. – 375 б.

Гегель Г.В. Соч., т. III. – М.-Л., 1934.

Гибб Х.А.Р. Арабская литература. Классический период. – М.: Изд-во восточной литературы, 1960. – 185 с.

Гордлевский В.А. Ходжа Ахмед Ясеви / В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. – М., 1962. – т. III. – 351-361 с.

Горький А.М. О литературе. – М., 1953.

Госманов Миркасыйм. Каурый каләм эзеннән / Миркасыйм Госманов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 463 б.

Гольдциер И. Лекции об исламе. – 1912. – 302 с.

Гыйльманов Галимҗан. Татар мифлары / Галимҗан Гыйльманов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – Беренче китап. – 383 б.; 1999. – Икенче китап. – 430 б.

Гюнтекин Решат Нури. Птичка певчая. – Самара: Самарский дом печати, 1992.

Гянджеви Низами. Собр. соч. в пяти томах / Низами Гянджеви. – М.: Художественная литература, 1986. – 3 т. – 367 с.

Данте Алигьери. Божественная комедия. – М.: Моск. рабочий, 1986. – 576 с.

Дауд Абдуль-Ахад. Мухаммед в Библии / Абдуль-Ахад Дауд. – М.: Умма, 2006. – 223 с.

Дәүләтшин Гамирҗан. Төрки-татар рухи мәдәнияте тарихы / Гамирҗан Дәүләтшин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 512 б.

Дәүләтшин К.С. XVII гасыр шагыйре Мәүла Колый. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2010. – 398 б.

Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л.: Наука, 1974.–726 с.

Зайнуллин Г.Г. Татарская богословская литература VIII – начала XX веков и ее стиле-языковые особенности. – Казань, 1999.

Залеман К.Г. Легенда про Хаким ата / К.Г.Залеман. – ИАН, сер. V, т. IX, 1898. – С. 105–150.

Зәйниева Гөлнара. Кол Мөхәммәднең шигъри иҗаты /Гөлнара Зәйниева. – Казан: ИЯЛИ, 2006. – 131 б.

Зәйнуллин Җ.Г. Шәрык алынмалары сүзлеге. – Казан: Мәгариф, 1994. – 143 б.

Ибрагимов Галимджан. Молодые сердца. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. – 240 с.

Ибраһимов Галимҗан. Әсәрләр, сигез томда / Галимҗан Ибраһимов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. – 5 т. – 614 б.

Идегей. – Казань: Татар. кн. из-во, 1990. – 255 с.

Идегәй. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1994. – 253 б.

Инҗил. – Казан: Изге китапны тәрҗемә итү институты, 2001. – 567 б.

Исхакый Гаяз. Әсәрләр, унбиш томда / Гаяз Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 1 т. – 398 б.; 1999. – 2 т. – 461 б.; 2001. – 3 т. – 446 б.; 2003. – 4 т. – 494 б.; 2005. – 6 т. – 446 б.

Исхакова-Вамба. О некоторых связях народной музыки казанских татар с арабской культурой // Музыкальная фольклористика. Вып. 2. – М., 1978.

Ислам. Энциклопедический словарь. – М.: Наука, 1991. – 315 с.

Ислам. Белешмә-сүзлек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 190 б.

Исламо-христианское пограничье: итоги и перспективы изучения. – Казань: ИЯЛИ, 1994. – 205 с.

История Казани. Первая книга. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. – 352 с.

История литератур Средней Азии и Казахстана. – М.: МГУ, 1960. – 491 с.

История казахской литературы в 3-х томах // Казахский фольклор. Том 1. – Алма-Ата: Наука, 1968. – 452 с.

История русской литературы в 4-х томах, том 1. – Л.: Наука, 1980. – 809 с.

История татарской литературы нового времени (XIX – начало XX века). – Казань: Фикер, 2003. – 471 с.

Ирвинг В. Жизнь Магомета. IV издание. – М., 1849. – 312 с.

Исламов Р.Ф. Урта гасыр төрки шигърияте үсешендә Шәрифнең «Шаһнамәсе». – Казан: Фикер, 2001. – 279 б.

Исхаков Д.М. Татары. – Наб. Челны, 1993.

Исме Әгъзам китабы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 112 б.

Кадырова Э.Х. Поэмы Мухаммедьяра «Тухва-и Мардан»и «Нури Содур»: Лексика / Э.Х.Кадырова. – Казань: Фикер, 2001. – 222 б.

Казанская история. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – 195 с.

Казахская народная поэзия. – Алма-Ата, 1964 (на казахском языке).

Казахский фольклор в собрании Г.Н.Потанина. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 382 с.

Казах әдәбияты тарихының мәсьәләләре. – Алматы, 1976 (на казах. яз.).

Кандалый Габделҗаббар. Шигырьләр һәм поэмалар / Габделҗаббар Кандалый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 552 б.

Карл В. Эрнст. Суфизм. – М.: Фаир-Пресс, 2002. – 308 с.

Климович Л.И. Книга о Коране. Его происхождение и мифология /Л.И.Климович. – М., 1988. – 284 с.

Колый Мәүла. Хикмәтләр / Әзер. М.Гайнетдин. – Казан: Иман, 2000.

Кошгарий Махмуд. Девону луготит турк, в трех томах / Махмуд Кошгарий. – Тошкент, 1960. – Т. 1. – 500 б.

Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 г. / А.П.Ковалевский. – Харьков: Изд-во Харь.ГУ, 1956. – 347 с.

Кол Шәриф. И күңел, бу дөньядыр... / Кол Шәриф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 93 б.

Коран / Перевод акад. И.Ю.Крачковского. – М.: Наука, 1990. – 727 с.

Коран / Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой. – Дамаск-Москва, 1996. – 815 с.

Коръән тәфсире. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 682 б.

Кол Гали. Кыйссаи Йосыф. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 220 б.

Кул Гали. Сказание о Йусуфе. – Казань: Татар. кит. нәшр., 1985. – 231 с.

Крымский А.Е. История мусульманства / А.Е.Крымский. – М.: Кучково поле, 2003. – 462 с.

Кучер О.Н., Семотюк О.П. Ислам (серия «Религии мира») / О.Н.Кучер, О.П.Семотюк. – Ростов-на-Дону: Феникс; Харьков: Торсинг. – 2004. – 284 с.

Кыйссасел-әнбия. Пәйгамбәрләр тарихы. – Казан: Дом печати, 2003.

Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 28. – М.: Госполитиздат, 1962. – 840 с.

Литература Востока в средние века. – М., 1970. – 325 с.

Литературная энциклопедия. – М., 1929. – Т. 1. – 768 с.

Литературная газета. «Досье», 1991, № 7.

Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952. – 116 с.

Мәрҗани Шиһабетдин. Мөстәфәдел-әхбәр фи әхвали Казан вә Болгар / Ш.Мәрҗани. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 415 б.

Мәхмүтов Хуҗи. Мәңгелек ядкяр /Хуҗи Мәхмүтов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 128 б.

Мәхмүтов Хуҗи. Язылмаган кануннар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. – 174 б.

Мәхмүтов Хуҗи. Канатлы сүз – хикмәтле сүз / Хуҗи Мәхмүтов. – Казан: Фикер, 2002. – 256 б.

Менгес К.Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Л.: Наука, 1979. – 266 с.

Мең дә бер хәдис. – Казан, б.г. – 64 б.

Мизун Ю.В., Мизун Ю.Г. Ислам и Россия. – М.: Вече, 2004. – 366 с.

Миннегулов Хатип. Татарская литература и восточная классика. – Казань: Изд-во КГУ, 1993. – 382 с.

Миңнегулов Х.Ю. Сәйф Сараи. Тормышы вә иҗаты / Х.Ю.Миңнегулов. – Казан: К.У.Н., 1976. – 188 б.

Миңнегулов Хатыйп. Әдәбиятта «игү ат» мотивы / Хатыйп Миңнегулов. – Казан: Мәгариф. – 2000. – № 9. – Б. 28–30.

Миңнуллин К.М. Шигърият һәм җыр / Ким Миннуллин. – Казан: Мәгариф, 1998. – 167 б.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. – Казан: Мәгариф, 2003. – 400 б.

Митрохин Л.Н. Философия религии. – М.: Республика, 1993. – 415 с.

Мифы народов мира в двух томах. – М.: Советская энциклопедия, 1992. – т. 2. – 712 с.

Мөхәммәд пәйгамбәрнең тормышы. – Казан: Иман, 1993. – 103 б.

Мөнәҗәтләр. – Чаллы: Диамант, 1995. – 57 б.

Мөнәҗәтләр. – Чаллы: Ислам нуры, 1997. – 154 б.

Мөнәҗәтләр / Төзүчеләр: Рәшит Ягъфәров, Айсылу Садыйкова. – Казан: Иман, 2000. – 230 б.

Мөслими. Тәварихы Болгария (Болгар тарихы). – Казан: Иман, 1999. – 100 б.

Мөхәммәдьяр. Нуры содур. Поэмалар, шигырь. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 333 б.

Мусаев М.М. Мутазилиты. – М., 1997.

Мустафа Ниязи Хамза. Источники Корана /Хамза Мустафа Ниязи. – М.: Сантлада, 1993. – 80 с.

Мусульманские праздники. – М., 1990.

Мухамеданское учение о кончине мира Евфимия Малова. – Казань: Типолитография, Имп. унив. 1897. – 111 с.

Мухаметзянов Ильяс. Фольклор в поэме Кутба «Хосров и Ширин» / Ильяс Мухаметзянов. – Казань: Дом печати, 2009. – 153 с.

Мухаметшин Р.М. Ислам в татарской общественной мысли начала XX века. – Казань: Иман, 2000. – 130 с.

Мухаметшин Р.М. Ислам в общественно-политической жизни Татарстана в конце XX века. – Казань: Иман, 2000.

Мухаммад Али аль-Хашими. Личность мусульманина согласно Корану и Сунне. (3-е издание). – М., 2000. – 413 с.

Надиров И. Халык һәм җыр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. – 191 б.

Надиров И. Традиционные образы татарской народной лирики // Развитие гуманитарных наук в Татарии. – Казань, 1977.

Насыйри Каюм. Сайланма әсәрләр, 4 томда / Каюм Насыйри. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 1 т. – 366 б.; 2004. – 2 т. – 298 б.

Нигметзянов Махмуд. Татарские народные песни. – Казань, 1984. – 240 с.

Нуруллин Ибраһим. Габдулла Тукай / Ибраһим Нуруллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 301 б.

Ниязи Хамза Мустафа. Источники Корана. – М.: Сатланда, 1993. – 80 с.

Нуриева Ф.Ш. «Нахдж ал-Фарадис» Махмуда ал-Булгари / Ф.Ш.Нуриева. – Казан: Фән, 1999. – 208 с.

Новый завет. – Анахайм, 1998. – 1458 с.

Очерки по истории каракалпакского фольклора. – Ташкент: Фан, 1977. – 232 с.

Поэт-гуманист Кул Гали. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. – 263 с.

Поэт-просветитель Акмулла. – Казань, 1983.

Панова В.Ф., Вахтин Ю.Б. Жизнь Мухаммеда. – М.: Политиздат, 1991. – 495 с.

Пиотровский М.Б. Коранические сказания / М.Б.Пиотровский. – М.: Наука, 1991. – 217 с.

Пиотровский М.Б. Его вел сам бог // Лит. газета. – 1991. – № 7.

Путешествие Ибн-Фадлана на реку Итиль. – Казань-М.: Мифи-Сервис, 1992. – 92 с.

Пушкин А.С. Сочинения в трех томах /А.С.Пушкин. – М.: Худ. лит., 1985. – Том первый. – 734 с.

Пылев А.И. Ходжа Ахмад Йасави – первый суфийский поэт Средней Азии / Жизнь и творчество. – СПб., 2001.

Рабгузи Н. Кыйсасел-әнбия. Пәйгамбәрләр тарихы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 479 б.

Ризаэтдин бине Фәхреддин. Җәвамигуль кәлим шәрхе. – Казан: 1995. – 602 б.

Ризаэтдин Фәхреддинов. Болгар вә Казан төрекләре / Фәхреддинов Ризаэтдин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 286 б.

Садекова А.Х. Идеология ислама и татарское народное творчество / А.Х.Садекова. – Казань: Иман, 2000. – 206 с.

Садыйкова-Башкурова А.Х. Ислам һәм татар халык иҗаты. – Казан, 2005. – 231 б.

Сибгатуллина Әлфинә. Суфичылык серләре / Әлфинә Сибгатуллина. – Казан: Заман, 1998. – 368 б.

Сибгатуллина Әлфинә. Иляһи гашыйклар юлыннан / Әлфинә Сибгатуллина. – Казан: Кыйбла, 1999. – 142 б.

Сказание о Мажнуне из племени Бану Амир. – М.: Художественная литература, 1976. – 79 с.

Соловьев В.С. Великий спор и христианская политика / В.С.Соловьев. – СПб., б.г. – т. 4.

Соловьев В. Магомет. Жизнь и религия / В.Соловьев. – Алма-Ата, 1990. – 79 с.

Сорок хадисов Ан-Навави. – Рияд, 1992. – 61 с.

Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI–VIII веков. – М.: Наука, 1965. – 148 с.

Сараи Сэйф. Гөлестан, лирика, дастан. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 296 б.

Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма / Г.П.Снесарев. – М.: Наука, 1969. – 334 с.

Средневековая татарская литература VIII–XVIII вв. – Казань: ФЭН, 1999. – 240 с.

Султанегареева Р.Я. Семейно-бытовой обрядовый фольклор башкирского народа. – Уфа, 1998.

Суфи Аллаһияр. Сөбател-гаҗизин (Гаҗизләргә терәк). – Казан: Иман, 2000. – 156 б.

Суфии. Восхождение к истине. – М.: Эксмо, 2007. – 639 с.

Таһирҗанов Габдрахман. Тарихтан – әдәбиятка. – Казан, 1979.

Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2008. – т.1. – 302 б.; – т.2. – 342 б.

Татар поэзиясе антологиясе. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1956. – 914 б.

Татар мәгърифәтчелек әдәбияты (1860–1905) / Төзүчесе М.Х.Гайнуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979. – 414 б.

Татар халык иҗаты. Табышмаклар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 270 б.

Татар халык иҗаты. Әкиятләр. 1–3 томнар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 1 китап. – 402 б.; 1978. – 2 китап. – 445 б.; 1981. – 3 китап. – 359 б. .

Татар халык иҗаты. Бәетләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1983. – 350 б.

Татар халык иҗаты. Дастаннар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 382 б.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр һәм әйтемнәр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. – 592 б.

Татар халык иҗаты. Риваятьләр һәм легендалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. – 367 б.

Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. – 487 б.

Татар халык иҗаты. (Хрестоматия) / Төзүчеләр: филология фәннәре докторы, профессор Фатих Урманчеев, филология фәннәре докторы, профессор Ким Миңнуллин. – Казан: Мәгариф, 2004. – 479 б.

Татар халык мәкальләре: өч томда / Җыючысы һәм төзүчесе Нәкый Исәнбәт. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – 1 том. – 913 б.; 1963. – 2 т. – 959 б.; 1967. –3 т. – 1013 б.

Татар әдәбияты. XIX йөз / Төзүчесе М.Х.Гайнуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1957. – 653 б.

Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. – 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. – 566 б.

Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. – 2 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 564 б.

Татар әдәбияты тарихы: Алты томда. – 3 том. – Казан: Тат. кит. нәшр, 1986 – 598 б.

Типология и взаимосвязь средневековых литератур Востока и Запада. – М.: Наука, 1974.

XVIII гасыр татар әдәбияты. Поэзия / Текстларны төзүчеләр: Марсель Әхмәтҗанов, Әнисә Алиева. – Казан: Дом печати, 2006. – 361 б.

Тукай Габдулла. Әсәрләр: Дүрт томда / Габдулла Тукай. – Татар. кит. нәшр., 1975. – 430 б.; 1976. – 2 т. – 399 б.; 1977. – 4 т. – 431 б.

Тукай Габдулла. Әсәрләр. Биш томда / Габдулла тукай. – Татар. кит. нәшр., 1985. – 1 т. – 405 б.; 1985. – 2 т. – 399 б.; 1985. – 3 т. – 390 б.; 1985. – 4 т. – 350 б.; 1986. – 5 т. – 367 б.

Тәүрат. – Казан: Изге китапны тәрҗемә итү институты, 2007. – 369 б.

Урманчеев Фатых. Героический эпос татарского народа. – Казань: Татар. кит. нәшр., 1984. – 308 с.

Урманчеев Ф.И. Дастаннарга лаек замана. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 220 б.

Урманче Фатих. Идегәй. Нурсолтан. Сөембикә. – Казан: Татар. кит.

нәшр., 1997. – 172 б.

Урманче Фатых. Народный эпос «Идегей». – Казань: Фән, 1999. – 198 с.

Урманче Фатих. Татар халык иҗаты. (Югары уку йортлары һәм колледжлар өчен дәреслек). – Казан: Мәгариф, 2002. – 334 б.

Урманче Фатых. Лиро-эпос татар Среднего Поволжья. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2002. – 354 с.

Утыз Имәни әл-Болгари Габдерәхим. Шигырьләр, поэмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 396 б.

Фәтхтдинов Ф.К. Өмми Кәмал иҗаты. – Уфа: Изд-во БГУ, 2008. – 118 б.

Фәхретдинов Р. Асәр. – Оренбург, 1901. – 2 җөзьә.

Фукс Карл. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. – Казань, 1991. – 210 с.

Хаким Рафаэль. Где наша Мекка? – Казань: Магариф, 2003. – 63 с.

Хаким Рафаэль. Метаморфозы духа / Рафаэль Хаким. – Казань: ИделПресс, 2005. – 300 с.

Харун Яхья. Погубленные народы. – Стамбул, 2001. – 127 с.

Хан кызы. Мөнәҗәтләр / Төз. Җ.Г.Зәйнуллин. – Казан: Магариф, 1994. – 95 б.

Хакимзянов Ф.С. Эпиграфические памятники города Булгар. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. – 128 с.

Харисов Ә. Башкорт халкының әдәби мирасы / Ә.Харисов. – Өфө, 1965. – 312 б.

Хисамов Н.Ш. Поэма «Кыйсса-и Йусуф» Кул ‘Али. – М.: Наука, 1979. – 143 с.

Хисамов Нурмөхәммәт. Бөек язмышлы әсәр / Нурмөхәммәт Хисамов. – Казан, 1984. – 336 б.

Хисамов Нурмөхәммәт. Кол Гали һәм төрки «Йосыфнамә» (XIII–XV йөзләр) / Нурмөхәммәт Хисамов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. – 207 б.

Хисамов Нурмөхәммәт. Халкыбызның шигъри юлдашы // Кол Гали. Йосыф кыйссасы. – Казан, 2000.

Хисамов Нурмөхәммәт. Тукайны төшенү юлында / Нурмөхәммәт Хисамов. – Казан: ТаРИХ, 2003. – 77 б.

Хрестоматия по исламу. – М.: Наука, 1994. – 152 с.

Хрестоматия по древней русской литературе XI–XVII вв. – Составил Н.К.Гудзий. – М., 1955. – 543 с.

Хәйям Гомәр. Робагыйлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 143 б.

Хөснуллин Котдус. Мөнәҗәтләр һәм бәетләр / Котдус Хөснуллин. – Казан: Раннур, 2001. – 728 б.

Царственная книга. – П.С.Р.Л. т. 13. – СПб., 1906.

Шаманские песнопения. – М.: Лит-экспресс, 1996. – 187 с.

Шарипов А.М. Зарождение системы стихотворных жанров. – Казань. 2001. – 361 б.

Шәриф Кол. И күңел, бу дөньядыр... – Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. – 92 б.

Шәмсетдинова Ләйлә. Таҗетдин Ялчыголның «Рисаләи Газизә» әсәре / Ләйлә Шәмсетдинова. – Казан: ИЯЛИ, 2007. – 135 б.

Эмрах и Сельви. Турецкие народные повести. – М.: Гл. редакция восточной литературы, 1982. – 445 с.

Әдәбият белеме сүзлеге / Төзүче-редактор А.Г.Әхмәдуллин. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 239 б.

Юсупов Г.В. Верования и их пережитки // Татары Среднего Поволжья и Приуралья. – М.: Наука, 1967. – 538 с.

Юсупов Г.В. Введение в булгаро-татарскую эпиграфику. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – 322 с.

Ярми Х. Татар халкының поэтик иҗаты / Х.Ярми. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. – 292 б.

Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр / Төзүче Фәрит Яхин, тәрҗемәче һәм искәрмәләрне язучы Сәлим Гыйләҗетдинов. – Казан: Иман, 2000. – Б. 248.

Яфаров Б.А. Литература волжско-камских булгар X–XIV вв. и рукопись «Нахдж эль-Фарадис». – АКД. – Казань, 1950.

Ясәви Хуҗа Әхмәт. Хикмәтләр / Хуҗа Әхмәт Ясәви. – Казан: Иман, 2000. – 245 б.

Яхин Ф.З. Олуг пәйгамбәр / Ф.З.Яхин. – Беренче китап. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1994.

Яхин Ф.З. Пәйгамбәребез Мөхәммәд / Ф.З.Яхин. – Казан: Раннур, 1999.

Яхин Ф.З. Пәйгамбәрләр. Фәрештәләр. Ахирәт / Ф.З.Яхин. – Казан: Раннур, 1999.

Яхин Ф.З. Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология / Ф.З.Яхин. – Казан: Татар дәүләт гуманитар институты нәшр., 2000. – 248 б.

Яхин Фәрит. Урта гасырлар татар әдәбияты. – Казан: Раннур, 2003. – 415 б.

Müslüman hanimlara duali ilahi kitabi. – Istanbul, 1983.

Gonül bahcem. Ilahi ve Kasideler. – Istanbul, б.г. – 250 б.

Romanlar (Güzel Yazelar). – Ankara, 2000. – 456 s.

Türk edebiyati tarihi. – Ankara, 1970.

Köprulu Fuad. Türk edebiyatinda ilk mutasavviflar / Fuad Köprülü. – Ankara, 1991. – 415 s.

Mevlid Süleyman Çelebi. – Istanbul, 1980.

Münâcât antolojisi. – Ankara, 1992. – 241 s.

Yunus Emre divani / Hazirlayan Faruk K.Timurtas. – Ankara, 1980. – 345 s.

Көпрүлү Ф. Түрк әдәбияты тарихы. – Истанбул, 1986.

ЭЧТӘЛЕК

КЕРЕШ...**3-13**

1. XII ГАСЫР ТӨРКИ-ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ ҺӘМ ӘХМӘД ЯСӘВИ ИҖАТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР...**14-65**

§ 1. Әхмәт Ясәвинең «Ике дәфтәре» һәм биографик мәгълүматләр**.........** **14-19**

§ 2. Әхмәт Ясәвинең «Мөнәҗәте» һәм иҗат юлы, суфичылык карашлары………………………………………………………………**19-24**

§ 3. Әхмәт Ясәвинең хикмәтләрендә бөек суфиларга мөнәсәбәте.............**19-27**

§ 4. Әхмәт Ясәви иҗатында «Нур» фәлсәфәсе..**27-30**

§ 5. Әхмәт Ясәви һәм Көнчыгышның бөек суфилары................................**30-37**

§ 6. Әхмәт Ясәви – дини эпоска салучы философ-шагыйрь.........................**37-40**

§ 7. Әхмәт Ясәви хикмәтләрендә мифологик сурәт, мотивлар....................**40-43**

§ 8. Әхмәт Ясәви иҗатында ислам тарихына кергән боек шәхесләр..........**44-47**

§ 8. Әхмәт Ясәви иҗатында суфичыл һәм халыкчан сурәтләр....................**48-51**

§ 9. Әхмәт Ясәвинең тәсәувыфчылыкка килү юлы.....................................**51-61**

§ 10. Суфиларның - Аллаһ гашыйкларының Әхмәт Ясәви иҗатында тасвиры...**61-65**

2. СӨЛӘЙМАН БАКЫРГАНИ ИҖАТЫ ҺӘМ ТӘСАУВЫФ ИДЕЯЛӘРЕ...**65-84**

§ 1. С. Бакырганиның тәрҗемәи хәле һәм әсәрләре......................................**65-70**

§ 2. Сөләйман Бакыргани – Әхмәт Ясәвинең укучысы................................**71-84**

3. ТАТАР ХАЛЫК ИҖАТЫНДА ҺӘМ ӘДӘБИЯТТА МӨНӘҖӘТ ЖАНРЫ………………………………………………………**84-100**

4. КОЛ ГАЛИНЕҢ «КЫЙССАИ-ЙОСЫФ» ПОЭМАСЫ ҺӘМ XIII ГАСЫРДА ӘДӘБИЯТ-ФОЛЬКЛОР БӘЙЛӘНЕШЕ..**101-114**

4. АЛТЫН УРДА ЧОРЫ ӘДӘБИЯТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР...**114-162**

§ 1. Котб иҗаты: «Хөсрәү вә Ширин»...**115-126**

§ 2. Харәзминең «Мәхәббәтнамә» поэмасы..**127-130**

§ 3. Хисам (Хусам) Кятиб иҗаты һәм дини йогынтылар.........................**130-137**

§ 4. Сәйф Сараи иҗаты...**137-145**

§ 5. Насретдин Рабгузинең «Кыйссасел-әнбия» әсәре һәм аның чыганаклары..**145-154**

§ 6. Мәхмүт Болгаринең «Нәхҗел-фәрадис»е...**154-158**

§ 7. Төрки әдәбият традицияләре һәм төрек шагыйре Юныс Әмрә иҗаты...**158-162**

6. XV–XVI ГАСЫР ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ТӘСАУВЫФ МОТИВЛАРЫ ҺӘМ ФОЛЬКЛОР..**162-176**

§ 1. Өмми Камал иҗаты..**162-167**

§ 2. Сәйадинең «Бабахан дастаны»..**167-176**

7. КАЗАН ХАНЛЫГЫ ЧОРЫ ШИГЪРИЯТЕНДӘ ДИНИ ФОЛЬКЛОР...**177-206**

§ 1. Мөхәммәдьяр иҗаты һәм фольклор...**177-186**

§ 2. Кол Шәрифнең Аллаһыга мәдхияләре...**186-192**

§ 3. «Сөембикә» бәетендә эпиклык..**192-199**

§ 4. Атнаш Хафиз иҗаты турында..**199-202**

§ 5. Мәүла Колый хикмәтләрендә дини фольклор традицияләре...........**202-206**

8. XVIII ГАСЫР ШИГЪРИЯТЕНДӘ ДИНИ-СУФИЧЫЛ МОТИВЛАР...**206-265**

§ 1. Габди – Габдрахман Тайсугани һәм Туймөхәммәд Тайсугани иҗаты...**206-213**

§ 2. Габдессәлам иҗаты...213-217

§ 3. Рәхимкол бине Исламкол иҗаты...**217-223**

§ 4. Габделмәннан Мөслимов иҗаты..**223-233**

§ 5. Таҗетдин Ялчыгол иҗаты...**233-237**

§ 6. Утыз Имәни иҗатында традицион сюжет-сурәтләр..........................**237-248**

§ 7. Габделҗаббар Кандалый иҗатында дини сурәтләр...........................**248-265**

9. XIX ГАСЫР ӘДӘБИЯТЫНДА ДИНИ МОТИВЛАР...........................**266-293**

§ 1. Традицияләр дәвам итә...**266-277**

§ 2. XIX гасырның икенче яртысында әдәбият...**278-293**

10. XX ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫ ИҖАТЫНДА ДИНИ ФОЛЬКЛОР МОТИВЛАРЫ...**294-358**

§ 1. Дәрдемәнд иҗатындагы борынгы мотивлар......................................**294-299**

§ 2. Гаяз Исхакый иҗатында фольклор...**299-305**

§ 3. Гаяз Исхакыйның «Мулла бабай» романында дини мохит..............**305-313**

§ 4.Галимҗан Ибраһимов иҗатында дини мотивлар ……...**313-320**

§ 5. Габдулла Тукай иҗатында дини фольклор күренеше …………………………………………………………………**320-337**

§ 6. Шәйхзадә Бабич иҗатында мифлар һәм чынбарлык…………**338-348**

§ 7. Мәҗит Гафури шигъриятендә дини-мифологик мотивлар….**349-358**

ЙОМГАК…………………………………………………………**360-363**

ФАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДӘБИЯТ…………………………………**364-380**

Садекова Айслу Хусяиновна Хайрутдинова Резеда Рафаилевна

Религиозный фольклор в татарской литературе XII – нач. XX в. Учебное пособие

(на татарском языке)